

Sükösd Miklós

A szamizdat mint típoszféra Földalatti nyomtatási kultúra és független politikai kommunikáció a volt szocialista országokban

Szamizdaton az 1950-es évek második felétől az 1980-as évek végéig a Szovjetunióban és Közép- és Kelet-Európában cenzúrázatlanul, függetlenül, illegálisan megjelent politikai és irodalmi-művészeti kiadványokat értjük. A szamizdat aktivistái a hivatalos cenzúrával, a kommunista propagandával és a politikai elnyomással dacolva hozták létre az ellenzéki gondolkodás és a szabad sajtó szigeteit. E tanulmány a szamizdat politikai összefüggéseit, műfajait, témáit, politikai diskurzusait és kommunikációs technológiáit értelmezi. A szamizdatot az európai nyomtatás kultúrájának több évszázados történetébe helyezi, s ezzel az eddigiekhez képest új értelmezést kínál (Febvre és Martin, McLuhan, Ong, Eisenstein, Darnton írás- és nyomtatástörténeti munkáihoz kapcsolódva). Elméleti szempontból a szamizdatot a nyomtatás kultúrájának részeként értelmezi, és tágabb értelemben információ-történeti közelítést alkalmaz. Emellett javaslatot tesz a szamizdat „típoszféraként” való értelmezésére (Lotman „szemioszféra”-fogalmát követve). A 21. századi információs társadalomból visszatekintve a szamizdatot az európai írás- és nyomtatástörténet részének; az évszázados cenzúra ellen sikeresen harcoló, a földalatti szabad sajtót létrehozó, több száz éves európai nyomtatáskultúra késői, a 20. század második felében jelentkező közép- és kelet-európai ágának; az Európát megosztó Vasfüggöny fölött átívelő nemzetközi kulturális eszmecsere aktív résztvevőjének és a rendszerváltáshoz vezető demokratikus politikai változások egyik tényezőjének; végül a mai civil újságírás és blogolás előfutárának tekinthetjük.¹

1. Szamizdat: a kérdés

Ahogy a kérdésen gondolkodtam, amivel írásomat elkezdhetném, eszembe jutott egy emlék. Valami, ami még az 1980-as években, egyetemistaként foglalkoztatott. Hadd adjak ehhez röviden személyes háttérrel, amely vázlatos képet adhat a szamizdat egykori kommunikációs környezetéről is. Az 1960-as években nőttem fel, és az 1970-es években váltam tinédzserré. Esténként az egyetlen, fekete-fehérben sugárzó állami tévécsatornát néztem, a tévémacit, aztán az MSZMP által irányított és cenzúrázott (Matúz Józsefné által szerkesztett) tévéhíradót. Iskola után, a hosszú délutánokon nagymamámmal a Petőfi Rádió (az akkori három állami adó egyikén) hallgattuk a 2-től 5-ig tartó kívánságműsort. Mindig abban reménykedtem, hogy elcsípem a háromórás műsorban lejátszott néhány nyugati vagy magyar keményrock-számot. (A Sweetet, a Rolling Stonest és a Led Zeppelint szerettem, a magyarok közül az Omegát, esetleg a Metrót és a Hungáriát, később az LGT számait.) Nem szerettem a rádióban akkor játszott európai slágerzenét, Engelbert Humperdincket, Demis Roussost, a fiatal Tom Jonest és a magyar tánczenét, Korda Györggyel az élen. (Nagymamám viszont a kemény rockot nem kedvelte, ő inkább a verseket és a klasszikus zenét hallgatta szívesen.) Az általános iskolában a Pajtás Újságot, az úttörők fekete-fehér hetilapját, majd később – már gimnazistaként – a KISZ lapjait, a vonalasabb Magyar Ifjúságot és a lazább, rockzenével is foglalkozó Ifjúsági Magazint olvastam. Minden tömegkommunikációs csatornából az adott célcsoportot célzó puha vagy kemény propaganda folyt. Az összes újság szerkesztőjét, a rádió és a televízió vezetőit az MSZMP nevezte ki. A médiumok a párt szócsöveként működtek, a főszerkesztők cenzúrázták újságíróikat és szükség esetén magukat is.

Magyarországon ezek voltak a „gulyáskommunizmus” évtizedei, amelyek Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálát és a szovjet blokkban ezt kísérő desztalinizációt, majd az 1956-os forradalom leverését követték. A forradalom leverése utáni „konszolidáció”, a későkommunista politikai rendszer számos utat kínált a rendszerbe való szakmai

¹ A szerző „Underground print culture and independent political communication in communist regimes: samizdat as typosphere in Central and Eastern Europe from the 1960s to the 1980s” című tanulmányának átdolgozott változata. Első megjelenés: Korean Journal of Communication Studies. 2012. Vol. 20, No. 5: 61–86.

beilleszkedésre, és egyre szélesebbre tárta az ajtókat a fogyasztói társadalom kialakulásának lehetősége előtt. Médiarendszere – amely vegyítette a propagandát a szórakoztatással (a tévésorozatok, politikamentes popzene, sőt rendszerbarát kritikus kabaréműsorok révén) – „bársonybörtönként” (Haraszi, 1987) működött, hasonlóan a mai Kína piaci-tekinthetőségű médiarendszeréhez.

1980-ban, az egyéves kötelező katonai szolgálat után kezdtem egyetemi tanulmányaimat az ELTE Bölcsészkarán. Csoporttársaimmal ott először, első kézből juthattunk hozzá független, cenzúrázatlan nyomtatott információkhoz. Ott olvastam – a húszas éveimben – először szamizdatot, azaz ellenzéki értelmiségiek által írt cenzúrázatlan folyóiratokat és könyveket. A szamizdatokat a bölcsészkar történelemtanszékének kis tanszéki könyvtárában, a fiatal, szakállas könyvtárostól vettük. Érkezésünkkor már tudta, miért jövünk. Együtt mentünk hátra az íróasztala mellett, a könyvespolcok falai mögé rejtett kötegekhez, amelyekből felkínálta a friss, tiltott gyümölcsöt, amelyért nem keveset fizettünk. A példányokat aztán kölcsönadtuk egymásnak a baráti körön belül, a megbízható csoporttársainknak.

Az 1980-as években először a Kis János, Haraszi Miklós, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint, Petri György, Solt Ottilia, Szilágyi Sándor által szerkesztett tekintélyes szamizdat folyóiratot, a *Beszélt* olvastuk. A folyóirat az emberi jogok megsértését dokumentálta a szocialista országokban, a határontúli magyar kisebbségek és a hazai vallási kisebbségek helyzetével, 1956-tal és más tabutémákkal foglalkozott. Balliberális szemszögből vizsgálta az aktuális politikai, társadalmi és gazdasági kérdéseket, és fórumot biztosított a demokratikus ellenzék stratégiai eszmecseréihez és programjának megalkotásához. Egy másik földalatti lap, a Demszky Gábor szerkesztésében megjelenő *Hírmondó* rövidebb hírlapszerű cikkeket közölt. A fenti témák mellett rendszeresen jelentést adott a lengyel Szolidaritás szakszervezetről és más ellenzéki szervezetek régióbéli tevékenységéről. A harmadik újság, a Nagy Jenő által szerkesztett *Demokrata* ennél is egyértelműbben fogalmazott. Kimondottan antikommunista kiadvány volt, és hamarosan többpárti demokráciát, illetve kapitalizmust követelt. De nemcsak ezeket a lapokat olvastuk rendszeresen, hanem „földalatti” könyveket is, köztük az antikommunista klasszikusok magyar szamizdat kiadásait, például Orwell *1984*-ét és *Állatfarmját*, Koestler *Sötétség délben* című regényét, Konrád György és más magyar szerzők aktuális esszéit. Az 1980-as években aztán személyesen is találkoztam az ország legtöbb szamizdat-szerkesztőjével. Az 1980-as évek elején egyszer egy fűzőgépet csempésztem Párizsból Demszkynek, hogy segítsen a szamizdatok készítésében, 1985-ben pedig lengyel földalatti újságokat hoztam neki Varsóból, amelyek információit a magyar szamizdat lapjában használta fel. A szamizdatba egy cikket írtam, 1986-ban, a lánchídi csata néven ismertté vált március 15-ei ellenzéki tüntetésről és feloszlásáról.

A szamizdatok készítőit a politikai rendőrség figyelte, a hatóságok pedig zaklatták. A szamizdatok olvasása is jó eséllyel kellemetlen következményekkel járó, veszélyes tevékenységnek minősült. (Ilyen következmény lehetett a politikai rendőrség jelentése az egyetem dékánjának vagy tanszékének, a tanintézményből történő kizárással való fenyegetés vagy az adott személy megzsarolása, hogy rendőrségi besúgót csináljanak belőle.) Ezért a szamizdatok olvasásának tényét titokban tartottuk, és csak néhány, szociológia szakos, megbízható csoporttársunk tudott róla.

A szamizdat folyóiratok illegális stencilgépeken vagy szitanyomással készültek, olyan nyomtatási technológiákkal, amelyeket az okostelefonok mai világában már egyre kevesebben ismernek. A könyveket szintén így vagy fénymásolással, illetve – kivételes esetekben – professzionális nyomtatással állították elő.

A szamizdatok többsége szegényes külsővel jelent meg. A folyóiratok általában A4-es méretű, összefűzött lapokból álló, gyenge minőségben nyomtatott kiadványok voltak. Az oldalakon összevissza futó szabálytalan, töredezett fekete vagy sötétszürke festékvonalak miatt néha olvasni is nehéz volt őket. A kusza vonalakat a stencilezéshez használt, megkopott viaszlapok hibái okozták. Az „a” „e” „o” vagy „g” betűkben a kis körülkerített részek gyakran fekete szigetekként jelentek meg, mert a festék átfolyt a stencil kopott viaszsablonján (amelyet korábban írógéppel, festékszalag nélkül, meztelen fémbetűkkel lyuggattak ki). A szamizdat folyóiratok nyomtatására sokszor rossz minőségű, vastag, durva papírt használtak. Ha az ember figyelmesen nézte, akkor látni lehetett és ujjbeggyel ki lehetett tapintani az egyenetlen felszínből kiemelkedő farostokat. A papírlapokon időnként sárgás-barnás foltok éktelenkedtek, a gyenge minőségű, fás papír gyorsan öregedett, változtatta a színét.

Jól emlékszem arra a kérdésre, amely egyszer, szamizdat olvasása közben merült fel bennem úgy 1982–83 táján. *Hogyan hozhatnak ezek a gyenge minőségű, kis példányszámú lapok és könyvek tényleges változást? Hogy lehet ezeknek bármilyen hatásuk? Mitől van az, hogy a pártállam nagy hatalmú vezetői aggodalommal tekintenek a szamizdatokra, sőt a jelek szerint félnek tőlük? A párt irányítja a hatalmas és bonyolult médiagépezetet, az egész állami tulajdonban lévő gazdasági rendszert, a Vörös Hadsereg támogatását élvező összes fegyveres erőt a szovjetek által elfoglalt, a Varsói Szer-*

zódéshez tartozó kis országban – hogyan képviselhetnek a gyenge technikai minőségű, kis példányszámú nyomtatványok bármilyen erőt ezzel a rendszerrel szemben? Hogyan lehetséges, hogy ezekben a kopottas, elnyűtt kinézetű, összefűzött, gyorsan sárguló A4-es kiadványokban ott lapul az erő, amely hatással van olvasókra, sőt nemzetközi politikai visszhangot is kiválthat? Zavarba ejtett az ellentét a folyóiratok nyomorúságos, amatőr kinézete és a feltételezett jelentőségük között.

A Nyugat-Európából Közép- és Kelet-Európába a Vasfüggöny felett – Amerika támogatásával – sugárzó Szabad Európa Rádió és Szabadság Rádió sokszor szemlézett szamizdatokat. A szamizdatok íróit, szerkesztőit és készítőit gyakran zaklatta a politikai rendőrség, a Szovjetunióban a KGB, a többi kommunista államban pedig ennek helyi megfelelői. A szamizdat kiadványok hatással voltak a kommunista párt elitjére is: a pártvezetők, még a főtítkárok is figyelemmel követték őket.

Miért? Hogyan volt ez lehetséges? Miként tudott néhány tucat, vastag papírra, gyatra minőségben nyomtatott A4-es oldal szembeszegülni a volt szocialista államok propagandagépezetével és pártapparátusával, amely mögött ott állt a politikai rendőrség és az évtizedek óta „ideiglenesen hazánkban tartózkodó”, megszálló Vörös Hadsereg? Miért volt jelentősége a szamizdatnak? Miért voltak, hogyan lehettek ennyire fontosak a nyomtatott oldalak?

Több mint harminc éve annak, hogy az 1980-as évek elején először olvastam szamizdatot. Az élmény nagy hatással volt rám. A szamizdat más, azelőtt elképzelhetetlen világokról adott hírt, új témákat és napirendeket kínált, új beszédmódoknak és értelmezési kereteknek biztosított lehetőséget – új szövegvilágokat nyitott meg. A szerkesztők, az előállítók és a terjesztők bátorsága csodálattal töltött el. Aztán annyira magával ragadott a szamizdat hatásának kérdése és ezzel együtt a médiával, a tömegkommunikációval és a közvéleménnyel kapcsolatos témák, hogy tanulmányaimat is erre összpontosítottam (az egyetemen szociológia–népművelés szakot végeztem, közben pár évig magyar és esztétika szakra is jártam).

A stencilezett folyóiratok erejére vonatkozó kérdéseket úgy harminc éve tettem fel először. Ebben az írásban éppen ezekhez a kérdésekhez szeretnék visszatérni: miként lehetett a kommunista propaganda kommunikációs monopóliumát megtörni a földalatti szamizdat kiadványokkal? Miért volt, hogyan lehetett erős a szamizdat, s miben állt az ereje, milyen erővel rendelkezett?

2. Szamizdat: közeg és szöveg

A szamizdat orosz szó, de több szláv nyelvben is érthető. Többféleképpen fordíthatjuk: „saját kiadású”, „saját kiadásban”, vagyis „én magam adom ki”, „én mint kiadó” vagy ironikusabban: „Énkiadó” vagy „önkiadott”. A kifejezés Nyikolaj Glazkov szovjet költő játékos szóalkotása az 1940-es években, aki verseit a hivatalos kiadókat parodizáló *Samsebyaizdat*, vagyis az Önkiadó kiadásában jelentette meg évtizedeken keresztül. E szó rövidítése a samizdat. Az azonban, amit a legtöbb elemző ténylegesen szamizdatnak – azaz független, cenzúrázatlan politikai és egyéb irodalom földalatti előállításának és terjesztésének – tekint, az 1950-es évek második felében a Szovjetunióban kezdődött.

A szamizdat kifejezés más nyelvekben, nemzetközileg is elterjedt. Politikai és irodalmi csoportok és értelmiségi közszereplők egyaránt használták és használják ma is több olyan nyelvben – például az angolban és a magyarban –, amely nem tartozik a szláv nyelvcsaládhoz. Ugyanakkor a szamizdat jelenségnek más nyelveken is létezik megfelelője, például „második kör” (drugi obiegi) lengyelül (Kaminski, 1987) vagy „második nyilvánosság” magyarul. Mindezek a fogalmak ugyanarra: az államszocialista rendszerekben a tiltott sajtóra és könyvkiadásra, illetve az alternatív földalatti kultúrára utalnak – ideértve az irodalmat, a képzőművészetet, sőt a független film és videó műfaját (és kivételes esetekben az illegális rádió- és tévéadásokat) is. Ami ennek a – legtöbb közép- és kelet-európai volt szocialista országban és a volt Szovjetunió számos köztársaságában az 1950-as évek második felétől a kommunizmus 1989–91-ben bekövetkező bukásáig élő – nyilvánosságnak a sokféle változatát, színhelyét és kommunikációs műfaját összekapcsolja, az az, hogy cenzúrázatlan (azaz a hatóságok által ellenőrizetlen) és független (vagyis a pártállam befolyásától mentes) maradt.

A szamizdat a máskéntgondolkodást, a kritikai vélemények megfogalmazását példaként állító és népszerűsítő kommunikációs kört, nyilvánosságot hozott létre. Teret kínált a nézetkülönbségek és az ellenállás különböző formái kidolgozásának, az ellenzéki és a plurális politikai ideológiák kikristályosodásának, valamint a független társadalmi és politikai cselekvésnek, szervezkedésnek. Létrehozta a független politikai diskurzusok és művészi megnyilvánulások folyamatosan tárguló, új kereteit. A hivatalos médiában tabunak számító kérdések taglalásával és az információk

terjesztésével új politikai, társadalmi és gazdasági kérdéseket tűzött napirendre. Tükröt mutatott a hivatalosságnak azzal, hogy az „életvilág” valóságát mutatta meg, szembeállítva azt „a rendszerrel”, a rendszernek a valóságról adott képével (Motyl, 1978: 22; Habermas, [1981] 1984–1987).

A szamizdat legtöbb anyagát a földalatti kiadás szándékával készítették. Más anyagokból azért lettek szamizdatok, mert kicenzúrázták őket a hivatalos médiából, mint például az első magyar szamizdat könyvek egyikében, a *Profilban* (szerk. Kenedi János, 1977; lásd Rab, 1978) szereplő szövegeket.

A szamizdat bizonyos mértékig létezett a volt szovjet blokk valamennyi országában. Hatóköre, közönsége és jelentősége azonban nagymértékben eltért. A tényezők között szerepelt az egyes rezsimek elnyomóképessége és kiadói, illetve cenzúrapolitikája, szemben az adott rendszer által az adott időszakokban biztosított politikai lehetőségekkel; a kritikai véleményeket megfogalmazó értelmiségiek, művészek, munkások és szövetségeseik ereje és társadalmi beágyazottsága; a kiadványok készítőinek szervezeti, műszaki és anyagi erőforrásai; valamint a nemzetközi kapcsolatok, publicitás és támogatás. Szamizdatok a kommunista Kínában is megjelentek különböző időszakokban (Chen, 1982; Widor, 1987).

2.1. A politikai környezet

Közép- és Kelet-Európa későkommunista rendszereinek történelmi gyökerei a szovjet mintájú diktatúrákba nyúlnak vissza. E politikai rendszerek klasszikus – sztálini, totalitárius – típusait a kommunista párt politikai monopóliuma, a hivatalos pártállami ideológia, a politikai terror (gulág jellegű munkatáborok), a magát mindenhová (még a magán- és családi életbe is) befészkelő félelem és a társadalmi és politikai alternatívák elnyomása jellemezte. A tömegkommunikációs eszközöket a pártállam kisajátította, szigorúan cenzúrázta, ellenőrizte és propagandacéljaira használta fel. E totalitárius körülmények között a szamizdat egyszerűen nem létezhetett.

Az elnyomás azonban valamelyest enyhült az 1950-es évek végének posztsztálinista időszakától kezdve, különösen az 1980-as években (bár az elnyomás mértéke országonként és időszakonként eltért). Sztálin halála (1953) után a hrucsovi enyhülés a totalitarizmust kommunista autoritarizmussá mérsékelte a Szovjetunióban. A Sztálin körül kialakult személyi kultuszt megszüntették, az elnyomást némileg mérsékeltek, és néhány, korábban cenzúrázott író pár művét kiadták. Az 1956-os forradalom leverése után konszolidált rendszer a korábbinál enyhébb diktatúrát hozott a kádári Magyarországon. Több ország azonban – például Csehszlovákia, Kelet-Németország és különösen Románia – keményvonalas kommunista maradt.

A tervgazdasággal működő közép- és kelet-európai államok gazdasági teljesítménye gyenge volt; különösen igaz ez az 1970-es és az 1980-as évekre és a fogyasztói termékek piacaira. Számos országban – például a Szovjetunióban, Lengyelországban és Romániában – az élelmiszerüzletekben általában alapvető élelmiszereket (például húst) sem lehetett venni. A nyugati életforma elképzelt képének vonzása és a Nyugat politikai befolyása erősödött (ebben a kapitalista fogyasztói társadalom termékei, a turizmus és a nyugati rádióadások egyaránt szerepet játszottak, bár az egyes országok és időszakok nagyon eltértek). A politikai legitimitáció különösen ingatag maradt a szovjet megszállás alatt álló szatellitországokban, a nemzeti függetlenség iránti általános vágy miatt.

Szolzenyicin esete jól mutatja, hogyan az elnyomás enyhült Sztálin halála után. Az író irodalmi munkásságának kezdete előtt hosszú időre munkatáborba (1945–53), majd közép-ázsiai száműzetésbe (1953–56) kényszerítették. A posztsztálinista időszakban azonban Nyugaton ki tudta adni műveit, titokban kutatásokat folytatott, majd megírta *A Gulág-szigetcsoport* című monumentális művét (annak ellenére, hogy tevékenységét szigorúan ellenőrizte a KGB). 1970-ben megkapta az irodalmi Nobel-díjat, majd 1974-ben kiutasították a Szovjetunióból. Az elnyomás enyhülését jelezi, hogy szovjetellenes irodalmi munkássága ellenére 1953 után már nem börtönözték be vagy kényszerítették munkatáborba, és 1956 után szabadon élt íróként Oroszország európai részében. A szovjet szamizdat- és emberjogi aktivisták azonban általában súlyos üldöztetésnek voltak kitéve, hosszú börtön- és kényszermunka-büntetéseket kaptak. Alexander Ginzburg (aki 1959–60-ban *Szintaxis* címmel Moszkvában adta ki az egyik első irodalmi szamizdat folyóiratot, amely versgyűjteményeket közölt)² például összesen nyolc évet töltött börtönben és a kényszermunka-

² A szovjet szamizdat folyóiratok listáját lásd a Torontói Egyetem Könyvtárának honlapján, *Soviet Samizdat Periodicals. Uncensored Texts of the Late Soviet Era*, <http://samizdat.library.utoronto.ca/journals>. A mintegy 300 folyóirat első darabjai 1956-ból származnak. Lásd még Ann Komaromi bevezetőjét: *About Samizdat*. <http://samizdat.library.utoronto.ca/content/about-samizdat> (utolsó letöltések: 2013. május 18.).

táborokban szamizdatkiadói és az emberi jogok megsértését dokumentáló tevékenysége miatt. (Ítélete alapján még sokkal többet töltött volna, de egy fogolycsere keretében deportálták a Szovjetunióból.) Más szamizdat- és emberjogi aktivisták, mint például Jurij Galanszkov (1939–1972), fiatalon az életüket veszítették büntetésük letöltése során, a KGB szándékának megfelelően.

A *détente*, a Szovjetunió és az USA közötti feszültség 1971-től kezdődő enyhülésének időszakában és különösen a Helsinki Egyezmény 1975-ös aláírása után azonban a vasfüggönyön egyre több repedés mutatkozott. Az emberi jogokkal foglalkozó Helsinki Záróokmány aláírásának eredményeként az emberi jogok dokumentált megsértése ügyében a Szovjetunió és más kommunista országok számon kérhetővé és sebezhetővé váltak. E „Helsinki-effektus” segítette az emberjogi mozgalmak elterjedését (Thomas, 2001). Helyi Helsinki-csoportok – együttműködve az Amnesty Internationallel és a Nemzetközi Pen Klubbal, valamint más, nyugati nem-kormányzati és állami szereplőkkel – rendszeresen hírt adtak az emberi jogi aktivisták elnyomásáról. A nemzetközi politikában Lengyelország és Magyarország növekvő nemzetközi pénzügyi eladósodása szintén sérülékennyé tette ezeket az országokat a nyugati, különösen az amerikai nyomással szemben. Az emberi jogi aktivisták és a szamizdat aktivistái nagyrészt átfedő hálózatokat alkottak, a fenti tényezők tehát sokféleképpen hatottak a szamizdat elterjedésének lehetőségére.

2.2. A szamizdat típusai és műfajai

Az első irodalmi szamizdat lapok 1956-tól jelentek meg a Szovjetunióban. Az ezt követő több mint 30 év azonban nagy műfaji változatosságot hozott a szamizdat történetében.

Milyen kiadványtípusok és műfajok jelentek meg szamizdatban? A szamizdatba rendszeresen vagy időnként megjelenő nyomtatott publikációk, folyóiratok, újságok, könyvek és művészeti kiadványok tartoztak. Ezen belül számos sajtóműfaj és formátum jelent meg, egyebek között hírek és elemzések, vélemények és szépirodalom. A szerkesztők melletti állandó, illetve alkalmi munkatársak és tudósítók anyagai szerepeltek.

Az egyes országok és történelmi időszakok szamizdat típusai és -műfajai között nagyok a különbségek. A szamizdat dokumentumtípusok számos listája és kategorizálása létezik (például Telesin, 1973: 26–27). A legátfogóbb Johnsoné (1999: 126–128), aki a szovjet szamizdat típusok alapján az alábbi kategória-rendszert állította fel (a típusok sorrendjét megváltoztattam, feltételezhető viszonylagos gyakoriságuk szerint):

1. *Hírek, riportok és tájékoztató jelentések*: politikai eseményekről, tevékenységekről, konferenciákról és találkozók-ról szóló jelentések és beszámolók; letartóztatásokról, meghurcoltatásról, zaklatásról, vallatásról és házkutatás-ról hírt adó tudósítások; tárgyalásokkal, ítéletekkel és fellebbezésekkel foglalkozó riportok; elkülönítés célját szolgáló intézményekből (börtönökből, kórházakból, táborokból) készített jelentések; emigránsok kezdeményezéseit és az ezekre történő külföldi reagálásokat ismertető beszámolók; az emberi jogok megsértésével; pletykákkal, rémhírekkel foglalkozó és spekuláló írások; releváns külföldi anyagok.
2. *Nyílt levelek, beadványok és nyilatkozatok*, amelyeket a nemzeti kormányhoz/kommunista párthoz, nemzetközi testületekhez és szervezetekhez, nevesített közszereplőkhöz intéztek; a vonatkozó hivatalos közlemények és levelezés.
3. *Elemzések és kutatások*: a különböző tárgykörökben egy vagy több szerző által készített könyvek; lefordított könyvek és folyóiratcikkek; különböző témájú folyóiratok; megemlékezésekről és évfordulókról (események-ről, történelmi időszakokról és magánszemélyekről) szóló gyűjteményes kiadványok; a vonatkozó anyagok (ideértve külföldi szövegeket is) újrakiadása.
4. *Sajtó*: hivatalos sajtószemlék (témák szerint); régi újságcikkek reprint kiadásai; külföldön megjelent cikkek utánnymásai; újságok.
5. *Cenzúrázott anyagok*: hivatalos kiadványokból készített kivágások listái és szövege; fontos hivatalos anyagok utánnymott kiadásai; a szociális helyzettel foglalkozó felmérések, kérdőívek (beállítottság, életkörülmények, etnikai és nemzeti kisebbségek).
6. *Hivatalos dokumentumok*: nemzetközi egyezmények; nyilatkozatok, megállapodások és szerződések; tárgyalások jegyzőkönyvei; bírósági ítéletek; hivatalos nyilatkozatok és állásfoglalások; titkos utasítások szövegei.

7. *Vallási anyagok*: a vallás általános kormányzati kezelése; adott vallási csoportok kezelése és támogatása; nyilatkozatok hitéleti kérdésekben (baptisták, evangélikusok, orosz ortodoxok, katolikusok stb.).
8. *Irodalmi művek*: regények, elbeszélések, versek, színművek, emlékiratok, életrajzok és önéletrajzok.
9. *Irodalmi művek (fordítások, ideértve a nyugati irodalmat és az emigránsok anyagait is)*: lásd a fenti műfajokat.
10. *Egyéni panaszok*: magánszemélyek közlései; témánként csoportosítva; a vonatkozó hivatalos levelezés.
11. *Szervezeti és kampányok programjai, kiáltványai és nyilatkozatai* (ideértve az 1989 előtti független politikai pártokat és szervezeteket is).
12. *Szemlék és összegzések*: szamizdat anyagok; más országok szamizdat anyagai; a szamizdat anyagok szemléi és kommentárjai hivatalos kiadványokból.
13. *Vitairatok, gúnyiratok, szatirikus anyagok*.
14. *Interjúk*.
15. *Vegyes*: poszterek; karikatúrák; bélyegek.
16. *Pornográfia*.

A fenti lista a Szovjetunió szamizdat kiadványainak sokszínűségét tükrözi. A legtöbb szovjet szamizdatot magánszemélyek és csoportok készítették, és írógépekkel sokszorosították. A szamizdat három évtizede alatt elmozdulást figyelhetünk meg az eseti, rendszertelen és személyes szamizdattól a „kolizdat” (kollektív kiadás), a viszonylagos szakszerűsödés és a rendszeresebb kiadás felé.

Más országokban – például Lengyelországban és Magyarországon – azonban a stencilezés, a szitanyomás, majd (elsősorban Lengyelországban) a professzionális ofszetnyomtatás egyre jelentősebbé vált. A szamizdat típusai így a szabványosabb formátumok felé tolódtak el. Ide tartoztak a folyóiratok, könyvek, az 1980-as évek Lengyelországában pedig a nagy példányszámú független újságok is. A professzionalizálódást jelezte a könyv- és lapkiadók munkamegosztása, „brandjeinek” és katalógusainak kialakítása és ideológiai elkülönülése.

2.3. Témák, hírek és politikai diskurzusok

A Nyugatra eljutó szovjet szamizdat dokumentumok tartalmát eltérő besorolásban számszerűsíti Feldbrugge, aki a következőképpen osztja fel a témákat 1976-ban:

- Egyéni sérelmekkel és problémákkal foglalkozó dokumentumok: 40%
- Vallási témájú szamizdatok: 25%
- Általános politikai, társadalmi és gazdasági kérdésekkel összefüggő dokumentumok: 10%
- Zsidó állampolgárok helyzetével foglalkozó dokumentumok: 10%
- A nemzeti-nemzetiségi kérdésekkel kapcsolatos dokumentumok: 10%
- Irodalmi és filozófiai témájú dokumentumok: 5% (Feldbrugge, 1976: 214).

Összesen mennyi szamizdat készült? Feldbrugge (1976: 213) szerint a nyugati irattárak a Szovjetunióban 1976 előtt fellelhető összes (több mint 5000) szamizdat dokumentum körülbelül felével rendelkeztek. A legjobb szovjet szamizdatforrásként nyilvántartott Arkhiv Szamizdatában (Szamizdat Archívumban) megtalálható teljes szamizdatanyag-gyűjtemény 6607 szamizdat kiadványának (ezek közül 5490 a Gorbacsov-korszak, 1985 előtt készült)³ átfogó ismertetésében Joo (2004: 573) újabb csoportosítást ad közre:

- Politikai: 62%
- Vallásos: 20%
- Nacionalista: 17%
- Irodalmi: 1% (Joo, 2004: 573–574).

A szamizdat egyik fontos szerepe olyan hírek készítése és terjesztése volt, amelyekkel a hivatalos média nem foglalkozott: „A szamizdat a Szovjetunió [és más közép- és kelet-európai szocialista országok] alternatív sajtója” (Motyl,

³ Az Archiv Szamizdat gyűjteményt a Szabad Európa Rádió–Szabadság Rádió Szovjet Kutatási Osztálya állította össze. Az eredeti anyag jelenleg a Nyílt Társadalom Archívumban található Budapesten, leírását lásd <http://osaarchivum.org/db/fa/300-85.htm> (utolsó letöltés: 2013. május 18.). A leírás egyébként 6617 szamizdat kiadványt említ.

1978: 22). Jó példa erre az 1968 és 1983 között 15 éven át, 64 számban kiadott központi szovjet szamizdat folyóirat, a Hronyika Tyekusih Szobityij (Aktuális Események Krónikája). Ez rendszeres, tényszerű információkat szolgáltatott a máskéntgondolkodók tevékenységéről – ideértve a hatósági zaklatásukat és az ellenük folytatott bírósági eljárásokat is –, „munkatáborokba, börtönökbe és pszichiátriai intézetekbe zárt politikai foglyokról”, valamint a szovjet köztársaságok nemzetiségeiről (Motyl, 1978: 24).

Mint ahogy az Aktuális Események Krónikája egyik cikke rámutatott, „a szamizdat – könyvellátó szerepe mellett – elkezdte egy újság funkcióit is betölteni” (idézi Motyl, 1978: 23). Az anyagok készítőinek hálózatában önkéntes újságírók tudósítottak a hatalmas ország számos területéről. A szamizdataktivisták az információgyűjtéshez ugyanazokat a hálózatokat használták, mint a szamizdatok terjesztéséhez, csak éppen fordított irányban: „mindenki, akit érdekel, hogy a szovjet közönség tájékoztatást kapjon az országban folyó eseményekről, könnyen eljuttathat információkat a Krónika szerkesztőjéhez. Nem kell mást tennie, csak egyszerűen el kell mondania az adott információt annak, akitől a Krónikát kapta, és ő majd elmondja annak, akitől ő kapta a Krónikát, és így tovább. De senki ne kísérelje meg visszakeresni a teljes kommunikációs lánc kiindulópontját, mert rendőrségi besúgónak fogják tartani” (idézi Motyl, 1978: 25).

Az 1980-as évek a szamizdatkiadás szakszerűsödését hozták, különösen Lengyelországban és Magyarországon. A magyar Hírmondó rendszeresebbé és újságszerűbbé vált, a Tygodnik Mazowsze (a lengyel Szolidaritás szakszervezet földalatti tömeglapja) pedig már nagyságrendekkel nagyobb olvasótábor tudhatta magáénak, mint a korai szovjet szamizdatok az 1960-as és az 1970-es években. E fejlődés mellett a független hírszolgáltatás a szamizdat sajtó kulcsfontosságú szerepe maradt.

A politikai ideológiák szempontjából a szamizdat fórumot biztosított a különböző irányzatok, politikai diskurzusok kialakulásának és fejlődésének. Három fő csoportot különíthetünk el: a marxista, a liberális demokrata és a nacionalista szamizdatokat. A szamizdat harminc éve alatt a hangsúly az első csoporttól az utóbbi kettő felé tolódott.

Az első politikai csoport a marxizmust a hivatalostól eltérően értelmezte. Ide tartozott a szovjet trockistákból és más forradalmi marxistákból álló irányzat, akik azzal érveltek, hogy a szovjet rendszer eltávolodott az „igazi marxizmustól”, az „igazi leninizmustól”. A Szovjetunióban korai szamizdatjaik közé olyan kiadványok tartoztak, mint az *Iffúság*, *Az Emberek Igaza*, *A Harang* (ez utóbbi a legtöbb számot megélt marxista szamizdat újság volt, 72 kiadást élt meg 1964 és 1970 között, lásd Motyl, 1978: 27). Egy másik marxista tradíció, amely az 1970-es években sok máskéntgondolkodót vonzott Közép- és Kelet-Európában, a kritikai marxizmus volt. A kritikai marxisták a fiatal Marx humanista ideáljait hangsúlyozták, és rámutattak a sztálinizmus, a hivatalos, dogmatikus marxizmus–leninizmus és a szovjet típusú társadalmak hibáira (Taras, 1992).

A második politikai csoport, a liberális demokrata szamizdat kiadványok egy részét neves emberi jogi aktivisták jelentették meg, mint például az 1975-ben Nobel-díjjal kitüntetett Andrej Szaharov és felesége, Jelena Bonner. A többi szovjet liberális szamizdat lap között található a Társadalmi Problémák (Valerij Csalidze grúz emberi jogi aktivista szerkesztésében), A Demokrata, a Szabad Gondolat, a Szemle, A Szabadság Fénye vagy az Amnesty International című kiadványokat (Motyl, 1978: 27).

„Kezdetben a marxista hagyomány adta meg az alaphangot a szamizdat politizálódásához. Ez természetes is volt, mivel a szovjet emberek évtizedekig szinte másról sem hallottak, csak a marxizmusról. [...] A tragikus kimenetelű Prágai Tavaszt követően a disszidensek döntő többsége egyszerűen megszűnt hinni a szocializmus felé haladásban, és helyette magányos, az elveszettség érzésével terhelt tekintetük fokozatosan a [...] nyugati liberális demokrácia felé fordult” (Joo, 2004: 576, 578).

Mivel a marxizmus hatása az egész régióban – sőt az egész világon – megnőtt az 1960-as években, számos emberjogi és szamizdat aktivista, későbbi liberális és szociáldemokrata ellenzéki vezető a marxizmus vonzáskörében kezdte pályáját fiatalkorában. Közülük Lengyelországban Adam Michnik és Jacek Kuron a KOR (a Munkásvédelmi Bizottság) kulcsfontosságú demokratikus ellenzéki vezetői lettek az 1970-es évek második felében, majd kidolgozták a békés kommunistaellenes ellenállás, az „új evolucionizmus”, a „civil társadalom az állam ellen” stratégiáját. (Ez nagy hatással volt a Szolidaritás szakszervezetre és az egész régió formálódó demokratikus ellenzéki mozgalmára.) Magyarországon

Kis János és Bence György (Lukács György hatása nyomán) kritikai marxista elméleteket fogalmaztak meg, majd az 1980-as években Kis a Beszélő főszerkesztőjeként baloldali liberális alapon állva adott programot a civil társadalom felépítésére, az emberi jogok képviselésére, az ellenállás stratégiáira és a demokratikus alternatívákra. Az 1980-as években emberi jogi aktivistaként és balliberális demokratikus szamizdatszerkesztőként működő Haraszi Miklós és Demszky Gábor a harmadik világgal rokonszenvező újbaloldali internacionalista volt ifjúsága korai korszakában, az 1960-as évek végén, illetve az 1970-es évek elején.

A szamizdat harmadik ideológiai csoportját különböző hazafias és nemzeti kiadványok képezték. Motyl a következő szovjet köztársaságokból származó, nacionalista hangvételű folyóiratokat említi 1978-ban: „Az Aranygyapjú (grúz); A Világítótorony, A Haza Nevében (örmény); Szabadság és Szülőföld (ukrán); A Csillag, Isten és Ország (litván); Az Ész Demokrata, Az Észtek Nemzeti Hangja; A Tanács, A Föld, A Moszkvai Almanach (orosz); Exodus, Az Exodus Hírnöke, Zsidók a Szovjetunióban (zsidó); Re Patria (volgai német); Információs Közlöny (krími tatár).” Az ukrán és más nemzeti szamizdatok kényszerű oroszosításról adnak hírt. A zsidó szamizdatok követelik az Izraelbe történő áttelepülés (alija) jogát, míg a krími tatárok és a volgai németek szülőföldjükre szeretnének kivándorolni kiadványaik tanúsága szerint (Motyl, 1978: 27).

„[A] szamizdat története a növekvő kétségek és szkepticizmus miatt elénk tárja a szocialista ideálok fokozatos elhalványulását” – írja Joo (2004: 587). Helyükbe a szovjet szamizdatban az egyre népszerűbb liberális demokrata, hazafias érzelmű és szlavofil lapok és érvek lépnek.

„Igen keskeny mezsgye húzódott a szlavofil eszmék és az agresszív orosz sovinizmus között. [...] Sajnos néhány szlavofil átlépte ezt a törékeny vonalat, helyt adva az orosz sovinizmus legrosszabb megnyilvánulásainak. Két téma emelkedett ki a 'veszedelmes' szlavofil eszmék közül: a fajgyűlölet és a tekintélyelvűség” (Joo, 2004: 585).

Ez a szamizdaton belüli elmozdulás már a rendszerváltás előtt előre jelezte a nacionalizmusnak a posztkommunista korszakban közeledő hullámát.

3. Politikai és kulturális értelmezések

Hogyan, milyen fogalmi keretekben értelmezhetjük a szamizdat jelenségkörét? A szamizdat értelmezésében két fő irányt különböztethetünk meg: a *politikai*, illetve a *kulturális* hagyományt.

A politikai értelmezések csoportjába tartoznak a következő közelítések:

- a, Kortárs nyugati és emigráns kommentátorok az 1960-as és az 1980-as évek között: támogatók és szimpatizánsok, valamint a szamizdat fordítása és népszerűsítése nyugati körökben. Gyakran használnak – nyíltan vagy burkoltan – hidegháborús értelmezési keretet, amelyben a szamizdat fórumot biztosít a máskéntgondolkodóknak, emberi jogi aktivistáknak és később a civil vagy független társadalomnak, hogy hallathassák a „szabadság hangját” (Telesin, 1973; Saunders, 1974; Rab, 1978; Tőkés, 1975 & 1979; Rubenstein, 1980; Skilling, 1982 & 1989).
- b, A szamizdaton, demokratikus ellenzéki mozgalmon belüli nézetkülönbségek alakulását és a politikai eszmecserék fejlődését tanulmányozó politikatudományi irodalom (Falk, 2003; Renwick, 2006; Falk, 2011).
- c, Az ellenzékiek szerepe a hidegháború befejezésében és a békés átmenet, a „bársonyos forradalom” előkészítésében, hatásuk a kommunista rendszer végére és a demokratikus átmenetre (Renwick, 2011).
- d, A volt ellenzékiek hatása a posztkommunista pártformációkra és politikára, például Havel és Dienstbier (Csehországban), Kis, Demszky és Konrád (Magyarországon) vagy Bukovszkij (Oroszországban) szerepe a posztkommunista politikai életben.
- e, A társadalmi és politikai változásokat vezető értelmiségiek szerepének elemzése politika-, történelem- és értelmiségszociológiai szempontból. E szempontból a szamizdatok szerkesztőit a közszereplőkké, politikusokká és társadalmi reformerekké vált közép- és kelet-európai értelmiségiek nagy és nemes történelmi múltra visszatekintő hagyományába lehet illeszteni (Bozóki, 1999).

A szamizdat kulturális értelmezései az alábbi közelítéseket foglalják magukba:

- a, A szamizdat szépirodalom (regények, versek stb.) és más nem politikai témájú írások, műfajok (például művészeti folyóiratok) elemzése. Különösen erős a csehszlovák és szovjet szamizdat szépirodalom elemzésében (például Machovec, 2009).
- b, A nem gutenbergi (azaz nem nyomtatott) szamizdat – a földalatti művészet, független zenéről készített magnetofonfelvételek (magnitizdatok), videók, művészeti alkotások (festmények, szobrok és ezek másolatainak), nem hivatalos művészeti rendezvények, happeningek – kutatása és értelmezése (Sosin, 1975; Scammel, 1977; Frumkin, 1989).
- c, A szamizdaton belüli és körülötte kialakult diskurzusok (beszédmódok, szövegvilágok) posztstrukturalista elemzése, a szamizdat hidegháborús időszakban jellemző politikai kisajátításának, „politikai mitologizálásának”, idealizáló, „heroikus politikai diskurzusának” (Komáromi, 2004: 597, 600, 613) kulturális kritikája.

4. A szamizdat mint tiposzféra

A fenti két – politikai és kulturális – megközelítés mellett lehetségesnek tűnik a szamizdat harmadik értelmezése is (amelyet a fenti megközelítések kiegészítésének is tekinthetünk). Ez a közelítés a közép-kelet-európai szamizdat kiadványok előállítását azoknak a történészeknek és médiateoretikusoknak a munkájával kapcsolja össze, akik a *szóbeliségről az írásra* (Ong, [1982] 2002; Ong et al., 2002), *illetve az írásról a nyomtatásra való áttérést*, valamint ezen átalakulások, különösen a *nyomtatás elterjedésének kognitív és társadalmi hatásait* tanulmányozták az európai történelemben (McLuhan, 1962; Eisenstein, [1979] 1980 & 2005; Febvre & Martin, [1958] 1997; Darnton, 1982, 1989, 1995a, 1995b, 1996 & 2010). Ez a közelítés a szamizdat kiadványok előállítását szolgáló *kommunikációs technológiák felhasználási módjaira*; a kiadványok *terjesztésének és fogyasztásának* társadalmi gyakorlatára, egyéni és kollektív kognitív hatására (szamizdatolvasók mint felhasználók); és a szamizdatban létrehozott diskurzusok (több médiumon keresztül való) *kommunikációs vándorlására és hatására* összpontosíthat.

A kommunikációs technológiák területén az illegális olvasmányok előállítása jelentős változáson ment át a szamizdat három évtizede alatt, az 1950-es évektől az 1980-as évek végéig. A legkorábbi időkben a kéziratos földalatti irodalom jellemezte a szamizdatot. Ez az 1950-es években a Szovjetunióban kezdődött, majd folytatódott néhány országban, ahol szamizdatokat készítettek. Az 1950-es évek végétől a többindigós másolatot készítő írógépek váltak jellemzővé, s ez a módszer maradt a szamizdat egyik fő sokszorosítási technológiája a Szovjetunióban egészen az 1980-as évekig. A stencilgépek és a szitanyomás népszerű gyártási technológiákká váltak az 1980-as évek Közép-Kelet-Európájában. Ezekben az években fénymásolást is használtak néhány országban szamizdatok készítéséhez. Legmagasabb szintű technológiaként a szamizdat kiadványok professzionális, modern nyomdai úton történő előállítása jellemezte a lengyel (és időnként a magyar) szamizdat irodalom megjelenését az 1980-as években.

E három évtized alatt a földalatti irodalom előállításának a volt szocialista országokban lezajlott technológiai fejlődése megismételte a kommunikációs technológiáknak a szóbeliségről az írásra, az írásról pedig a nyomtatásra történő, Nyugat-Európában sokkal hosszabb történelmi időszak (több évszázad, sőt évezred) alatt végbement fejlődését. Ebben az értelemben a szamizdat kiadványok technológiai előállításának fejlődése néhány évtized alatt újrajátszotta a kommunikációtechnológia fejlődésének eredeti folyamatát. Itt használhatjuk az egyedfejlődés metaforáját, utalva arra a változásra, amelyen egy önálló biológiai vagy társadalmi egység megy át a maga által generált átalakulás adott időszakaiban. Az egyedfejlődés során a faj minden egyede megismétli a törzsfjlődés szakaszait, az egész faj kifejlődésének eredeti fázisait. Esetünkben a szamizdat egyedfejlődése – a volt szocialista államok földalatti politikai-kulturális szektorában – megismétli számos európai kommunikációs technológia kialakulásának törzsfjlődését. (A rendszer-váltás után a posztkommunista közép-kelet-európai országok demokratikus médiainstítményeinek egyedfejlődése részben szintén megismételte nyugat-európai modellintézményeinek fejlődési folyamatát, lásd Jakubowicz & Sükösd, 2008). Tekintettel a szamizdat létezésének rövid (néhány évtizedes) történelmi időszakára, a folyamatot nevezhetjük *gyorsított egyedfejlődésnek* is. E folyamat három szakaszát különböztethetjük meg.

4.1. A szamizdat mint írásbeliség: a független szó technológizálása

A szamizdat történetében az első nagy áttörés akkor következett be, amikor az államszocialista rendszerről folyó független, kritikus, ellenzéki szóbeli eszmecsereket lejegyezték, azaz kézírással papírra rögzítve tárgyiasították. Erre először magánlevelek és naplók formájában került sor. Ez mérföldkövet jelentett: a rendszerrel elégedetlen, kritikus, független vagy kifejezetten ellenzéki hangvétélű társadalmi-politikai – azelőtt csak szóban megfogalmazott és elszállt – diskurzusokat az írás mint technológia által papírra vetették. A rögzítéssel az élőbeszéd írott szöveggé, újra és újra felkereshető, tárgyiasult, hosszú ideig megmaradó szövegvilággá változott.

Az írást ma, a közel teljes írásbeliség társadalmában természetesnek tartjuk. Ezért hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy az írás valójában számos eszközt magában foglaló technológia. Ahogy Walter Ong írja,

„...társadalmunk mára olyan mélyen interiorizálta és mintegy saját magunk részévé tette az írást, [hogy] nehéz technológiaként gondolni az írásra úgy, ahogyan általában technológiaként gondolunk a nyomtatásra és a számítástechnikára. Az írás azonban (és különösen a betűírás) igenis technológia, melynek működtetéséhez eszközökre és felszerelésre van szükség; íróvesszőre, ecsetre vagy tollra, gondosan előkészített felületre – például papírra, állatbőrre, fakéregre –, illetve tintára vagy festékre, és folytathatnánk a sort” (Ong, [1982] 2010: 76).

Az írás ugyanakkor tudatosabb cselekvés is, mint a beszéd. A szóbeliség világához képest az írásbeliség az emberi tudat új lehetőségeit nyitja meg:

„Az írás indította el azt, amit a nyomtatás és a számítástechnika csak folytat: a dinamikus hang néma térbe történő redukálását; illetve a szónak megélt, csak kimondott szót ismerő jelentől való elszakítását. A természetes, hangzó beszéddel ellentétben az írás teljes mértékben mesterséges. Nem lehet »természetesen« írni. [...] Az írás [...] elengedhetetlen feltétele az emberi tudatban rejlő lehetőségek teljesebb kihasználásának. A különböző technológiák nem pusztán külsőlegesen segédeszközök, hanem belülről is formálják tudatunkat, különösen akkor, ha a szót mint olyat érintik. Felemelő változásokról van szó. Az írás tudatosabbá tesz” (Ong, [1982] 2010: 76).

A tárgyiasult termék, az időben fagyott írott szöveg lehetőséget ad arra, hogy újra és újra elolvassuk, többször elgondolkodjunk rajta. Az írás az idő és a jelentés olyan dimenzióját nyitja meg, amelyet az élőbeszéd nem képes. Ez történt akkor, amikor az első máskéntgondolkodók leírták, papíron rögzítették és az olvasók elé tárták új (betű)világot nyitó gondolataikat.

A volt szocialista országok földalatti irodalmának történetében következő lépésként a magánjellelű, személyes művektől (levelektől, naplóktól, versektől) a közösen írt és olvasott kiadványok irányába tartó fejlődést figyelhetünk meg. Létrejött a közös szerkesztésű naplók műfaja. Magyarország egyik első szamizdat kiadványát – a *Naplót* – Kornis Mihály író hívta életre 1977-ben kollektív napló-folyóiratként, remélve, hogy a

„...»lyukas hetvenes évek« történelmi dokumentumává válik, s általa választ kapunk számos olyan kérdésre, amely ma mindannyiunkat foglalkoztat: hogyan élünk; miért élünk úgy, ahogyan élünk; hogyan kellene élnünk? Természetes formát teremt egy kis csoport felelősségteljes társadalmi beszélgetéséhez, esetleg baráti vitáihoz.” (Barna és munkatársait [1990: 9] idézi Csizmadia, 1998).

E közös orgánomot 27-en alapították, és mintegy 100 szerzőtől jelentek meg benne írások az 1977 és 1982 közötti öt éves fennállása alatt (Csizmadia, 1998). Gyűjteményes napló-folyóirat formátuma aktív írók/olvasók/felhasználók

közösségét hozta létre, mivel szerzői közösen írták, és csupán három példányban jelent meg. A Napló „zártkörű” szamizdat volt abban az értelemben, hogy ugyanazok az emberek készítették és olvasták. A Napló így egyszerre volt „önkiadvány” és „önolvasmány” (szamizdat és „szamcsitat”), mint ma egy kollektív blog. Az írói/felhasználói közösség tagjai megmutathatták a példányokat barátaiknak, de kölcsönadniuk nem volt szabad.

A Napló alapítói azt remélték, hogy létrehoznak egy fórumot az öndokumentálás, a kommunikáció és az eszmecsere számára (Csizmadia, 1998). Valójában a közösen írt Napló ennél sokkal többet ért el. Jelentős szerepet játszott a máskéntgondolkodók több csoportjának és szubkultúrájának egymásra találásában és összehangolódásában, amelyek azelőtt csak informális, személyes, szóbeli kapcsolatteremtés révén léteztek és érintkeztek. Az írás objektiváltsága lehetőséget adott a közös társadalmi-politikai napirend, a fontosnak tartott kérdések, témák és a közösség által elfogadott értelmezési keretek kijelöléséhez. A Naplóban Szalai Pál a magyar antikommunista szociálliberalizmus hagyományát élesztette fel, Tamás Gáspár Miklós a romániai magyar kisebbséget ért sérelmekkel foglalkozott. E közösségi szamizdat fórumot biztosított a hivatalos médiában elfojtott témák megjelentetéséhez. Ide tartozott a szegénység (Havas Gábor és Zsille Zoltán írt a hazai szegényekről) vagy a metodista lelkészek üldözése (Iványi Gábor cikkei) (Csizmadia, 1998). E kérdések és hagyományok körül fokozatosan egy közösen vallott, demokratikus politikai kultúra alakult ki. Később, az emigránsok által szerkesztett Párizsi Magyar Füzetek című folyóiratban vita bontakozott ki és folytatódott a politikai kultúrának a politikai alternatívákkal (azaz politikai programokkal) való összefüggéséről (Csizmadia, 1998).

Korlátozott számú olvasótábora ellenére a kollektív Napló fórumot, habermasi értelemben vett nyilvánosságot biztosított a résztvevők nyílt végű eszmecserejéhez. A személyközi-baráti kapcsolatok bonyolult hálózatából a Napló az írás és olvasás közös tárgyaként jött a világra. A közös naplófolyam lehetőséget nyújtott különböző napirendi témák kifejtésére és a kapcsolódó eszmecserekre. Az írásos cikkek, strukturált bejegyzések koncentrálták a figyelmet és a reflexiókat. A három példányban papírra vetett gondolatokhoz bármikor visszatérhetett az olvasó. Mindez nem történhetett volna meg kizárólag szóbeli vitákban, elröppenő, illékony szavakkal. A Napló írásával, olvasásával, újírásával és újraolvasásával, valamint a naplófolyammal összefüggő beszélgetések során új kollektív társadalmi és politikai identitások jelentek meg az önteremtés és önszerveződés folyamatában. Írás – érveket és érzelmnyilvánításokat tartalmazó esszék és cikkek írásos rögzítése – és olvasás nélkül nem ment volna végbe ez az önépítkezés. A kollektíven írt és olvasott papírlapok váltak azon fizikai tárggyá, amely körül az ellenzéki tematika és identitás kibontakozott. Az írás a máskéntgondolkodók beszédét láthatóvá, gondolataikat pedig hordozhatóvá tette. A közös Napló írásával és olvasásával e könyv emberei újratertették magukat, identitásukat és bizalmi hálózataikat.

4.2. Szamizdatírás mozgatható fémbetűkkel: a tiposzféra kialakulása

„A szamizdat kiadványok újramásolásának legalapvetőbb eszköze az írógép, amellyel egyszerre 5–15 példány is készíthető. Ennél is több példányhoz vékony, de kevésbé tartós papírt használunk” – írta egy szovjet máskéntgondolkodó 1971-ben (Svobodnaya Mysl [Szabad Gondolat], 1. sz., 1971. december 20., idézi Motyl, 1978: 24).

Az írógép a korai szamizdat létrehozásának és sokszorosításának kulcstechnológiája, és számos országban az is maradt a szamizdat későbbi időszakában is. Az írógép azonban eredetileg más célokat szolgált. A bürokratikus forradalom állami és üzleti irodatechnikai eszközeként terjedt el széles körben a 19. század végén és a 20. század elején a modern világban. Emellett az értelmiség otthoni munkaeszközeként is tekinthetünk rá, amellyel gépelt, formalizált szöveget tudnak létrehozni az írók, jogászok, orvosok, vállalati vezetők stb. A gépelést általában nem tartjuk a nyomtatástörténet részének, mivel nyomtatás alatt automatikusan a teljes oldalak nyomtatására gondolunk. Ezt a felfogást azonban ki kell egészítenünk.

Ha ugyanis közelebbről megnézzük, mi is történik a gépelés során, végül is a nyomtatás lassú folyamatát figyelhetjük meg. Az írógépben kis fémkalapácsokon helyezkednek el a mozgatható fémbetűk (a latin vagy cirill ábécé betűi, külön sorokban a kis- és a nagybetűk). Egy billentyű leütésekor a betűkar végén lévő betű ráüt a festékszalagra, amely rányomtatja a betűt a papírlapra. A hagyományos gutenbergi nyomtatás minden eleme – a mozgatható fémbetűk, a festék és a papír – megtalálható ebben az eszközben. Magát a nyomtatás pillanatát is látjuk, amikor a kalapács

lecsap a festékszalagra, s *rányomja* azt a papírra. Ez az eljárás annyiban különbözik a klasszikus nyomtatástól, hogy az írógéppel készített oldalt betűről betűre állítjuk össze (nyomtatjuk). Valójában a nyomtatás egyes fázisait speciális sorrendben hajtjuk végre. Az írógép billentyűinek minden leütésében egyesítjük a betűszedést (a kézi szedést) a mechanikus nyomtatás műveletével. Az írógépelés nem más, mint betűnkénti nyomtatás a festékszalag segítségével. A gépelés a szó szoros értelmében betűnyomtatás. [Jól fejezi ki ezt az angol typing (gépelés) szó, amelyet a type, vagyis a nyomtatásra való (fém)betű szóból képeznek.] Az írógép kalapácsfejein sorakozó fémbetűk ugyanazok, mint a betűszedésnél használt öntött betűformák. A másolatok az írógépbe fehér papírlapok közé helyezett indigó (kék vagy fekete festékréteggel rendelkező hártypapír) segítségével készülnek.

A földalatti irodalom készítéséhez írógépeket és indigós másolatokat használó szamizdatkészítők egy üzleti, irodai és otthoni célokra használt egyszerű kommunikációs technológiát sajátítottak ki a politikai és szépirodalom földalatti előállítására. Mivel a kommunista propagandaállamok maguknak tartották fent a professzionális nyomtatás és a korszerű kommunikációs médiumok monopóliumát, a máskéntgondolkodók az irodákban és otthonokban is széles körben rendelkezésre álló sokszorosítási technológiát, az írógépet vették használatba. Az írógép új funkciókra – azaz független sajtó létrehozására és politikai anyagok megírására – kreatív módon történő felhasználása tette lehetővé a szamizdatoknak egyre nagyobb közönség számára való elkészítését és terjesztését.

Ennek megfelelően az írógépet a kommunista hatóságok veszélyes sokszorosítási eszköznek tekintették. A hatóságok több volt szocialista országban írásmintát vettek minden írógépről, hogy az ellenzéki kiadványok készítésére használt gépeket és készítőket így azonosítani tudják. (Romániában még az 1980-as években is élt ez a gyakorlat.) Az írás után az írógépek tömeges felhasználása volt a volt szocialista országokban a második nagy lépés a független „szó technológiálásának” (Ong, [1982] 2002) történetében, azaz a szamizdat technológiai történetében.

A szamizdataktivisták az írógépeket primitív nyomtatási technológiaként használták, mivel a kommunista egyeduralom nem engedte őket hozzáférni a korszerű, nagy példányszámot produkáló ofsetnyomtatási lehetőségekhez. Így a szamizdat az írógépekre és indigós másolatokra épülő nyomtatáskultúrát hozott létre. Igazi nyomtatványkultúra jött a világra abban az értelemben, hogy eredményei piacképes könyvek, folyóiratok és újságok lettek. Az írógéppel készített szamizdat anyagok (a nyomdahibákat kivéve) viszonylag stabil szöveggel rendelkező csomagolt, hordozható egységek. A szamizdat folyóiratoknak és lapoknak állandó címük, évfolyam- és lapszámuk volt. Sok közülük tartalomjegyzékkel, sőt néhányuk kolofónnal és szerkesztői (ál- vagy valódi névvel feltüntetett) névsorral is rendelkezett.

A szamizdat kiadványok így pontos hivatkozás, ismételt olvasás és többféleképpen történő értelmezés céljából rendelkezésre álló rendszeres, strukturált információs csomagokat jelenítettek meg a tipográfiai térben. Az írógéppel sokszorosított szamizdat könyvek és periodikák könnyen azonosítható és visszakereshető bibliográfiai adatokat (címet, valós vagy álneves szerzőket, szerkesztőket, kiadási évet és helyet), tartalomjegyzéket tartalmaztak. A kiadványokat bibliográfiákba lehetett foglalni. Idővel – nemzetközi gyűjtő- és elemzőközpontokban, illetve a szamizdataktivisták otthoni központjaiban – valóban fel is épültek a szamizdatok nemzeti bibliográfiái.

Mindez komoly lépést jelentett a szamizdatirodalom áttekinthetővé való tétele és információs egységesítése (standardizálása) felé, lehetővé tette a rendszeres szemlézést, a szamizdat nyilvánosság reflektált önmeghatározását és belső strukturálását. Mindez arra épült, hogy a szamizdat második szakasza az írógépek felhasználásával kialakította egyfajta nyomtatási kultúráját. A folyamat ahhoz hasonlít, mint amikor az európai történelemben a kódexek kézírásos másolását felváltja az írások nyomtatott sokszorosítása és a nyomtatványok egységesítése.

4.3. A szamizdat mint a nyomtatás kultúrája: a stencilezéstől és szitanyomástól a professzionális nyomtatásig

A nyomtatási technológia korszerűsödésének további lépéseit jelentette a stencilgépek és a szitanyomás, majd a modern, professzionális nyomtatás alkalmazása a szamizdat sokszorosítására.

A stencilgépek olyan mechanikus (kézi működtetésű) vagy elektromos másolóberendezések, amelyek rövid idő (néhány óra) alatt több száz másolatot képesek készíteni. A szövegek stencilezéséhez először írógépet kell használni; ebben az értelemben a stencilezés is az írógépre épül. Először be kell tenni egy vékony, A4-es méretű viaszlapot (stencilt) az írógépbe. El kell távolítani a festékszalagot, hogy a mozgatható fémbetűk közvetlenül a viaszlapra üssenek,

és azt betűről betűre kilyukasszák (perforálják). Ha így a teljes stenciloldal elkészült (az oldal teljes szövegét legépelték a stencilre), a kilyuggatott viaszlapot rá kell helyezni a stencilgép dobjára. Ahogy a dob forog, festéket visz fel a fehér papírra a stencilnek a fémbetűk által készített lyukain keresztül. A szamizdatkészítésben több országban (így Magyarországon is) a stencilezés maradt az egyik leggyakrabban alkalmazott nyomtatási technológia.⁴

Meg kell említeni a szitanyomást is, amelyben egy fakeretre (*ramka*) erősített szitaszövetet használnak nyomtatásra. Ez a földalatti irodalom másik egyszerű és népszerű sokszorosítási módja volt, különösen Lengyelországban 1978 után.⁵ Az 1980-as években több országban használtak fénymásolókat is szamizdat-előállításra. Konstany Geber⁶ lengyel szamizdataktivistája visszaemlékezése szerint

„...a technológiát társadalmi kritériumok alapján választottuk ki. A KOS-nál például megmaradtunk a ramka mellett még akkor is, amikor már az ofset is rendelkezésre állt, mert a ramkák nem romlanak el, nem használnak áramot, és hamar el lehet tüntetni őket. A technológia időigényes, de időnk az volt – és a trojka, amely megtanulta az együttműködést a szitanyomásban, hatékony lehetett másban is, például egy tüntetés megszervezésében. Ez igaz maradt végig a *ramka* (szitanyomás) korszakában 1978–89 között. A *ramka* működtetéséhez három ember kell: egy föl-le mozgatja a fakeretet, a másik berakja és kiveszi a papírlapokat, a harmadik végigurítja a festékhengert.”⁷

Végül nemhivatalos újságokat és könyveket tömegesen, professzionális ofset nyomdagépekkel is nyomtattak Lengyelországban az 1980-as években. A Szolidaritás törvényes működésének ideje (1980–81) a független sajtó szempontjából a leggazdagabb periódus volt Közép- és Kelet-Európában (az 1956-os magyar forradalom többpárti sajtója mellett). A Szolidaritás legális időszakában „körülbelül 300 hírlevél és cenzúrázatlan újság jelent meg [...] összesen mintegy 1,5 millió példányban. Az 500 000-es olvasótáborral rendelkező *Tygodnik Solidarność* [a Szolidaritás Hetilapja] a szakszervezet hivatalos hangja, és a legnépszerűbb hetilap volt” (Kaminski, 1987: 315). Ebben az időszakban a nemhivatalos és hivatalos újság- és könyvkiadók nyílt piaci versenyt folytattak a szerzőkért és olvasókért.

A független nyomtatási és kiadói hálózat jelentős része a föld alatt tovább élt még a hadiállapot lengyelországi bevezetése (1981. december 13.) után is. Minden szerző megválaszthatta, hol adja ki a könyvét. A földalatti kiadók nem cenzúrázták a szöveget, méltányos szerzői jogdíjat fizettek, és gyorsabbak voltak a hivatalos kiadóknál. Azoknak a szerzőknek azonban, akik a műveiket független kiadónál akarták kiadni, politikai kockázatot kellett vállalniuk. „Egészen 1982-ig számos aktivista úgy érezte, hogy a cenzúrázatlan, független média végső soron a bürokráciához tartozó média helyébe tudott lépni” (Kaminski, 1987: 318). 1985-re azonban a lengyelek 80 százaléka már ismét az állami médiát használta információszerezéshez (Kaminski, 1987: 318).

„Ahelyett, hogy a hivatalos könyvkiadás helyébe lépnének, a független szervezetek most [1986-ban – S. M.] megpróbálják azt kiegészíteni: megtörik a rezsím információs monopóliumát, és tiltott könyveket adnak ki, remélve, hogy fel tudják világosítani a lakosságot, és vezetni tudják őket” (Kaminski, 1987: 318). Az illegális *Tygodnik Mazowsze* még 1985 után is tömegsajtó maradt, „hetente 60 000 példányban jelent meg, és akár 250 000 olvasót is elért, így valós alternatívát jelentett a hivatalos médiának. A földalatti média tartalmát ráadásul azonnal visszasugározták a nyugati rádiók, garantálva a teljes népe sségre gyakorolt hatást.”⁸

4 A magyar szamizdat lapok és könyvek bibliográfiáját lásd <http://www.szamizdat.atw.hu/> és <http://szamizdat.5mp.eu/web.php?a=szamizdat>. A Nyílt Társadalom Archivum magyar szamizdatgyűjteményeinek indexeit lásd <http://fa.osaarchivum.org/fasm?qt=hungarian%20samizdat>. Rajk László szamizdat könyvborítóit lásd <http://www.rajk.hu/konyvboritok.html> (utolsó letöltések: 2013. május 18.).

5 A lengyel földalatti kiadványok bibliográfiáját lásd a Library of Congress honlapján: <http://www.loc.gov/rr/european/polpress/indepres1.html>. A Nyílt Társadalom Archivum indexei a lengyel földalatti kiadványokról: <http://osaarchivum.org/db/fa/300-55.htm>. Két online is elérhető lengyel gyűjtemény: <http://www.osaarchivum.org/press-room/announcements/Online-Access-two-Polish-Samizdat-Collections>. Több amerikai és európai könyvtár rendelkezik még lengyel földalatti kiadványok gyűjteményeivel, például <http://cornell.worldcat.org/title/solidarity-and-other-polish-clandestine-publications-in-the-british-library/oclc/12500682?referer=di&ht=edition>, http://cornell.worldcat.org/title/polish-independent-publications-1976-solidarnosc/oclc/224237336&referer=brief_results, http://cornell.worldcat.org/search?q=su%3AUnderground+literature+Poland+Collected+works.&qt=hot_subject (utolsó letöltések: 2013. május 18.).

6 Konstany Gebert pszichológus, újságíró, a volt lengyel demokratikus ellenzék tagja. A KOS (Komitet Oporu Społecznego; Társadalmi Ellenállás Bizottsága) aktivistája, a hasonló néven megjelenő *KOS* című földalatti lap szerkesztője, a *Tygodnik Mazowsze* (*Mazowiai Hetilap*), a *Przegląd Wiadomości Agencji* (*Hírügynökségi Hírszemle*) és más szamizdat lapok munkatársa, Dawid Warszawski álnéven is írt. Egyes írásai magyar szamizdatban is megjelentek fordításban.

7 Konstany Gebert e-mailje a szerzőnek, 2012. december 20., közlés a levélíró engedélyével.

8 Lásd a 7. lábjegyzetet.

A szamizdatgyártás legmagasabb szintű technológiája a modern ofszetnyomtatás volt. Lengyelországban a Szolidaritás és más független szervezetek a saját tulajdonukban lévő, illegális ofszet nyomdagépeket használták a földalatti tömegsajtó és független kiadványok nyomtatására. Magyarországon a szamizdataktivisták időnként professzionális nyomdák munkásait fizették meg azért, hogy munkaidő után (a lengyelországinál sokkal kisebb példányszámban) illegális kiadványokat készítsenek.

4.4. Felhasználók és hálózatok: a tiposzféra a nemzetközi információáramlásig

A szamizdat diskurzusai a nemzetállamok második (független) nyilvánosságában, a közép- és kelet-európai régió ellenzéki köreiben terjedtek el, majd beléptek az európai és a transzatlanti, nemzetközi információs hálózatokba. A „tiposzféra” fogalma segíthet metaforikusan megjeleníteni azoknak a szamizdatdiskurzusoknak az elterjedését, amelyek a máskéntgondolkodó nyomtatási kultúrából (a független nyomtatás, tipográfia világából) eredtek, és a nemzethatárokon átívelő média diszkurzív terébe emelkedtek. Az alábbi néhány kommunikációs hálózat szemlélteti, hogy a szamizdat tiposzféraából származó információk és eszmecserék miként váltak a regionális, az európai és a transzatlanti információáramlás részévé.

- a, Az amerikai Szabad Európa Rádió és a Szabadság Rádió állomások a Vasfüggöny fölött sugároztak a kelet-közép-európai országokba, illetve a Szovjetunióba. A CIA által támogatott rádiók adásaiban az 1950-es években gyakran szerepeltek kemény antikommunista anyagok. Az 1956-os forradalom leverése után (amelyet követően a SZER-t kritikák érték megalapozatlan várokozások keltése miatt), és különösen az 1970-es évektől kezdve a rádiók nyugodtabb hangvételben sugároztak és a hírekre összpontosítottak, illetve a helyi szakértelemre alapoztak. Ide tartozott a szamizdat kiadványok rendszeres szemlézése is (Falk, 2011: 326). A kis példányszámú szamizdatok diskurzusai így nagyságrendekkel nagyobb közönséghez juthattak el.
- b, Nyugat-európai és amerikai emigráns kiadók (például a Párizsban működő lengyel Kultura vagy a Párizsi Magyar Füzetek) szorosán követték és segítették a hazai szamizdatosokat és szemlézték kiadványaikat, hogy azokhoz a nyugati közönség jobban hozzáférhessen. A nyugati emigráns kiadók megjelenési lehetőséget is biztosítottak a közép- és kelet-európai országokból kicsempészett könyveknek és írásoknak. Erre utal az orosz tamizdat („ott kiadott”) kifejezés.
- c, Számos nyugati értelmiségi folyóirat – egyebek között az Index on Censorship, a Problems of Communism, a Bulletin of the European Network for East-West Dialogue, az East European Reporter, a Labor Focus on Eastern Europe, az Encounter (a CIA által a hidegháború idején a puha diplomácia részeként támogatott lap), a német Profil és Gegenstimmen, illetve a francia L'Alternative és Diagonale – nagymértékben vagy kizárólagosan a szovjet blokkban megjelenő szamizdatokra és máskéntgondolkodókra összpontosított (Falk, 2011: 326). Egyes lapok – mint például az Uncensored Poland News Bulletin – kimondottan egy ország független sajtójára koncentráltak. Máskéntgondolkodó szerzők szintén szerepeltek értelmiségi lapokban és nagy példányszámú magazinokban, például a The New York Review of Books, a Der Spiegel és a Le Nouvel Observateur hasábjain (Falk, 2011: 326). E cikkek közül jó néhány visszatalált a vasfüggöny mögé a nemzetközi sajtó zártkörű szemlézése során a pártvezetőknek készített fordítások révén.
- d, Egy – később „a Nyugat titkos szellemi Marshall-terve” néven emlegetett – könyvterjesztési óriásprojekt keretében ingyenesen, tömegével küldtek a könyveket Nyugatról Közép- és Kelet-Európába, illetve személyesen adták át a kiadványokat azoknak a Vasfüggöny mögül turistaúton érkező látogatóknak, akik tudták, hova kell menniük a könyvekért és lapokért. Ez a – CIA által szervezett és támogatott – titkos akció a máskéntgondolkodó írók munkáit is magában foglalta a küldemények és adományok részeként. 1991-re „az Európa kommunista felébe beszivárgott nyugati könyvek és magazinok száma elérte a tízmilliós nagyságrendet” (Matthews, 2003: 425). Valójában a szamizdat mellett ez a nagy volumenű könyvprojekt mutatta meg, hogy a nyugati nyomtatványkultúra (a maga több mint tízmillió átjuttatott könyvével és folyóiratával) komoly kulturális hatást tudott kifejteni a közép- és kelet-európai elit ideológiai fellazításában és a hidegháború békés befejezésében.

5. Cenzúra Közép- és Kelet-Európában: a hosszú időtartamú perspektíva

Miközben a volt szocialista országok hivatalos médiarendszereit mindenütt cenzúrázták, a szamizdat cenzúrázatlan, ellenőrizetlen és szabad maradt. Valójában a szamizdat tükröt mutatott a cenzúrázott hivatalos médiának azzal, hogy az abból hiányzó kérdésekkel és témákkal foglalkozott. „Minden hír, amit kicenzúráztak a hivatalos sajtóból”: ez lehetne a szamizdat jelmondata. (A The New York Times jelmondatának – „Minden hír, ami nyomtatásra érdemes”, avagy minden, ami túri a nyomdafestéket – parafrázisaként.)

A politikai rendőrség sokféle intézkedéssel próbálta ellenőrzés alá vonni és elnyomni a szamizdatot. Az aktivistákat megfigyelték, lehallgatták (lakásukba „poloskákat” telepítettek), a telefonbeszélgetéseiket rögzítették. Megfigyelésükre „téglákat” (a politikai rendőrség által beépített informátorokat, köztük hivatásos ügynököket, valamint zsarolással, elvi alapon és/vagy juttatásokkal a barátaikról, munkatársaikról vagy családtagjaikról való jelentések készítésére rábírt személyeket) alkalmaztak. Az állami szervek a szamizdataktivisták ellen irányuló adminisztratív eljárásokkal fokozták a nyomásgyakorlást. Az aktivistákat elbocsátották a munkahelyükről (ami az államszocialista tervgazdaságokban tényleges munkanélküliséget jelentett, mivel magánvállalkozások általában nem léteztek), nyomást gyakoroltak a családtagjaikra, elvették a tanácsi (állami tulajdonú) lakásukat, elutasították az útlevélkérelmeiket, más aktivistákat emigrációba kényszerítettek. A szamizdatanyagokat és a készítésükhöz használt eszközöket házkutatásokon elkobozták. A súlyosabb esetekben a szamizdatok előállítóit, terjesztőit és az emberi jogi aktivistákat letartóztatták és bebörtönözték, illetve – a Szovjetunióban – kényszermunkatáborba zárták. A titkosszolgálati és a rendőri fellépés mellett a pártállami intézkedések – a kommunista szóhasználatban az „ideológiai küzdelem” – közé tartozott a független gondolkodás politikai elszigetelése és a máskéntgondolkodók és az imperializmus elleni propaganda erősítése a helyi párt- és ifjúkommunista szervezetekben (Gribanov, 2009).

A szamizdataktivisták egyénileg és együttesen is védekeztek a politikai rendőrség megfigyelése és akciói ellen. Cikkeiket sokan – de nem mindenki – álnéven írták (a mai online kultúrában ezek megfelelői a nickek). Telefonbeszélgetéseikben kódolt nyelvet használtak, és nyilvános készülékekről vagy gyakran váltott/biztonságos lakástelefonokról telefonáltak. Más személyek nevében, részfoglalkozásból, „négerként” jutottak munkához (például más nevében végzett fordításhoz). Igyekeztek csak jól ismert, megbízható személyekkel, barátokkal bizalmi kapcsolatot tartani stb. Ami a szamizdatkészítés szervezeti felépítését illeti: a szerkesztéssel, nyomtatással és terjesztéssel foglalkozó hálózatok egymástól gondosan elkülönülve tevékenykedtek. Ez biztosította, hogy ha valakit letartóztattak, az illetőből kevés információt tudjanak kihúzni az egész gépezetről, hiszen ő maga is keveset tudott róla. Egymástól elkülönülő terjesztési láncok biztosították, hogy egy részleges lebukás esetén a hálózat többi része sértetlenül működhessen tovább.

A szamizdat kommunikáció, a földalatti kiadványok készítése és terjesztése időben és térben lassú folyamat maradt. Az első szakasz a szerkesztési folyamat: a szerzők írógépen megírták, beküldték-elvitték a szerkesztőségbe, a szerkesztők pedig megszerkesztették a cikkeket. Ezt követte az újragépelés, majd az írógéppel, stencilgéppel, ramkával, fénymásolással vagy nyomtatással történő sokszorosítás. Ezután a lapokból a füzet vagy könyv összeállítása, majd a fűzés vagy kötés következett. A szamizdat kiadványok fizikai terjesztése – a papírkötegeket nagy csomagokban autóval, taxin, buszon és vonaton kellett szállítani, majd papírsákokban az elosztókhöz juttatni – igen fáradságos, embert próbáló feladat volt. Sokáig tartott a rengeteg példányt a többszintű hálózatban elosztani, majd egyenként eladni, arról nem is beszélve, hogy mindig fennállt a lebukás veszélye. Minden fázisban fenyegetett a politikai rendőrség. Az aktivistáknak folyton attól kellett tartaniuk, hogy a szamizdatcsomagokat elkobozzák, őket pedig őrizetbe veszik.

Ha összehasonlítjuk a szamizdatok készítésének és terjesztésének lassúságát napjaink közösségi médiája (például a kínai weibo mikroblog) sebességével és távolságaival, azt láthatjuk: a szamizdatkészítés és -terjesztés lassúsága és térbeli nyitottsága (lebukásnak való kitettsége) potenciálisan hatékonyá tette a kommunikáció ellenőrzését. A szálitmányok elkobzása hatástalaníthatja a szamizdatot. A hatóságok számára könnyű lehet úgy tenni, „mintha semmi sem történt volna” – szemben a közösségi média posztjaival és kommentjeivel, amelyek egy kattintással elküldhetők, és (ha nem cenzúrázzák őket) felhasználók millióit érhetik el egyszerre, egy pillanat alatt. Az olyan tekintélyelvű környezetben azonban, mint Kína, a társadalmi médiát továbbra is cenzúrázzák (kulcsszókereső szoftverekkel és hús-vér cenzorokkal egyaránt). Sőt az egész online infrastruktúra több szinten is szigorúan ellenőrzött és cenzúrázott marad (a felhasználó saját néven történő regisztrációjától a vállalatalapítás és a -tulajdon ellenőrzésétől a tartalmi cenzúra

több változatán át a globális internethez való kapcsolódás cenzúrájáig). Ezzel szemben azonban a szamizdat teljes mértékben *cenzúrázatlan* és független maradt, lassúsága (mai szemmel nézve mintha az e-mailt hasonlítanánk a csigapostához), korlátozott hozzáférhetősége és potenciális sebezhetősége ellenére. A diktatorikus rendszerekben a hagyományos és online (szamizdat és *weibo*) platformokon történő független politikai kommunikáció így különböző kockázatokkal, erősségekkel és gyengeségekkel rendelkezik.

A szamizdat jelenségét érdemes az Annales-iskola által művelt társadalomtörténeti szemlélet hosszú időtartamú (*longue durée*) történeti perspektívájából is értelmeznünk. E történelemszemlélet a kiemelkedő történelmi események és személyiségek helyett a hosszú távú gazdasági, társadalmi mélystruktúrák és kulturális minták hatását helyezi előtérbe (például Febvre & Martin, [1958] 1997). E történelmi perspektívában a közép- és kelet-európai cenzúra az államszocialista korszakban tulajdonképpen folytatta az állam és az egyház évszázadok óta csaknem folyamatosan tartó cenzurális gyakorlatát. Az államszocializmus előtti történelmük során Oroszország, Lengyelország, Magyarország és a régióhoz tartozó más országok ritkán és történelmi szempontból csak rövid időszakokban élvezhették a sajtó szabadságát. A sajtó és a nyilvánosság korlátozásának szinte állandó és csak lassan változó mélystruktúrái szempontjából a 20. század lenini–sztálini–brezsnyevi kommunista cenzúrája így a cári Oroszország hosszú múltra visszatekintő cenzurális gyakorlatát folytatta. Magyarországon (a Habsburg Birodalom, majd az Osztrák–Magyar Monarchia részeként 1918-ig) a cenzúra szintén folyamatosan működött a 19. század nagy részében (kivéve az 1848–49-es forradalmat és az 1867 utáni időszakot), majd az I. világháború alatt. A cenzúra folytatódott 1919-ben, ezúttal vörös köntösben a Tanácsköztársaság időszakában, majd azt követően a fehérterror alatt is, egészen 1921-ig. *De facto* szelektív cenzúra létezett 1921 és 1938 között, majd 1938-tól ismét a sajtó teljes körű cenzúrázása következett. A korlátozott és hamar hanyatló sajtószabadság három rövid, 1945–48 közötti évét (amikor a szelektív cenzúra a nyomdai papír hiányát és az adminisztrációs nyomásgyakorlás lehetőségeit használta ki) az 1948-as kommunista hatalomátvétel után ismét a teljes körű (ezúttal ismét kommunista) cenzúra évtizedei követték, egészen 1989-ig.

Hosszú időtartamú perspektívából tekintve a cenzúra mellett az önkényuralom más kulcsintézményei és strukturái is viszonylagos folyamatosságot mutatnak a különböző ideológiájú autoriter rendszerek időszakai között. Az erős, elnyomó politikai rendőrség (a cári Oroszországban az *okhrana*; a Horthy-rendszerben és Szálasi diktatúrája idején a magyar politikai rendőrség); a hivatalos vallási-politikai dogmák (ortodox és cári dogmák Oroszországban; a politikai kereszténység és nyilas dogmák Magyarországon); illetve a hazai horthysta és nyilas médiairányítás és propaganda stb. szintén előzményei voltak a későbbi kommunista megfelelőiknek. Újrafestett homlokzattal ugyan, de a zsarnokság ezen és egyéb strukturális tartóoszlopai fennmaradtak és tovább éltek a közép- és kelet-európai társadalmak államszocialista érájában. Lassan változott maga a társadalmi mélystruktúra is, gyenge és korlátozott maradt – többek között – a polgári középosztály, és vele együtt a demokratikus politikai kultúra és szabad sajtó hagyománya.

Röviden: a közép- és kelet-európai történelemben egészen a 20. század második feléig szinte folyamatos maradt a sajtó- és médiarendszer cenzúrázása és elnyomása. Ez a szamizdat jelentőségét hosszú távú történelmi perspektívába helyezi. A hosszú időtartamú perspektívában ugyanis a szamizdat nemcsak a kommunista cenzúrárt törte meg, hanem egyszersmind azt a hosszú időszakú, évszázados cenzúrarendszert és reprezentatív nyilvánossági strukturát is, amely a kései államszocializmust jóval megelőző régi rendszerek óta, különböző politikai rezsimok alatt működött, s amelynek a kommunista cenzúra csak a késői megjelenése volt. A szamizdat ilyen módon annak a sajtó- és médiaszabadságnak, azoknak a szabad médiarendszereknek a történelmi előhírnöke volt, amelyeket a régióban csak a berlini fal és a Vasfüggöny 1989-es lebontását követően, az államszocializmus régióbeli bukása, a demokratikus átalakulás után hoztak létre.

E tekintetben a szamizdat a századokkal ezelőtti monarchikus-arisztokratikus régi rendszerek, például a 18. századi franciaországi *ancien régime* földalatti irodalmával összehasonlítható szerepet játszott, s hasonló volt strukturális helyzete is (Darnton, 1982, 1995b & 1996). A szamizdat történetét így hozzá lehet kötni a korábbi történelmi korszakok nyugat-európai cenzúráját tagadó földalatti irodalmi és nyomtatáskultúrához, s e kultúra félperifériás leágazásaként lehet azonosítani. A korábbi korszakok Nyugat-Európájának cenzúratörténete, nyomtatáskultúrája és könyvtörténete ezért releváns a szamizdat történelmi értelmezése szempontjából. Ebben a hosszú időtartamú perspektívában a szamizdatot a felvilágosodás, a sajtószabadság követelése és a földalatti nyomtatás kései hullámának láthatjuk a nyugat-európaihoz képest megkésett közép- és kelet-európai társadalmi és politikai fejlődésben.

6. Következtetések: mozgatható betűk, hordozható gondolatok, máskéntgondolkodás a tiposzférában

Hogyan működött és mit jelentett a földalatti irodalom a Szovjetunió és Közép- és Kelet-Európa társadalmaiban? Ebben a tanulmányban megkíséreltem felvázolni a szamizdat újszerű értelmezését, amely eltér a két uralkodó – politikai és kulturális – megközelítéstől (bár összeegyeztethető azokkal). Ez az értelmezés a szamizdatot az európai írás és nyomtatás kultúrájának történetébe helyezi. A nyomtatvány- és információ-történeti megközelítés az írás és nyomtatás médiumaira, illetve a szamizdat készítésével, terjesztésével és fogyasztásával-felhasználásával kapcsolatos kommunikációs technológiákra és az ezeket működtető társadalmi gyakorlatokra irányítja a figyelmet.

A szamizdat történetére ebben a perspektívában az európai írás- és nyomtatáskultúra, könyvtörténet és cenzúra-ellenes küzdelem régebbi és földrajzilag egész Európára kiterjedő történelmi fejlődésének részeként tekinthetünk. E történelmi szempontból a szamizdat a földalatti sajtókultúrák megkésett hullámaként érkezett Közép- és Kelet-Európába. Azon európai nyomtatványkultúra nagy, öreg fájának közép- és kelet-európai ágát látjuk, amelyet Johannes Gutenberg és mozgatható fémbetűkkel dolgozó nyomdája ültetett el Európában 1450 körül.

E történelmi távlatból nézve azt mondhatjuk, hogy a szamizdat történetének három évtizede (az 1950-es évek vége és az 1980-as évek vége) közötti időszak folyamán a szamizdat fejlődése rövidebb formában ugyanazt az utat járta végig, mint amelyet a kommunikációs technológiák felhasználása Európában sokkal hosszabb idő alatt megtett. Ebben az értelemben a szamizdat harminc éve alatt gyorsított egyedfejlődésnek lehettünk tanúi, azaz a szamizdat kommunikációs technológiája fejlődött a szóbeliségtől az írásbeliségig, majd a nyomtatásig. Az első nagy áttörés az addig elszálló, szóbeli független gondolatok papírra vetése, írásos objektiválása a kommunista rezsimek propagandakörnyezetében. Ezt követi az írásbeliségen belül a nyomtatás különböző formáinak alkalmazása: a második és további áttörések a kommunikációs technológiák alkalmazásában az írógéptől a stencilgépen és szitanyomáson át a fénymásolásig és (Lengyelországban és egyes esetekben Magyarországon) az ofszetnyomtatásig. Bár az írógépet általában nem tekintik a nyomtatási kultúra részének, az írógép működését közelről megfigyelve arra a következtetésre jutunk, hogy a mozgatható fémbetűkkel történő gépelés tulajdonképpen primitív nyomtatási technológia. A szamizdatnyomtatás néhány évtizedes története tehát az írógéppel és indigóval történő sokszorosítástól potenciálisan egészen a modern, tömeges példányszámban való ofszetnyomtatásig tartó fejlődést öleli fel.

Bár a szamizdatot magyarul második nyilvánosságnak is nevezik, valójában azonban sokszor ez (és nem a hivatalos első nyilvánosság) adott teret a közügyek szabad megtárgyalásának, a cenzúrázatlan eszmecseréknek és a plurális politikai diskurzusok kialakulásának. Mivel a modern tömegkommunikációs technológiákat – a modern nyomdagépeket, a rádiót, a televíziót – monopolizálta a reprezentatív elven működő propagandaállam, a második nyilvánosságnak csak a viszonylag egyszerű kommunikációs technológiák maradtak.

A szamizdat előállítása, terjesztése és olvasása során a körülötte zajló társadalmi folyamatokban az aktivisták bizalmi tökéket kovácsoltak és bizalmi hálózatokat alakítottak ki:

„A legfontosabb: a szerkesztőségek gyakran helyi ellenállási központokként is működtek, az elosztási hálózatok pedig az ellenállási mozgalom struktúrájává váltak. E kettős funkció hatását nem lehet túlbecsülni. Így tesztelhetjük a politikai érzéket, bizonyíthattuk a felelősséget, kialakíthattuk a lojalitást – ezek nélkül pedig semmilyen tömeges ellenállási mozgalom nem működhet.”⁹

E bizalmi hálózatokra épülve a demokratikus ellenzék csoportjai közül később több is politikai szervezetté nőtte ki magát, sőt a pártok kialakulására is hatással voltak 1989 után a térség legtöbb országában.

A szamizdat emellett szöveges korpuszt (különböző médiumok terébe átfordítható, azokban megosztható szövegtestet) is létrehozott a máskéntgondolkodók gondolatainak nemzetközi terjesztéséhez. A *tiposzféra* fogalmat a lotmani *szemioszféra* – a jelek tere, amely nélkül jelkapcsolat és nyelv nem jöhet létre (Lotman, [1984] 2005 & 1990) –,

⁹ Konstanty Gebert e-mailje a szerzőnek, 2012. december 20., közlés a levélíró engedélyével.

a blogoszféra, a nyilvános szféra és az online virtuális tér (kibertér) fogalmihoz hasonlóan újabb térbeli metaforaként használhatjuk. A tiposzféra a betűk tere, a nyomtatott betűk nyitott univerzuma, a szemioszféra része. A fogalom ugyanakkor a nyomtatott, tipografikus szöveg körül megjelenő, sokszínű jelentéssel bíró társadalmi kommunikáció korlátlan távlatokat nyitó, térszerű természetét jelzi, a kommunikáció határtalan, dinamikus áramlására utal. A tiposzféra fogalmának előnye, hogy nyitott a kommunikáció nyomtatott szövegből induló, ám a multimedialis környezetekben (a hidegháború évtizedeiben a nyugati nyomtatott sajtó, könyv, rádió, tévé környezetében), nemzeteken átívelő áramlására, magában foglalja a változó (akár hibrid) kommunikációs platformok lehetőségét a jelentés vándorlása számára. A tiposzféra fogalma nyitott emellett az információs társadalom fogalmi kereteire – a blogoszférára, a kibertérre és az online hálózatokra – is. Ennyiben kifejezőbb lehet, mint „a nyomtatás kultúrája” (nyomtatáskultúra, nyomtatási kultúra, nyomtatványkultúra) hagyományos fogalma, amely a nyomtatott szövegekre, előállításukra és hatásukra összpontosít, vagy a „tipográfiai kultúra”, amely a lineáris olvasás tudati és kulturális hatásait elemzi.

Ma, a 21. század okos gépeinek és információs társadalmának korából a szamizdatra tiposzféraként (a nyomtatott betűk alternatív tereként, új diskurzusokat elindító, nyitott betűvilágként), az európai írás és nyomtatás régmúltba visszanyúló történetének részeként, az évszázadok óta működő cenzúra ellen sikeresen fellépő és szabad földalatti sajtót létrehozó nyomtatáskultúra kései közép- és kelet-európai ágaként, a Vasfüggöny fölött átívelő kulturális kommunikáció és a demokratikus politikai átalakulás egyik elindítójaként, valamint a civil újságírás és blogolás előfutáraként tekinthetünk vissza.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton köszönöm Z. Karvalics László és Sipos Balázs megjegyzéseit és a University of Hong Kong támogatását (projektkód: 201111159230). Természetesen minden esetleges hiba a szerzőé.

Irodalom

- Barna I. & Kenedi J. & Sulyok M. & Várady Sz., szerk. (1990): *A Napló, 1977–1982. Válogatás*. Budapest, Hungary: Minerva Kft.
- Boyer, D. (2003): Censorship as a vocation: The institutions, practices, and cultural logic of media control in the German Democratic Republic. *Comparative Studies in Society and History*, 54 (3), 511–545.
- Bozóki, A. (1999): *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest, Hungary: Central European University.
- Chen, R. (1982): *Democracy Wall and the Unofficial Journals*. Berkeley, CA: Center for Chinese Studies, Institute of East Asian Studies, University of California.
- Csizmadia E. (1998): A szamizdat szubkultúrája. *Budapesti Negyed*, 4.
- Darnton, R. (1982): *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Darnton, R. (1989): *Revolution in Print: The Press in France 1775–1800*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Darnton, R. (1995a): Censorship, a comparative view: France, 1789 – East Germany, 1989. *Representations*, 49, 40–60.
- Darnton, R. (1995b): *The Corpus of Clandestine Literature in France, 1769–1789*. New York, NY: Norton.
- Darnton, R. (1996): *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*. New York, NY: Norton.
- Darnton, R. (2010): *Poetry and the Police: Communication Networks in Eighteenth-century Paris*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Eisenstein, E. L. (1980 [1979]): *The Printing Press as an Agent of Change*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Eisenstein, E. L. (2005): *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Falk, B. J. (2011): Resistance and dissent in Central and Eastern Europe. An emerging historiography. *East European Politics and Societies*, 25(2), 318–360.

- Falk, B. J. (2003): *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Budapest, Hungary: Central European University Press.
- Febvre, L. & Martin, H.-J. (1997 [1958]): *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450–1800*. London, England: Verso.
- Feldbrugge, F. J. M. (1975): *Samizdat and Political Dissent in the Soviet Union*. Leiden, Netherlands: BRILL.
- Feldbrugge, F. J. M. (1976): New sources of information on the Soviet Union and their impact on East-West relations. *Co-Existence*, 13(2), 209–220.
- Frumkin, V. (1989): Liberating the tone of Russian speech: Reflections on Soviet magnitizdat. In: A. Shtromas & M. A. Kaplan (eds): *The Soviet Union & the challenge of the future*. Volume 3: *Ideology, culture, and nationality* (pp. 277–98): New York, NY: Paragon House.
- Gribanov, A. (2009): Samizdat according to Andropov. *Poetics Today*, 30(1), 89–106.
- Habermas, J. (1995 [1962]): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Osiris.
- Habermas, J. ([1981] 1984–1987): *The Theory of Communicative Action*. Cambridge: Polity Press.
- Haraszti, M. (1987): *The Velvet Prison: Artists under State Socialism*. New York, NY: Basic Books.
- Jakubowicz, K. & Sükösd, M. (2008): Twelve concepts regarding media system evolution and democratization in post-communist societies. In: Jakubowicz, K. & Sükösd, M. (eds): *Finding the Right Place on the Map: Central and Eastern European Media Change in Global Perspective*. Budapest and New York: Central European University Press, 9–40.
- Johnston, G. (1999): What is the history of samizdat? *Social History*, 24(2), 115–133. doi:
- Joo, H. M. (2004): Voices of freedom: samizdat. *Europe-Asia Studies*, 56(4), 571–594.
- Kaminski, T. (1987): Underground publishing in Poland. *Orbis*, 31(3), 313–330.
- Komaromi, A. (2004): The material existence of Soviet samizdat. *Slavic Review*, 63(3), 597–618.
- Komaromi, A. (2012): Samizdat and Soviet dissident publics. *Slavic Review*, 71(1), 70–90.
- Lotman, J. (2005 [1984]): On the semiosphere. *Sign System Studies*, 33(1), 205–229.
- Lotman Y. M. (1990): *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. I. B. Tauris and Co.
- Machovec, M. (2009): The types and functions of samizdat publications in Czechoslovakia, 1948–1989. *Poetics Today*, 30(1), 1–26.
- Matthews, John P. C. (2003): The West's Secret Marshall Plan for the Mind. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 16(3), 409–427.
- McLuhan, M. (1962): *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto, Canada: University of Toronto Press.
- Motyl A. (1978): USSR's alternative press. *Index on Censorship*, 7(2), 22–28.
- Ong, W. J. ([1982] 2010): *Szóbeliség és írásbeliség: A szó technológizálása*. Budapest: Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó.
- Ong, W. J. & Farrell, T. J. & Soukup, P. A. (2002): *An Ong reader: Challenges for Further Inquiry*. Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Pool, I. de S. (1983): *Technologies of Freedom*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Rab, B. (1978): New Hungarian samizdat. *Index on Censorship*, 7(4), 37–43
- Renwick A. (2006): Anti-political or just anti-communist? Varieties of dissidence and their implications for the development of political society. *East European Politics and Societies*, 20(2), 286–318.
- Renwick, A. (2006): Why Hungary and Poland differed in 1989: The role of medium-term frames in explaining the outcomes of democratic transition. *Democratization* 13(1), 36–57.
- Renwick A. (2011): The role of dissident values in institutional choice: 1989 in comparative perspective. *East European Politics and Societies*, 25(2), 296–317.
- Rubenstein, J. (1980): *Soviet Dissidents: Their Struggle for Human Rights*. Boston: Beacon Press.
- Saunders, G. (1974): *Samizdat: Voices of the Soviet Opposition*. Atlanta, GA: Monad Press.
- Scammel, M. (1977): *Unofficial Art from the Soviet Union*. London: Secker & Warburg.
- Skilling H. G. (1982): Samizdat: A return to the pre-Gutenberg era? *Cross Currents* 1: 64–80.

- Skilling H. G. (1989): *Samizdat and an independent society in Central and Eastern Europe*. Columbus, OH: Macmillan Press.
- Sosin, G. (1975): Magnitizdat: Uncensored songs of dissent. In: R. L. Tóké (ed.): *Dissent in the USSR: Politics, Ideology, and People* (pp. 277–309): Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Taras, R. (1992): *The Road to Disillusion: From Critical Marxism to Postcommunism in Eastern Europe*. New York: M. E. Sharpe.
- Telesin, J. (1973): Inside Samizdat. *Encounter*, 40(2), 25–33.
- Thomas, Daniel C. (2001): *The Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Tóké, R. L., ed. (1975): *Dissent in the USSR: Politics, Ideology and People*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Urban, G. R. (1997): *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy: My War within the Cold War*. New Haven, MA: Yale University Press.
- Widor, C. (1987): *The Samizdat Press in China's Provinces, 1979–1981: An Annotated Guide*. Stanford, CA: Hoover Institution, Stanford University.

Malkovics Tibor

A magyar jobboldali (nemzeti) radikálisok és a hazai „gárdák” az internetes kapcsolathálózati elemzések tükrében

A magyarországi jobboldali (nemzeti) radikális, szélsőjobboldali és félkatonai szervezeteknél kimutatható az intenzív hálózati kapcsolat. Tanulmányomban a *Social Networks Analysis (SNA)* segítségével ezeknek a szervezetek kapcsolathálózatuk jellemzésével igyekszem bemutatni a hazai jobboldali (nemzeti) radikális pártok és mozgalmak, valamint a civil szervezetek hálózaton belüli pozícióit, azok központi vagy éppen izolált helyzetét. Ez az eljárás ugyanis – az esetek többségében – minden más lehetséges paraméternél jobban magyarázza az esetleges pozíciók megszerzésével járó jelenségeket. Megállapítható, hogy a kisebb mozgalmi családok kisebb valószínűséggel kapcsolódnak a nagyobbakhoz. Így érvényesül a presztízselv, azaz – bár első pillantásra a jobboldali (nemzeti) radikális szervezetek a náluk szélsőségesebb szervezetekkel nem ápolnak élénk kapcsolatokat – az utóbbiak előszeretettel hivatkoznak az előbbiekkal meglévő ideológiai és gyakorlati akcióközösségre.

Bevezetés

Mára a tudományágakban természetes lett a kutatási módszerek pluralizmusa, amelyet az elemzések komplexitása indokol. Írásom kevésbé feldolgozott, érzékeny témának ad teret, tudományos igényvel, interdiszciplináris jelleggel. Politikatudományi jelenséget elemzek szociológiai metodológiával, az értékmegállapítások helyett pedig tényekre alapozom megfigyeléseimet. Az SNA-elemzési módszer alkalmazása során nem a vizsgált aktorok jellemzői a kiinduló paraméterek, hanem azok a strukturális helyzetek (erőforrások) lesznek inkább magyarázó erejűek, amelyek John F. Padgett szerint egyben a mindenkor „politikacsinálás” (*policy making*) meghatározó elemei is (Padgett, 1993: 1259–1319). Vizsgálatom célja nem egy mindenre kiterjedő elemzés elkészítése volt, hanem egy korábbi tanulmányomban ismertetett jobboldali radikális és szélsőjobboldali szervezetek s azok honlapjai alapján rekonstruálható kapcsolati hálózatok strukturális felmutatását végeztem el (Malkovics, 2011: 69–80). Továbbá a Nemzetbiztonsági Hivatal (NBH) éves beszámolóiban szereplő azon megállapításokat gondoltam újra, amelyek szerint a hazai szélsőjobboldali szubkultúrák szervezetei ma Magyarországon teljességgel izoláltan, a jobboldali radikális pártoktól elzártan, „magányosan” működnek.¹

A kapcsolathálózati elemzés kutatási problémájának megfogalmazása, tárgyának kijelölése

2007 decemberében a Fővárosi Főügyészség kezdeményezte a Fővárosi Bíróságnál a Magyar Gárda Kulturális és Hagyományörző Egyesület feloszlását, arra hivatkozva, hogy a Magyar Gárda az egyesületi törvénybe ütközően gyakorolta tevékenységét, valamint felvonulásaival és vezetőinek nyilatkozataival megvalósította a kisebbségek elleni uszítás tényállását.

Az „új gárdamozgalom” megalakulását néhány nappal később Szabó Gábor, a Jobbik Magyarországért Mozgalom Párt (JMMP) pártigazgatója, választmányi elnöke jelentette be a Szabadság téri gyűlésen. Amikor a szervezetet reorganizálták, az „újraalapítók” arra az új jogszabályra hivatkoztak, amely 2009. július 14-én jelent meg a Magyar Közlönyben az egyes és módosított szabálysértésekről szóló kormányrendeletként. Az újrászerveződött Magyar

¹ NBH-évkönyvek 1999–2008, <http://www.nbh.hu/bmenu7.htm> (utolsó letöltés: 2010. augusztus 16.).

Gárda vitatható módon minősült társadalmi szervezetnek. Az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény kimondta: nem minősül társadalmi szervezetnek a magánszemélyeknek az egyesülési jog alapján létrehozott olyan közössége, amelynek működése nem rendszeres vagy nincs nyilvántartott tagsága, illetve törvényben meghatározott szervezete. A gárda újbóli életre hívói ezt a helyzetet használták ki, amikor arra hivatkoztak, hogy a gárda szervezeti rendje eltér a törvényben meghatározott formától, mert nem működik mellette társadalmi szervezetnek minősülő egyesület vagy más, a törvényben nevesített forma. Ezért szerintük a Magyar Gárda semmiképp sem tekinthető a feloszlott Magyar Gárda Egyesület tevékenységét jogfolytonosan végző szerveződésnek, következésképp a szervezetben tevékenykedő tagok sem büntethetők szabálysértés miatt.

Időközben a szintén megalakult Nemzeti Őrsereg feloszlását is kezdeményezte az ügyészség a szélsőbaloldali Munkáspárt 2006, miután az őrsereg demonstrációt tartott Nyíregyháza belvárosában, tiltakozva a Magyar Gárda megszüntetése és feloszlása miatt. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Bíróság által hivatalosan bejegyzett Nemzeti Őrsereg Hagyományőrző és Polgárőr Egyesület a munkáspártiak szerint hasonlóan működött, mint a jogerősen betiltott gárda, annak az szinte minden provokatív megmozdulásán részt vett, így például az első 55 gárdistájának avatásán és a tatárszentgyörgyi cigányellenes felvonuláson is.

Ezzel egy időben az interneten a „gárdák” szüneteltették, illetve „frissíteni” kezdték honlapjaikat. Azonban a „gárdák” szempontjából folyamatosan kimutatható maradt, hogy mind a félkatonai egységek és a radikális politikai szervezetek között, mind a radikális szervezetek és a szélsőjobboldali organizációk között töretlen maradt a kapcsolat. Ennek okát a következőkben látom: 1. Néhány radikális jobboldali politikust és mozgalmárt (például Vona Gábort, Budaházy Györgyöt, illetve Toroczkai Lászlót) a történelmi fasizmus-jelenségekhez jobban kötődő szélsőjobboldal is hiteles személynek fogadott el. 2. Szellemi rokonság van köztük a szélsőséges nacionalizmus, az antiszemitizmus, a rasszizmus és az „idegenellenesség” miatt. 3. Az 1990-es években a „nemzeti szocialisták” és a „nemzeti radikálisok” között megbomlott a stratégiai egység, s most ezt igyekeztek helyreállítani; a szövetség részben a 2009-es nyári, szegedi „Nemzeti Garancia” találkozón, az Ópusztaszeri Nemzeti Emlékparkban tartott egyeztetésen körvonalazódott, ahol a Magyar Gárdán, a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalmon (HVIM), a Nemzeti Őrseregen és a Betyár Seregen kívül a nemzetirock-zenekarok és a futballultrák is megjelentek.² 4. A még megmaradt nyugati radikális és szélsőséges ideológiákat valló emigráció egyetértése is egyengette a kapcsolatot, amennyiben – az ugyanezen évi EP-választások során – a JMMP támogatására szólította fel az illegálisan működő szervezetek szimpatizánsait.

Hipotézisek

Dolgozatomban elsősorban primer kvantitatív kutatási eredmények és adatok feldolgozására támaszkodom, de szociológiai-matematikai-statisztikai elemzési módszerekkel is alátámasztom hipotéziseimet. Az adatok forrása elsősorban az internet volt, a felvázolt előfeltevéseket empirikus módszerekkel elemeztem. Hipotéziseim a következők:

- Ha a „politikacsinalás” meghatározó elemeinek analízisével – egy nem minden részletre kiterjedő vizsgálat révén – az elemzett szervezetek honlapjainak kapcsolathálózati megközelítése által kimutatható, hogy e hálózatok strukturális jellemzői különbségeket mutatnak a „nyugati trendekhez” képest, akkor arra is következtetni lehet, hogy a hasonlóságok ellenére a jobboldali radikális előretörés körülményei és jellemzői is mások lesznek Kelet-Közép-Európában.
- Ha a hazai radikálisok összefogásának hátterében a hálózati vonatkozások szempontjából regisztrálhatóvá válik a „presztízselv” megjelenése, amely megtévesztheti a felületes elemzőt, mivel úgy érvényesül, hogy bár első pillantásra a jobboldali (nemzeti) radikális szervezetek a náluk szélsőségesebb szervezetekkel nem ápolnak élénk kapcsolatokat, akkor egy internetes kutatás bebizonyíthatja, hogy utóbbiak előszeretettel hivatkoznak az előbbiekkal meglévő ideológiai és gyakorlati akcióközösségre. Ennek fordítottja persze nem feltétlenül igaz, és ez egybevág a nemzetközi politológiai szakirodalom megállapításaival. Mindenesetre networkanalízis segítségével élénk kapcsolatrendszer is feltárható közöttük.

² Szélsőjobbos összefogás. Szegedi gondolatok. HVG, 2009. június 20.

A kutatás időbeni lehatárolása

Internetes kutatásomban 2008 decemberétől 2010 augusztus végéig vizsgáltam meg a radikálisok és a szélsőségesek közti kapcsolatrendszer megszakíthatlanságát, folyamatos jelenlétét, amely a jogi szankciók ellenére folyamatosan kimutatható volt, és amely kiegészült az időközben megalakult szervezetekkel is.

A tudottnak vélt kapcsolatok bizonyítására azért volt szükség, mert azok diszciplináris mélységű és érvényű összefüggéseinek feltárása az eddigi kutatások többségében elmaradt. Pedig egy nem reprezentatív kutatás is megmagyarázhatja, hogy volt-e szerepük a korábbi szélsőséges csoportok tagjainak a legális szervezkedést biztosító különféle gárdák létrehozásában, támogatásában, a jobboldali (nemzeti) radikalizmus nagy arányú hazai előretörésben. Az ezt igazoló kapcsolatokra a honlapok elemzése során számos esetben rátaláltam. A Független Magyar Gárda (Őrző Szárny) esetében e kapcsolatokra példa lehetett az az esemény is, amikor a szervezet a Vér és Becsület Kulturális Egyesület (VBKE) korábbi vezetőjével, a Pax Hungarica Mozgalom képviselőjével együtt közös demonstráción vett részt. Köztudomású, hogy Dósa István, a Független Magyar Gárda szakadár alakulatának vezetője egy ideig a Magyar Gárda főkapitánya volt. Ezért lényeges, hogy az egykori főkapitány Domokos Endre Jánosnak, a betiltott szélsőjobboldali VBKE vezetőjének társaságában 2009. április 18-án a budai Várban, a német nagykövetség előtt megtartott, „Az igazság szabaddá tesz!” elnevezésű demonstráción holokauszttagadó beszédet mondott.³

A kapcsolathálózat-elemzés fontosabb szakirodalmának áttekintése

A kapcsolathálózat-elemzés különféle aktorok (például egyének, csoportok, szervezetek, nemzetállamok) közti kapcsolatok matematikailag is megalapozott analízisét teszi lehetővé. Számos tudományág használja a módszert. A hazai politikai tudományokban eddig kevésbé alkalmazták, pedig kiváló elemzési stratégia a politikai szereplők közti viszonyok analízisére. Nemzetközi viszonylatban a módszer használói között van David Knoke, aki munkájában két évtizednyi politológiai kapcsolathálózat-kutatás eredményeit foglalta össze a választói döntések, a társadalmi mozgalmak, a formális szervezetek és az elitek témaköreiben (Knoke, 1990). Ezért a társadalmi mozgalmak tanulmányozásakor gyümölcsöző lehet a hálózati nézőpont használata, amely a kollektív cselekvéseket a társadalmi kontextusoktól és az egyéni cselekvők kötéseitől tartja függőnek (Diani & McAdam, 2002). Sőt a nemzetállami *policy network*ök mellett a nemzetállamok feletti politikai képződmények vizsgálatában is jól alkalmazható módszer (Knoke, 1995; Thurner & Binder, 2008).

Előbbiek mellett John F. Padgett és Christopher K. Ansell a politikai mobilizáció, illetve a kollektív cselekvés-szerveződésben közreműködő személyes kapcsolathálózatok szerepét is felvetették. Padgett és Ansell történeti kutatásukban arra a kérdésre keresték a választ a kapcsolathálózat-elemzés segítségével, hogy a Mediciek hogyan emelkedtek fel a kormányzati hatalomért – elsősorban a Strozikkal – folytatott küzdelmekben. Arra a következtetésre jutottak, hogy a Medici-párt valójában a szomszédság és a presztízs dimenziója mentén épült fel. S bár az oligarchák és a Medici-pártiak lenézték egymást, az előbbiek a Mediciek révén álltak egymással kapcsolatban. Vagyis a támogatók egyedül általuk kapcsolódtak az elithez, egymáshoz, és ez hozta a család pozícióinak megerősödését (Padgett & Ansell, 1993: 1259–1319).

Az említettek mellett számos kutató tett hozzá az eddigi eredményekhez (Coleman, 1990; Blais, 2000). Magyarországon a szociológiai kapcsolathálózati kutatásokban Angelusz Róbert és Tardos Róbert jártak az élen. Ők megvizsgálták a politikai részvétel vonatkozásait, tágabb társadalmi összefüggéseit is (Angelusz & Tardos, 2005: 65–159). Vedres Balázs a cégek politikai polarizációját elemezte (Vedres, 2006: 1339–1344).

³ A Magyar Gárda főkapitányát izgatással gyanúsítják. HVG, 2009. április 20. http://hvg.hu/itthon/20090420_kozosseg_elleni_izgatas_magyar_garda (utolsó letöltés: 2010. augusztus 16.).

Az alapsokaságtól a minta feldolgozásáig

Tanulmányom elemzései szempontjából egyébként az *alapsokaság* (például a jobboldali (nemzeti) radikális és szélsőjobboldali szervezetek) és a *megfigyelési egység* (például az egyes honlapok) kiválasztásánál azért döntöttem a mintába került szervezetek internetes honlapjai mellett, mert a vizsgált organizációk esetében feltételezhető volt, hogy azok portáljai egyre több felhasználó számára hozzáférhetőek. A honlapok pedig viszonylag egyértelműen mutatják a hálózati kapcsolatok meglétét, míg a tagság megosztott véleménye kevésbé egyértelmű eredményekre vezetett volna. Az adatgyűjtési módszert kiegészítettem a „hólabda”, vagyis a „gördített minta” módszerével, amely Earl Babbie szerint gyakran alkalmazott „nem valószínűségi mintavételi eljárás. Minden személytől javaslatot kérünk további megkérdezendő személyekre” (Babbie, 1999: 677).

Vizsgálatom során az internetes honlapok elemzésében a különböző csoportok legbefolyásosabb tagjai internetes honlapjuk révén tettek „javaslatot” olyan más honlapokra, amelyek szerintük a legbefolyásosabb fórumok a csoportjukban. A választás azon alapult, hogy azok linkjeit feltüntették saját felületükön mint ajánlott home page-eket. A kutatás menete ezáltal valóban úgy gördült, mint egy hólabda. Sőt minden egyes ajánlott linket több hullámban tovább is gördítettem, majd a mintavétel eredményeit mátrixban ábrázoltam.

Az SNA, vagyis a kapcsolathálózati megközelítés olyan elemzési stratégia, amely a vizsgálat alanyának tulajdonosságain túl annak társadalmi-strukturális kontextusát igyekszik megragadni. A megközelítés módszertani lényege tehát az, hogy a networkelemzés a társadalmi jelenségek megértésében és magyarázatában az attribútumtípusú változókkal szemben a relációk (a vizsgált sokaság tagjai közti kapcsolatok) hatásainak elsődlegességét feltételezi. A kapcsolathálózati elemzés jól kiforrott és a követők által használt speciális fogalomkészlettel is rendelkezik, amelyben az aktorok – a hálózatok csomópontjai – lehetnek akár emberek, családok, jogi személyek, szervezetek, dolgok, események, pozíciók egy szervezetben vagy hierarchiában, esetleg városok, államok stb. Az aktorokat irányított (például „A” barátjának tartja „B”-t, de nem biztos, hogy „B” is annak tartja „A”-t) vagy irányítatlan (például ha „A” rokona „B”-nek, akkor „B” is rokona „A”-nak) kapcsolatok köthetők össze.

Az ilyen elemzések egyik legkritikusabb pontja a mintavétel, ugyanis nem kerülhető meg az a módszertani kérdés, hogy miként zajlik a vizsgált alapsokaság határainak kijelölése. A határok kijelölésére lényegében két lehetőség nyílik, nevezzük ezeket 1. *realista megközelítésnek*, amely alapján a vizsgált aktorok jelölik ki a csoporthatókat, ők maguk nevezik meg azt, hogy kit tekintenek tagnak, és 2. *nominalista megközelítésnek*, amely szerint a kutató elméleti érdeklődése szab határt a feltérképezni kívánt hálózatnak, és utóbbi döntheti el, hogy mit tekint relevánsnak a saját vizsgálatában. Elemzésem Achilles-sarka is a mintavétel kérdéséhez kapcsolódott. Ennek kapcsán a realista és a nominalista megközelítés közül az előbbi mellett döntöttem: a médiumokban és a kurrens szakirodalomban említett szervezeteket vettem kiindulópontnak (összesen 68 darabot), majd ezekből a hólabdás mintavételi módszerrel két „hullámot” indítottam el. Így alakult ki az elemzett 120 szervezetből álló kapcsolatháló.

Kapcsolatnak azt tekintettem, ha egy adott honlapról egy másikra konkrét linket találtam vagy a honlap látható módon támogatón jelenített meg egy-egy szervezetet. Ez a nagyon egyszerű megközelítés csak a kapcsolat irányának rögzítését tette lehetővé (azaz azt tudtam meg, hogy kölcsönösen vagy csak egyoldalúan említették-e egymást a vizsgált szervezetek). A kapcsolat erősségéről, konkrét tartalmáról nem volt információ. Csupán azt feltételeztem, hogy az egyfajta ideológiai kapcsolódást, szellemi közösségvállalást jelent. A vizsgált honlapokon fellelhető linkek közül csak a politikai szervezetekre vonatkozókat rögzítettem adatbázisomban, a hírportálokra, magánszemélyek honlapjaira mutatókat, esetleg „nemzeti vagy szkinhed” rockzenekarokra vonatkozókat egyelőre nem. Céлом a szervezetek közti kapcsolatok bemutatása volt: e kapcsolatok okai lehettek annak, hogy e szervezetek stratégiai közösséggé válása révén a 2009-es európai parlamenti választások után a JMMP és szövetségesei 2010-ben a parlamenti választásokon is „új erővé” tudtak válni, s nemcsak három képviselőt küldhettek az Európai Parlamentbe (EP), hanem 47 képviselőt a nemzeti törvényhozásba is.

Az adatbázis kialakításakor a következő kódokat használtam: 1. hivatalos-e a honlap; 2. az hányadik hullámban került be a mintába; 3. a legalitás fokának és a szervezeti formának a jellege; 4. a radikalizmus foka;⁴ 5. nemzetiség és az alapítás helye; 6. a szervezettség; 7. a félkatonai vagy polgári (civil) szervezeti jelleg; 8. a fegyverhasználattal kapcsolatos információk; 9. az őrző-védő és rendezvénybiztosító tevékenység; 10. a hagyományörző és kulturális örökség őrzésével kapcsolatos aktivitás; illetve 11. a katasztrófavédelmi, sírgondozó és ökológiai feladatok végzésének bizonyíthatósága. Az elemzések ábráit az Ucinet 6. és az SPSS 17.0 számítógépes programok segítségével készítettem el. Az elkészült analízis több kutatási észrevételét – terjedelmi okok miatt – itt részletesebben nem fejthetem ki, így csak a legfontosabb adatokra utalok.⁵

A minta elemzése: röviden a mintába bekerült szervezetekről

Dolgozatomban 68 szervezetet, a kiinduló mintában szereplő *pártokat, mozgalmakat, egyesületeket, alapítványokat, illetve érdekszervezetet és szakszervezetet* vettem alapul. Figyelmem azért e szervezetekre irányult egyelőre, mert nem kívántam parttalan vizsgálatokba és elemzésekbe bonyolódni. Az ezekből elindított „kéthullámú” hólabdás mintavétellel alakult ki az elemzett 120 szervezetből álló kapcsolatháló. Ez a mintavételi eljárás használhatónak bizonyult a kutatás során, mert a legtöbb szervezet linkelt általa „hasznosnak” vélt honlapokra, említett „rokon ideológiájú” szervezeti portálokat.

Néhány észrevétel a kapcsolathálózati kutatás mintája tekintetében

A vizsgált időszakban a mintában szereplő szervezetek 70 százaléka legalisan, 18 százaléka féllegálisan működött. Az utóbbi kategóriába azokat a szervezeteket soroltam, amelyeket vagy betiltottak (mint a VBKE-t), de egykori tagjai azóta is demonstrálnak (sőt megtartják „mementóként” magyar elnevezésű honlapjukat, és a szervezet portálját angol elnevezéssel működtetik tovább); vagy – mint a Nemzeti Őrsereg és Magyar Gárda szervezetei, amelyek felosztatását bírósági beadvány útján kezdeményezték – „klónként” tovább folytatták tevékenységüket. Az „újraalapított” Magyar Gárda esetében úgy jártam el, hogy az egyszerűség kedvéért a Független (Őrző) Magyar Gárdára mutató linkeket a hivatalos honlapra irányuló hivatkozásokhoz soroltam. A „mozgalom” és az „egyesület” szervezeti kereteinek különválasztását, valamint az „őrző-szakadár” szárny létrehozását ugyanis ügyes taktikai mozzanatként értelmeztem, amely lényegében megkettőzte az eredeti szervezetet. Mi több, a „klónok” közt sem volt áthidalhatatlan ellentét. E taktikát a „történelmi” radikálisok és a szélsőségesek is alkalmazták (Vitári, 2006: 141–143).

A legalitás foka szerint a mintába került összes honlap közül valamivel több, mint tíz százalékban találtam illegálisan működő szervezetet. Kiemelném közülük a Magyarok Nyilai Nemzeti Felszabadítási Hadsereg (MNYNFH – Solymosi Eszter Csapásmérő Alakulata) honlapját, amelyet az illegális formában tevékenykedő szervezet nevében a kuruc.info hírportál működtetett.

4 A jobboldali radikalizmus fogalma differenciált fogalmi megközelítést igényel, ahogyan a „szélsőjobboldal” jelensége is különbözően és szélesen értelmezhető, hiszen magában foglalhatja a radikális jobboldali pártokat is, amelyek jelen vannak a törvényhozásokban és kormányokban is. Ezek a szélsőjobboldalhoz hasonlóan küzdhetnek például az *establishment* ellen. A szélsőjobboldal sem egységes típus, bár bír homogén jellemzőkkel. Cas Mudde mégis úgy látja: a jobboldali radikálisok abban különböznek a szélsőjobboldaliaktól, hogy elfogadják a parlamentáris demokrácia kereteit, annak feszegetésében megmaradnak a szavak szintjén, míg a szélsőségesek tetteleg fellépnek ellene. Ez az elhatárolás természetesen több szempontból vitatható. Ha azonban a kérdést különböző attitűdök, ideológiai tartalmak, szervezeti jellegek, valamint a demokratikus keretekhez való viszony alapján stb. szemléljük, az 1980–1990-es évektől feltűnő jobboldali radikális szervezetek („új jobboldal”) – amelyek kihasználták a gazdasági dekonjunkcióra és a társadalmi válságok légkörét, és támogatottságuk révén gyorsan átlépték a parlamenti küszöböt – számos vonásukban különböznek a régi típusú, tradicionális szélsőjobboldaltól, amelyek a második világháború után marginalizálódtak vagy jelentősen átalakították politikai profiljukat. Markáns különbség mutatkozik közöttük a demokrácia eszményének és intézményeinek elfogadása terén, amely az előbbieket antidemokratikus jellegét is mérsékelte. Néhányan koalíciós kormányzatokban fontos pozíciókat töltöttek be, mindvégig a demokratikus „játékszabályoknak” megfelelően viselkedve. Választási eredményeik a 10–20 százalékot is elérhetik. Esetükben a név nem mindig igazít el, hiszen tartózkodnak attól, hogy magukat radikálisnak nevezzék. Magam – Mudde eredeti definícióját kiegészítve – azokat a szervezeteket tekintetem jobboldali radikálisnak, amelyek 1. a tradicionális fasizmus terhért igyekeznek hátrahagyni; 2. „demokráciapártiak”, bár rendszerkritikai felülvizsgálatot hirdetnek; 3. a krízisek okaként az „idegeneket” jelölik meg (bár nem mindig antiszemiták); 4. a történelmi fasizmus-jelenségekkel szemben nincs „valódi”, többé-kevésbé kifejtett ideológiájuk vagy doktrínájuk; 5. propagandájuk címzettje általában egy ügy, egyetlen téma (*single-issue party*); 6. tapasztalható körükben az „új antiszemizmusz” érzülete (Izrael-ellenesség); 7. „harmadik pártokként” (*third party*) határozzák meg magukat, s tartózkodnak a „szélsőjobboldali” vagy „radikális” megnevezésektől. E pártok és mozgalmak különböznek egymástól a gárdaalapítások tekintetében is (Mudde, 1999: 257–276).

5 Részletesebben lásd: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/654/1/Malkovics_Tibor.pdf (utolsó letöltés: 2013. január 25.).

A mintában szereplő szervezetek 58 százaléka egyesület vagy alapítvány volt, 26 százalékuk mozgalomként, 14 százalékuk pártként és két százalékuk szakszervezeti vagy érdekvédelmi szervezeti formában tevékenykedett. Ez azzal magyarázható, hogy az előbbieket az állam szigorúan ellenőrizte, és az állami támogatás elmaradásával veszélybe kerülhetett működésük. Jó példa erre a Magyarok Világszövetsége (MVSZ), amely nagymértékben rászorult az állami szubvencióra. Így amikor a 2001–2002-es költségvetés elkészítése során – képviselői módosító javaslatra – az országgyűlés megvonta a szervezet költségvetési támogatását, az nyomban működési zavarokkal szembesült. Az egyesületi és az alapítványi forma, valamint a mozgalmi jelleg felülreprezentáltsága esetünkben azzal is magyarázható volt, hogy a jobboldali (nemzeti) radikálisok esetenként e szervezeti típusok révén állnak kapcsolatban a hazai és a nemzetközi szélsőjobboldali mozgalmakkal. (Látni fogjuk, e mozgalmak és egyesületek közül a Magyar Önvédelmi Mozgalom [MÖM], a Lelkiismeret '88, a HVIM vagy a párttal alakult JMMP és természetesen a Magyar Gárda Mozgalom centrális helyet foglalt el.) Úgy látszik, a társadalmi szempontból horizontálisan szerveződő *mozgalmi* vagy *egyesületi* forma alkalmasabb arra, hogy a pártokkal vagy szakszervezetekkel ellentétben az érintettek elég széles körű és általános ideológiai, világnézeti alapon fogalmazzák meg az érdekeiket egyes ügyekben. A radikálisok témáinak megjelenítésére mindenesetre az egyesületi-alapítványi és a mozgalmi szervezeti formák talán a legalkalmasabbak.

A *radikalizmus foka* szerint – amelyet részben öndefiníciós, részben az említett szakirodalmi megfontolások alapján határoztam meg – a vizsgált honlapokat fenntartó szervezetek zöme, 62 százaléka volt jobboldali (nemzeti) radikális. Érdekes, hogy a mintában a mérsékelt szervezetek és a szélsőjobboldalnak tekinthetők közel azonos arányban fordultak elő. Így nagy valószínűséggel állítható, hogy mind a mérsékelt szervezetek, mind a szélsőjobboldali portálok között jó néhány olyan akadt, amely alkalmasint radikális szervezetet is megjelölt mint „fontos vagy hasznos” linket, illetve rokon ideológiájú szervezetként hivatkozott ilyenre.

A mintában szereplő aktorok láthatóan 80,8 százalékban magyarországi alapításúak voltak, ami természetesen köthető a legális működés és az állami támogatások megszerzéséhez is, valamint a helyi, parlamenti és EU-s választásokon való indulásokhoz, amelynek ez az elem egyben garanciáját is jelenti. Viszonylag kis számban fordulnak elő nemzetközi alapítású szervezetek, amelyek többnyire izoláltak is voltak. Mindössze négy százalékban kerültek a mintába kisebbségi szervezetek honlapjai; ezeken általában a környező országokban (főként Romániában) működő szervezeteket kell érteni. Ez a tény furcsa módon utalhat arra, hogy mint „ügy”, a kisebbségi helyzetben lévő magyarság sorsa iránti elkötelezettség mind a mérsékelt, mind a szélsőjobboldali szervezetek politikájában megjelenik ugyan, ám ténylegesen ez az „egy ügy” (*single-issue*) a szervezetek és mozgalmak többsége szempontjából még a környező országokban javuló internetes hozzáférés ellenére is főként a jobboldali (nemzeti) radikálisokat jellemzi. A világhálón keresztüli kapcsolattartás hiányában pedig a nevezett kisebbségi szervezetek többnyire izoláltak maradnak. A másik következtetésem az, hogy az „egyedi ügyek” között nem is elsősorban a környező országok magyar kisebbségeinek ügye a legrelevánsabb, hanem fordítva, a hazai kisebbségeké, etnikumoké, nemzetiségeké, elsősorban a cigányságé és a migráns „idegeneké”.

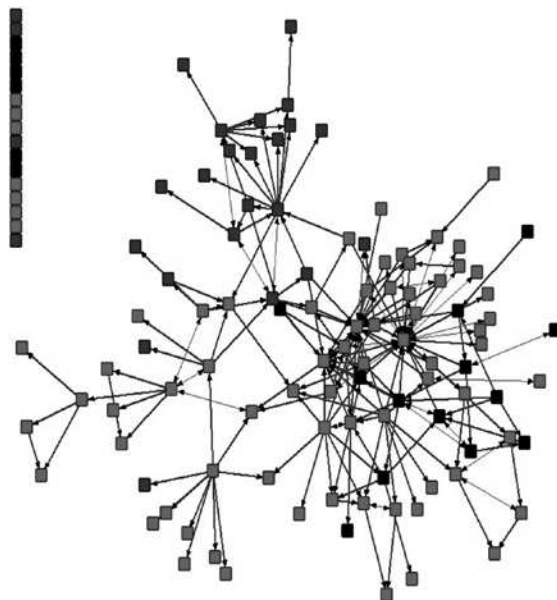
Elemzésem egyik fontos része az irregulárisan szerveződő, paramilitáris alakulatokra irányult. A mintában szereplő szervezetek közel 40 százalékban félkatonai jellegű szervezetek, 60 százalékban viszont civilek, tehát nem katonai karakterű alakulatok voltak. Ebből következően – bár megfogalmazható, hogy a mintában nagyon erősen érvényesült a katonai vonás – a szervezetek valamivel nagyobb része mégsem volt ilyen természetű.

A fegyverhasználat (például bizonyított lögyakorlatok vagy „sporttáborok” és *paintball* „hadjátékok” megrendezése) kérdésében maguk a honlapi információk, a nemzetközi és a hazai sajtóinformációk voltak azok a kútfők, amelyekből e tevékenységekre következtetni tudtam. (Ez történt a Magyar Gárda győri Wass Albert-zászlóalja esetében is.⁶) Emiatt a fegyverhasználat a vizsgált szervezeteknek „csak” 23 százalékánál volt tetten érhető, ezzel szemben a szervezetek többsége nem rendezett sem lögyakorlatokat, sem úgynevezett „sporttáborokat” vagy hadijátékokat.

6 „A győri Magyar Gárda tartott lögyakorlatot”. MTI, 2009. január 7. <http://index.hu/belfold/garda0107/> (utolsó letöltés: 2011. szeptember 2.).

A szervezetek honlapjai közti kapcsolathálózati összefüggések

A 120 elemet számláló minta adatait a mátrixon túl gráfformátumban is megjelenítettem. A gráfban a hálózat aktorai között lévő irányított kapcsolatokat nyilak jelzik. A Ucinet 6. program MDS (többdimenziós skálázás)⁷ módszerének felhasználásával előállított ábrám az aktorokat – hasonló pozíciójuk alapján – térben helyezték el. Az átláthatóság kedvéért a teljes networkben nem tüntettem fel a szervezetek nevét (lásd a 1. ábrát).

1. ábra. A teljes elemzett honlapminta kapcsolathálózata⁸

A teljes elemzett honlapminta kapcsolathálózatának modelljéből jól magyarázható az az elméleti előfeltevés, hogy a jobboldali (nemzeti) radikális szervezetek hálójának centrumába mintegy beágyazódnak a szélsőjobboldali szervezetek. A kevésbé centrális helyzetű, illetve izolált radikálisokra ez a pozíció kevésbé volt jellemző.⁹ Az ábrán is jól látható összefonódásnak egyik oka az lehet, hogy a jobboldali (nemzeti) radikális mozgalmak és pártok néhány prominens vezetőjének szélsőjobboldali elfogadottsága révén meglehetősen erőteljes kapcsolatai vannak a szélsőjobboldallal és az ahhoz kapcsolódó (ifjúsági) szubkultúrákkal. Azonban a mérsékelt szervezetek többsége igyekszik elhatárolódni az előbbi szervezetekkel való kapcsolattartástól. Néhány mérsékelt szervezet ennek ellenére kimutathatóan kapcsolatban állt mind a jobboldali (nemzeti) radikális, mind a szélsőjobboldali szervezetekkel. Az utóbbiakkal való kapcsolatápolásra a *Polgári Körök Mozgalom* esetében találtam példát, amelyet egyébként Vona Gábor, a JMMP elnöke is a demonstratív megmozdulásoktól sem idegenkedő nemzeti radikális törekvések „bölcsojének” tartott. Meglepő módon még a Fidesz–MPSZ ifjúsági tagozatának, a Fidelitas – Új Nemzedékének kapcsolatrendszerében is találtam erre utaló nyomot. Ebből az előfordulásból ugyan nem lehet minden kétséget kizáró következtetést levonni, ám annyit mégis, hogy a radikális mozgalmak tagadhatatlanul a „híd” szerepét tölthetik be a mérsékelt pártok és a szélsőjobboldaliak között.¹⁰

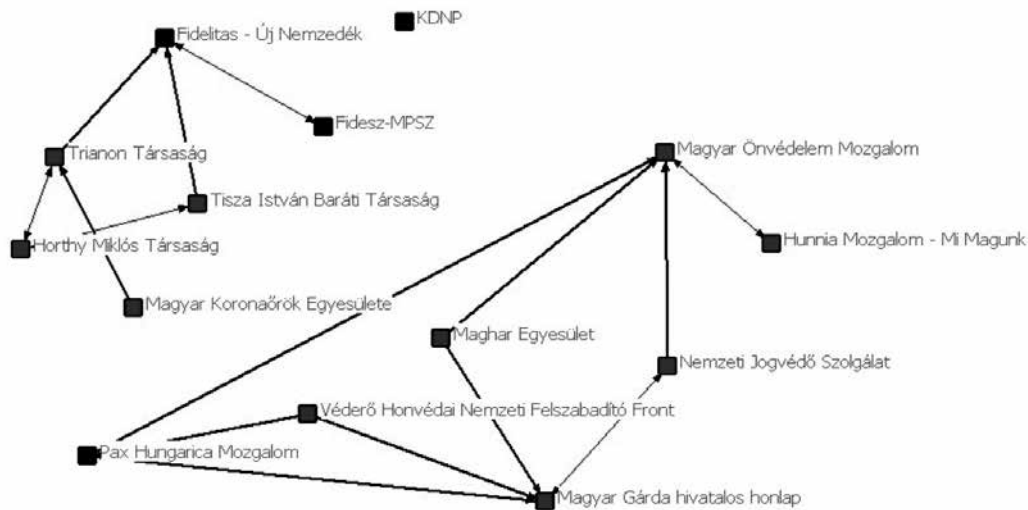
⁷ A *multidimensional scaling* (többdimenziós skálázás) a gráfot kétdimenziós térben rendezzi el az összes pontpár közti távolságot véve alapul, vagyis azt mutatja meg, hogy az egyik aktortól a másikig hány lépéssel lehet eljutni.

⁸ Jelmagyarázat: kék négyzet: mérsékelt szervezetek, piros négyzet: radikális szervezetek, fekete négyzet: szélsőjobboldali szervezetek, piros vonal: reciprok (kölcsonös) link.

⁹ A teljesen izolált honlappal rendelkező mintámban szereplő szervezeteket jelölő négyzeteket a bal felső sarokban láthatjuk. Ebből kitűnik, hogy a mérsékelt szervezetek honlapjai arányaiban kevésbé izoláltak, mint a radikális vagy szélsőjobboldali szervezeteké. Persze ez fakadhat abból is, hogy ez utóbbi két kategória dominálja a mintát.

¹⁰ A „híd” (*bridge*) metafora arra az áthidaló szerepre utal a szakirodalomban, amely közreműködik a távolságok mérséklésében, mégpedig a gyenge kötésű kapcsolatok társadalom-integratív szerepe által (Kürtösi, 2002).

A kapcsolathálózatok jellemzői persze bizonyos mutatókkal is kifejezhetők. Ezek mindegyike alátámaszthatja a gráf alapján kirajzolódó képet. Az általam vizsgált szervezetek befolyásosságának egyik mérőszáma az volt, hogy kapcsolataik hány aktor felé mutatnak. Ezt nevezik *out-degree*-nek, vagyis a „kifok”-nak (Albert & Dávid, 1994: 81–91). A legtöbb különböző szervezetet a Magyar Gárda említette honlapja révén, 17 darabot, azaz a mutató alapján e gárda tekinthető a minta legbefolyásosabb szervezetének. A második legmagasabb „kifok-szám” (11 darab) a Magyar Egyesületé volt, amelynek célja öndefiníciója szerint az „emberiség ősi tudásának kutatása, gyűjtése, rendszerezése, szintetizálása, oktatása, terjesztése, összevetve a jelenkor ismereteivel”. (A mérsékelt Fidesz–MPSZ szervezeteinél találtunk még hasonlóan magas arányt.) Emellett tíz másik szervezetre linkelt a Toroczkai László alapította Hunnia Mozgalom; 52 szervezet viszont egyáltalán nem linkelt a honlapjáról más szervezetére. Ezek között mind mérsékelt, mind radikális, mind pedig szélsőséges pártok és mozgalmak megtalálhatók voltak, valamint a regionális szervezetszerű gárdák, így a nyíregyházi alapítású Nemzeti Őrsereg egységeinek honlapjai is.

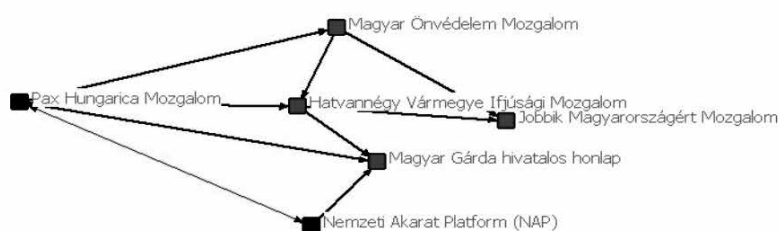
2. ábra. A minimum 5 kifokkal rendelkező szervezeti honlapok hálózata

A minimum öt kifokkal rendelkező, azaz legbefolyásosabbnak tekinthető szervezeti honlapok alhálózata két jól elhatárolható csoportra, illetőleg egy izolált aktorra oszlott. Izolált aktorként volt jelen a mérsékelt Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP), míg egyik csoporton belül a Fidelitas – Új Nemzedék és a Fidesz–MPSZ, a Trianon Társaság, a Horthy Miklós Társaság, a Tisza István Baráti Társaság és a Magyar Koronaőrök Egyesülete jelent meg (az utóbbiak részint a forradalmak alatt meggyilkolt miniszterelnök, részint a Horthy-korszak szellemi hagyományait kívánják őrizni, részint pedig a keresztény-nemzeti tradíciók mai letéteményeseinek tartják magukat). E szervezetek tekintetében a jobboldali radikalizmus egy sokkal „régimódibb” formája érvényesül, mint a következő csoportok esetében.

A Nemzeti Jogvédő Szolgálatot és a Magyar Egyesületet azért kategorizáltam a jobboldali (nemzeti) radikális szervezetek közé, mert azok tagjainak világnézete nagyon közel áll a jobboldali (nemzeti) radikális pártok és mozgalmak szimpatizánsainak világnézetéhez. Az előbbi aktivistái közül nem egy a JMMP európai vagy nemzeti parlamenti képviselői között is megjelent. A Nemzeti Jogvédő Szolgálat aktív tagjai nem véletlenül vállalták fel a 2006-os zavarások során jogsértést elszenvedők jogi képviseletét, s talán az sem véletlen, hogy ugyanezen csoportba a Hunnia Mozgalom került (amely egy radikálisan jobboldali, autoriter „párhuzamos intézményrendszer” megvalósításában érdekelt). A Magyar Önvédelmi Mozgalom (MÖM) (amely a jobboldali radikális szervezetek demonstrációi szervezésének fő aktivistája), illetve a Magyar Gárda és a szélsőjobb felé hajló Véderő Honvédek Nemzeti Felszabadító Front, valamint a szélsőjobboldali Pax Hungarica Mozgalom (amelynek vonzáskörében az azóta elhunyt Ekrem Kemál György, Domokos Endre János és Tudós-Takács János helyezkednek el) szintén e csoportba kerültek. Esetükben a szélsőjobboldali kapcsolódási pontok egyértelműen kimutathatók.

Reciprok (kölcsonös) link a honlapok között az első csoportban a Fidesz–MPSZ és a Fidelitas – Új Nemzedék, a Trianon Társaság és a Horthy Miklós Társaság, valamint a Tisza István Baráti Társaság és a Horthy Miklós Társaság között volt. A másik csoportban pedig a MÖM és a Hunnia Mozgalom, valamint a Nemzeti Jogvédő Szolgálat és a Magyar Gárda hivatalos honlapjai között.

Könnyen belátható tény, hogy amely aktorok felé sok kötés irányul, azoknak nagyobb a presztízszük egy adott csoportban. Ez az úgynevezett „in-degree”, vagyis a „befok” (Albert & Dávid, 1994: 81–91). A Magyar Gárda központi pozícióját jól jelzi, hogy nemcsak a kifoka, hanem a befoka is a legmagasabb e szervezetnek (27 link) a többiek között, azaz róluk mondható el a leginkább, hogy a mintában a legnagyobb presztízzsel bírnak. Ezen kívül 23 vizsgált szervezet linkelt a JMMP honlapjára és 11 a HVIM portáljára; 22 szervezet honlapját viszont egyáltalán nem linkelték más vizsgált szervezetek. Ezek közt a mérsékelt pártok és szervezetek portáljai éppúgy megjelentek, mint az izolált szélsőjobboldali szervezetek honlapjai. Érdekes, hogy míg a mérsékelt és jobboldali (nemzeti) radikális pártok kifokai között szélsőjobboldali portálok csak elvétve jelentek meg, a szélsőjobboldali portálok esetében „pozitív” hivatkozásokként sűrűn szerepeltek a radikálisok. A szélsőjobboldali portálok esetében viszont szembeűnő, hogy azokon a mérsékelt jobboldali pártok, például a Fidesz–MPSZ és MDF gyakran a maró gúny és vádaskodás tárgyai voltak.

3. ábra. A minimum 5 befokkal rendelkező szervezeti honlapok hálózata

A vizsgált honlapok közül a minimum öt „befokkal” rendelkező szervezeti honlapok alhálózatába a MÖM, a HVIM, a JMMP és a Magyar Gárda tartoztak, amelyekre – a JMMP kivételével – a szélsőjobboldali Pax Hungarica Mozgalom és a Nemzeti Akarat Platform is közvetlenül linkelt. E szervezetek közül a Pax Hungarica és a Nemzeti Akarat Platform kölcsönösen hivatkoztak egymásra, vagyis reciprok linkekkel álltak egymással kapcsolatban.

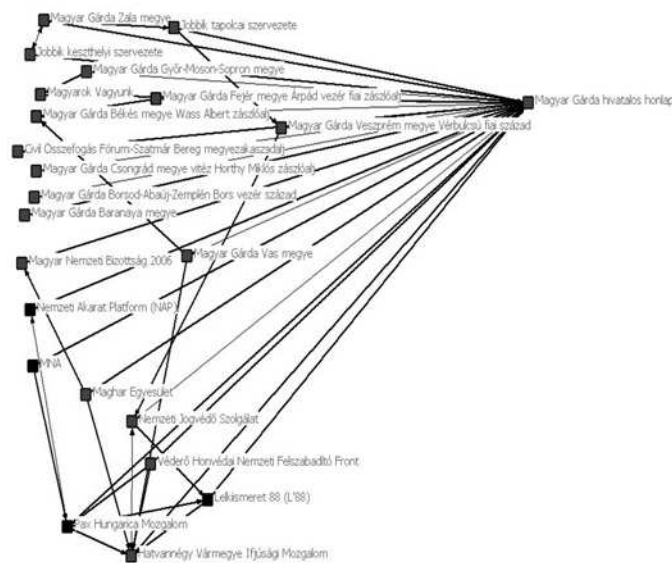
Facilitátornak (előmozdítónak) elemzéseimben azokat tekintettem, akik felé sok kötés irányult, és akik maguk is sok szervezetet említettek meg. Ilyen volt például a mintában a Magyar Gárda is. Információsüllesztőknek (*info-sink*) nevezem azokat, akik felé sok kötés irányult, de akik maguk kevés kapcsolatról számolnak be. Ilyen volt a vizsgált csoportban például a JMMP, amelynek honlapjáról csak egy szervezethez vezetett link, viszont felé 23 link mutatott a vizsgált időszakban. Hasonló, bár kevésbé extrém volt a HVIM helyzete, amelynek honlapjáról négy szervezet volt elérhető közvetve, de 11 linkelt felé. Ezzel ellentétes jelenséggént regisztráltam, amikor egy szervezet több más szervezet weboldalára linkelt, viszont azt nemigen említették mások: erre példa volt a Hunnia Mozgalom (11 versus 1 link), a Magyar Egyesület (11 versus 0), a Fidesz–MPSZ (11 versus 4), illetve a Magyar Koronaőrök Egyesülete (10 versus 0 link).

A vizsgált hálózatok egyik jellemzője lehet a sűrűség, amely a lehetséges és a létező kapcsolatok arányát jelenti, s amelynek értéke egy „0” és „1” közötti szám. A vizsgált honlaphálózatban a sűrűségmutató értéke nagyon alacsony, 0,016 volt, ami azt jelenti, hogy az elméletileg lehetséges kapcsolatoknak csak 1,6 százaléka létezett a valóságban.¹¹ Azaz, amint az egyébként elég „szellős” adatmátrixból is látszott, viszonylag kevés link működött a vizsgált honlapok között. A szórás értéke viszont 0,125 volt, azaz az átlag csaknem tízszerese, ami azt jelenti, hogy a kapcsolatok nagyon egyenlőtlenül oszlottak meg. Emiatt érdemes volt statisztikai módszerekkel is beazonosítani a kapcsolati közpon-

¹¹ Végül is 120 szervezeti honlap között 227 linket regisztráltam.

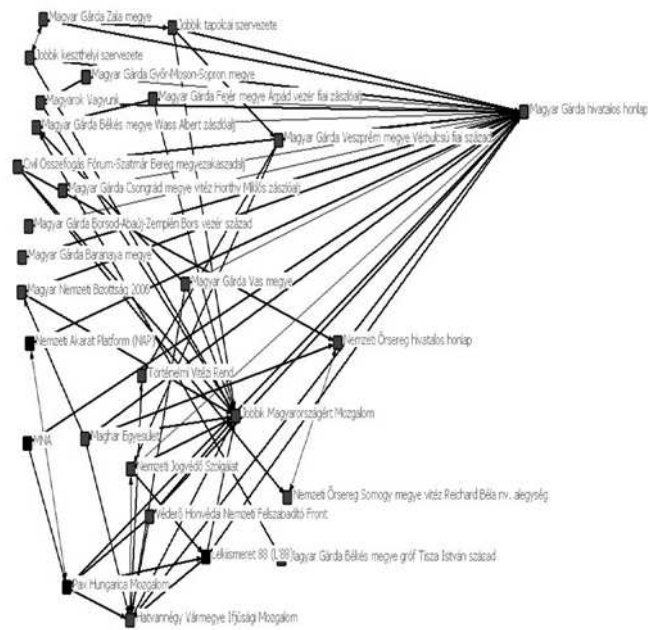
tokat, amire az „egoháló-sűrűség” vizsgálata a legalkalmasabb módszer. Magam azokat a szervezeteket kerestem meg, amelyeknek nagy volt a presztízsük és sokan linkeltek rájuk. A befok szerinti sűrűség alapján a Magyar Gárda hivatalos honlapjának a hálózata volt a legsűrűbb (22,7 százalék), mivel a mintában szereplő szervezetek honlapjainak csaknem ötöde linkelt e honlapra. Emellett a JMMP honlapjának a sűrűsége 19,3 százalék, a HVIM honlapjáié pedig kilenc százalék volt.

A központiség (*centrality*) mérőszáma nem a lehetséges és a valós kapcsolatok arányát, hanem a vizsgált kapcsolathálóban valójában létező, s a vizsgált szervezet által birtokolt kapcsolatok (itt a linkek) arányát vizsgálja. A „kifok” alapján számított hálóközpontiség a mintában 12,8 százalék volt, a „befok” alapján számított hálóközpontiség pedig 21,3 százalék. S bár mindkét érték viszonylag alacsonynak nevezhető, látszott, hogy főleg az egyes szervezetekre irányuló linkek oszlottak el egyenlőtlenebbül. Ezen túl érdekes lehet – már csak a könnyebb átláthatóság kedvéért – egyes hálózati pozícióját illetően kulcsszerepben levő szervezetek egohálóját külön is megnézni. Nézzük meg most a Magyar Gárda egohálóját.

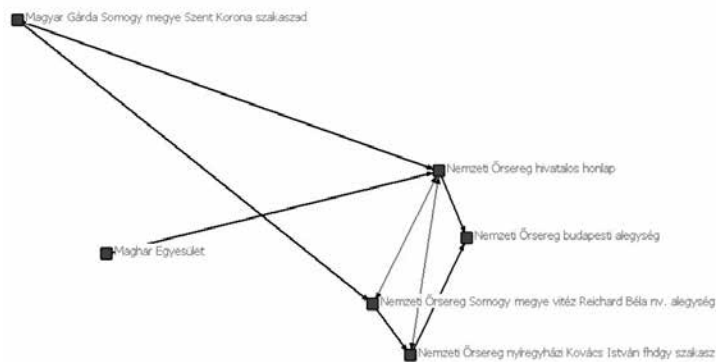
4. ábra. A Magyar Gárda hivatalos honlapjának kapcsolathálózata a teljes elemzett honlapmintán belül

A Magyar Gárda és helyi szervezetei honlapjainak kapcsolathálózata a teljes elemzett honlapmintán belül azt mutatta, hogy ez a gárda élénk kapcsolatrendszerrel épített ki mind a saját egységeivel, mind a JMMP szervezeteivel, mind a Magyar Egyesülettel, mind a Nemzeti Jogvédő Szolgálattal, mind a jobboldali radikálisokat tömörítő Magyar Nemzeti Bizottság 2006-tal, illetve a HVIM-mel és a Véderő Honvédei Nemzeti Felszabadító Fronttal. Ez a fejlemény egyáltalán nem meglepő. Az viszont igen, hogy a gárda networkjében a szélsőjobboldali MNA, a Nemzeti Akarat Platform, a Lelkiismeret '88 és a Pax Hungarica Mozgalom is benne foglaltattak. Ezek közül ugyanis az MNA kimonodottan illegális, irreguláris jellegű félkatonai szervezet, a Lelkiismeret '88 kapcsán pedig meg kell említeni, hogy a „bombagyáros” Tölgyesi Krisztián édesanyja is e szélsőséges szervezet alapító tagja. (A csőbombák és távirányítású gyújtóbombák birtoklásáért letartóztatott Tölgyesi volt az, aki a hatósági gyanú szerint néhány éve, október 23-án akarta „bevetni” robbanószerkezeit.)

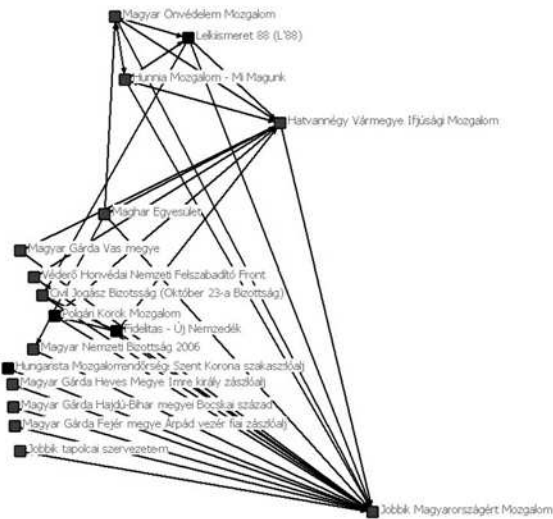
5. ábra. A Magyar Gárda és vidéki gárdák hivatalos honlapjának kapcsolathálózata a teljes elemzett honlapmintán belül

A 5. ábra azt is jelzi, hogy a kapcsolathálózat aktorainak további, a többi helyi gárda honlapjaival való bővítésekor a Magyar Gárda „egohálózában” az azzal „bajtársi szövetségre lépett” Nemzeti Őrsereg és szervezetei, valamint a JMMP hivatalos honlapja és a Történelmi Vitézi Rend (mint a Horthy-korszak egyes történelmi tradícióit ápoló újjraalapított szervezet) is megjelent. Reciprok linkek a Magyar Gárda hivatalos honlapja és a megyei egységek, illetve a Nemzeti Őrsereg hivatalos honlapja és a somogyi alegység honlapja, a Pax Hungarica és a Nemzeti Akarat Platform, valamint a HVIM és a Nemzeti Jogvédő Szolgálat között voltak megfigyelhetők.

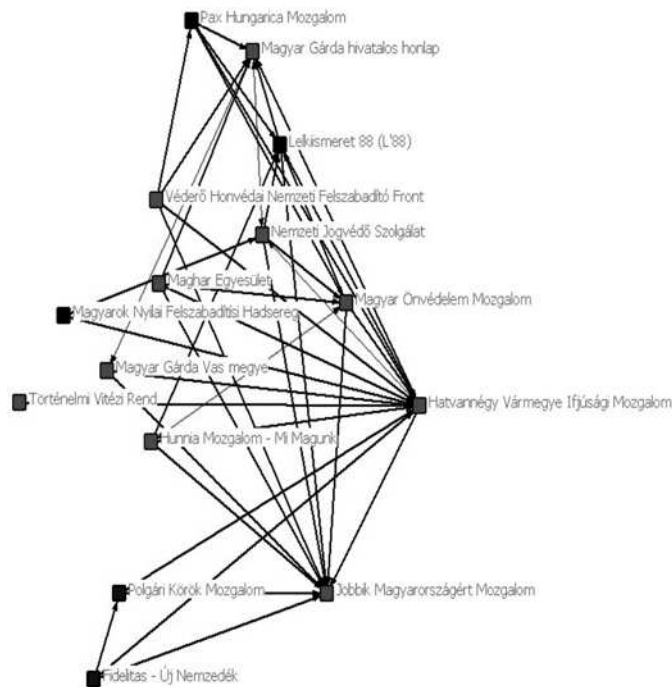
6. ábra. A Nemzeti Őrsereg hivatalos honlapjának kapcsolathálózata a teljes elemzett honlapmintán belül

A Nemzeti Őrsereg hivatalos honlapjának kapcsolathálózata a teljes elemzett honlapmintán belül az őrsereg Somogy megyei alegységével és a nyíregyházi Kovács István főhadnagy szakasszal mutatott reciprok linket. Ezenkívül a Nemzeti Őrsereg hivatalos honlapja és a somogyi egység linkelt egy később felállítandó budapesti alegység már létező portáljára, illetve a Magyar Gárda Somogy megyei Szent Korona szakasza hivatkozott a szervezet hivatalos honlapjára és a Somogy megyei vitéz Reichard Béla alegység home page-ére. A Magyar Egyesület csak a Nemzeti Őrsereg hivatalos honlapjára linkelt.

7. ábra. A JMMP hivatalos honlapjának kapcsolathálózata a teljes elemzett honlapmintán belül

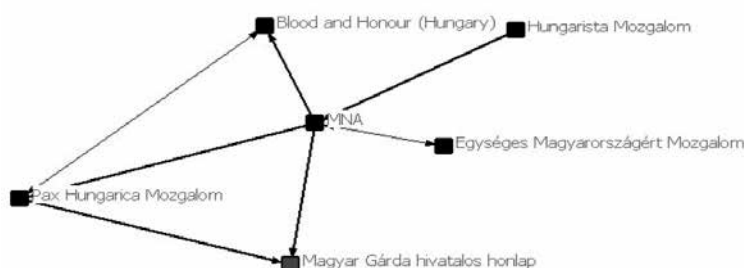
A 7. ábra szerint a JMMP a saját, tapolcai szervezetén kívül a Magyar Gárda megyei szervezeteivel, a Magyar Nemzeti Bizottság 2006-tal, a Magyar Önvédelmi Mozgalommal, a Civil Jogász Bizottsággal, a Magyar Egyesülettel és a Hunnia Mozgalommal mutatott szorosabb kapcsolatot. Ez megint nem meglepő. Ám az érdekes, hogy a párt a félkatonai Véderő Honvédei Nemzeti Felszabadító Fronttal, a Polgári Körök Mozgalommal és a Fidelitas – Új Nemzedékkel éppúgy kapcsolatot mutatott, mint a Lelkiismeret '88-cal vagy a Hungarista Mozgalommal, illetve a Tettrekész Magyar Rendőrség Szakszervezettel. A reciprok link tekintetében csak a MÖM és a Hunnia Mozgalom között volt kapcsolat a JMMP hivatalos honlapjának hálózatában.

8. ábra. A HVIM hivatalos honlapjának kapcsolathálózata a teljes elemzett honlapmintán belül

A 8. ábra tanúsága szerint a HVIM a szélsőjobboldali szervezetek közül kitüntetett viszonyt ápolt a Lelkiismeret '88 szervezettel, így az centrális szervezetnek is tekinthető a szélsőjobboldal szempontjából. A HVIM esetében kimutatható volt a kapcsolat a Pax Hungarica Mozgalommal is, illetve a kurucz.info által üzemeltetett MNYNFH-val; ennek az

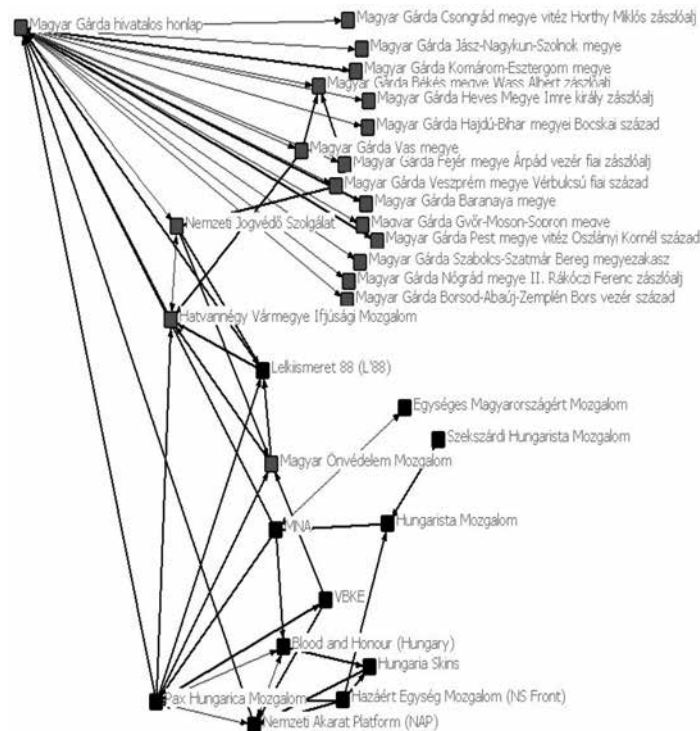
illegális szervezetnek a működése és terrorakciói kapcsán a HVIM egyik vezetője, Budaházy György ellen jelenleg is eljárás folyik. A HVIM ezenkívül szintén kapcsolatot tartott fenn a Polgári Körök Mozgalommal és a Fidelitas – Új Nemzedékkel (amely szervezetek mérsékelt politikát folytatnak), illetve a jobboldali radikálisok közül a Véderő Honvédei Nemzeti Felszabadító Fronttal, a Magyar Gárdával és annak egyik helyi szervezetével, valamint a JMMP-vel, a Hunnia Mozgalommal, a két világháború közti jobboldali hagyományokkal kapcsolatba hozható Történelmi Vitézi Renddel, azonkívül a Nemzeti Jogvédő Szolgálattal. E kapcsolathálózatban kölcsönös link a Hunnia Mozgalom és a Magyar Önvédelmi Mozgalom, illetve a Magyar Gárda hivatalos honlapja és az alakulat vasi egysége, valamint e gárda és a Nemzeti Jogvédő Szolgálat között volt.

9. ábra. Az MNA hivatalos honlapjának kapcsolathálózata a teljes elemzett honlapmintán belül

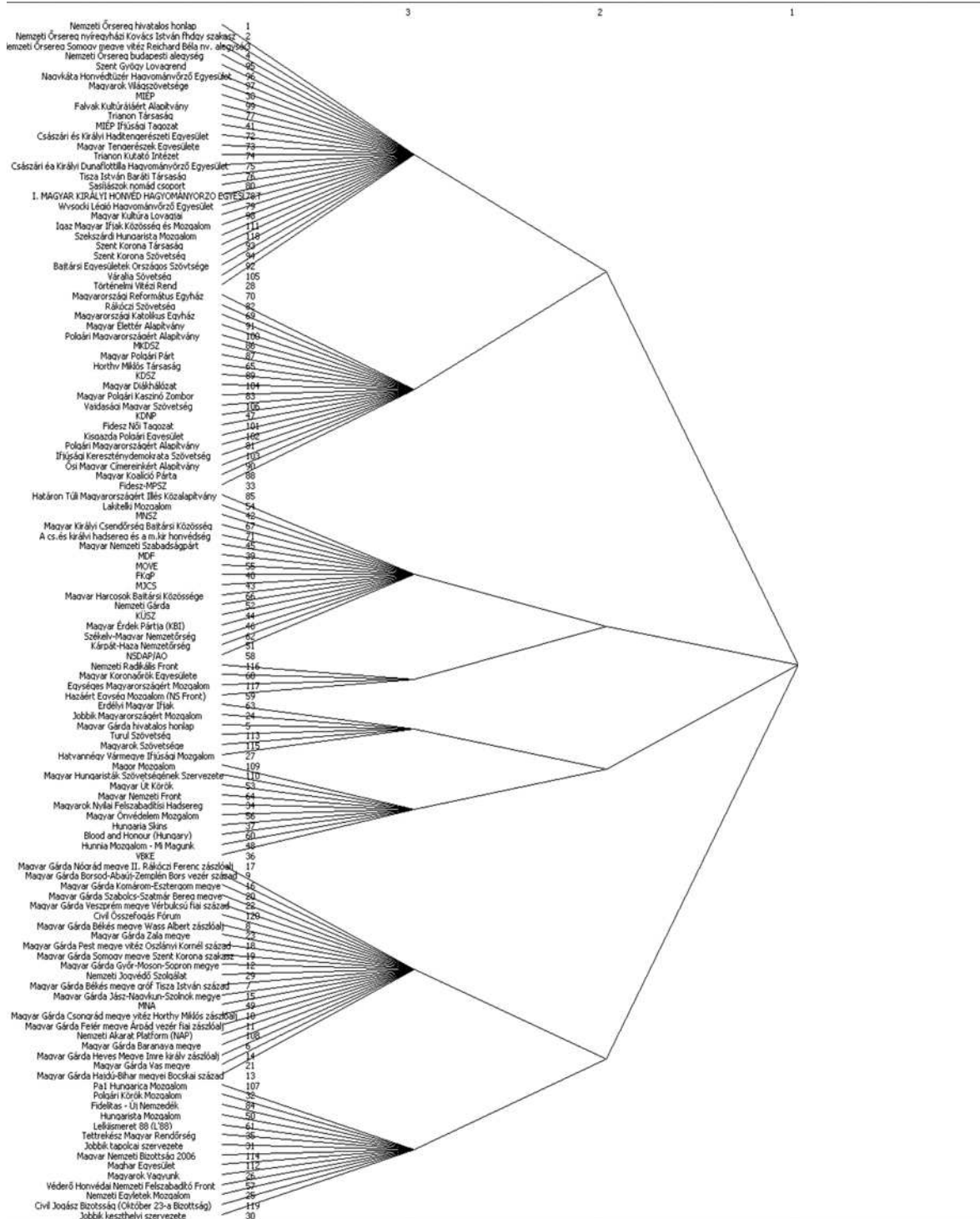
Érdeemes egy pillantást vetni a szélsőjobboldal legkorábbi paramilitáris alakulatára, az MNA-ra is. Hivatalos honlapjának kapcsolathálózata ugyanis a teljes elemzett honlapmintán belül azt mutatta, hogy a szervezet az ösztönzésére és közreműködésével létrejött Hungarista Mozgalommal, a Györkös István által létrehozott Egységes Magyarországért Mozgalommal és a Pax Hungarica Mozgalommal állt kapcsolatban (utóbbi rendezvényeinek rendszeres szereplője is volt). Érdekes viszont, hogy kapcsolatrendszerében a szkinhed Blood and Honour Hungary is megjelent, amelynek tagjai közül több éppen az MNA-t hagyta el egykor egy „becsületbírósi” döntést követően, és e szervezetek viszonyát korábban nagyfokú rivalizálás jellemezte. Megjelent az MNA kapcsolatrendszerében a Magyar Gárda hivatalos honlapja, amely újabb bizonyíték lehet az ideológiai és a terminológiai rokonságra, valamint egyes stratégiai célokból eredő hasonló törekvésekre.

Ajánlatos a „két lépés/kattintás” távolságra levő honlapokat is megfigyelni (lásd a 10. ábrát). Láthatjuk, hogy az MNA ezen távolságon belül már a Magyar Gárda összes megyei zászlóaljával, századával, szakaszával és alegységével szoros internetes kapcsolatban állhat. Kapcsolatot tarthat fenn a szélsőjobboldal szinte minden mértékadó szervezetével; de ezen a távolságon belül helyezkedett el a Nemzeti Jogvédő Szolgálat, valamint a HVIM és a MÖM is. S ami a legizgalmasabb: a szélsőjobboldali szervezetek prominensei és mások, mint a Lelkiismeret '88, a Szekszárdi Hungarista Mozgalom, a VBKE, a Hungaria Skins, a Hazáért Egység Mozgalom és a Nemzeti Akarat Platform (vagyis a legaktívabb nemzetiszocialista-hungarista szervezetek), valamint a HVIM és a Nemzeti Jogvédő Szolgálat is e „két lépés/kattintás” távolságon belül helyezkedtek el a Magyar Gárdához mérten.

10. ábra. A Magyar Gárda és a „két lépés/kattintás” távolságra levő honlapok

A Ucinet 6. programcsomag számos bonyolult algoritmust tartalmaz, amelyek segítségével különféle megfontolások alapján vizsgálhattam mintám egyéb szerkezeti jellemzőit, és alakíthattam ki abban alcsoportokat. Ezek közé tartozott a strukturális ekvivalencia vizsgálata, amely az aktorokat hasonló kapcsolathálózati pozíciójuk alapján rendezi el úgy, hogy az aktorok „felcserélhetőkké” is válnak. A hasonlóságokat vagy a különbségeket többféle módszerrel lehet azonosítani, amelyek közül magam az egy korreláción (CONCOR) és a hierarchikus klaszterezésen alapuló eljárásokat alkalmazva jutottam a 11. ábrán látható felosztáshoz. Meg kell jegyeznem azonban, hogy a Ucinet program algoritmusainak többsége csak szimmetrikus mátrixok elemzésére alkalmas, tehát esetemben is csak egy link meglétét vette figyelembe, annak irányát viszont nem.

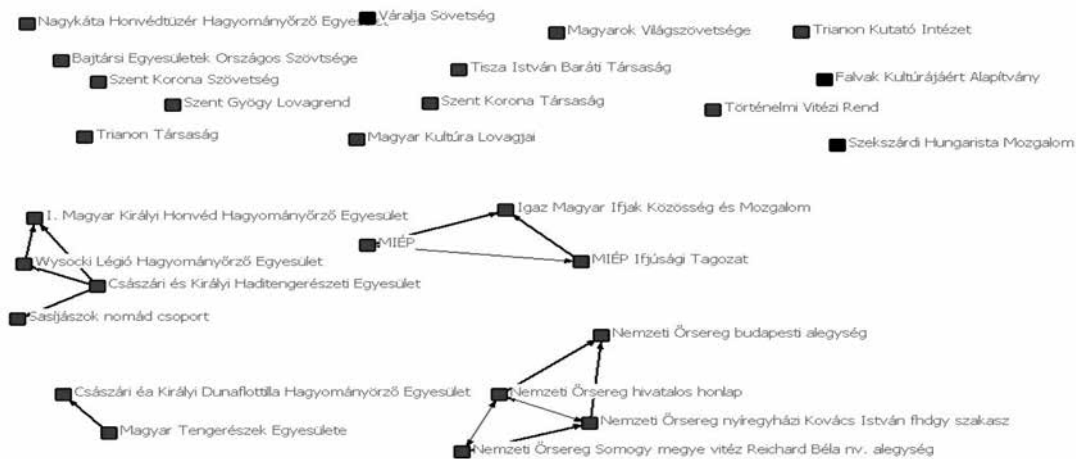

11. ábra. A kapcsolataik tekintetében hasonló (strukturális ekvivalencián alapuló) csoportok beazonosítása – CONCOR dendrogram

Elemzéseim kapcsán fontos volt, hogy a pusztán kapcsolathálózati jellemzők hasonlósága alapján kialakított csoportok (az összesen nyolc klaszter), az SPSS adatfájlban is rögzített jellemzők szerint markánsan eltérjenek egymástól. Ezeket az eltéréseket leegyszerűsítve a 12. ábrában foglaltam össze.

		Legalitás foka	Szervezeti forma	Radikalizmus foka	Alapítás helye	Szervezettség	Katonai	Fegyverhasználat	Katasztrófavédelem
Klaszter	1	Legális	NGO	radikális	vegyes	nemzetközi	vegyes	nem	kicsit
	2	Legális	NGO/párt	mérsékelt	Budapest	országos	civil	nem	nem
	3	Legális	vegyes	vegyes	vegyes-külföldi	vegyes	félkatonai	nem	kicsit
	4	fél/illegális	mozgalom	radikális/szélsőjobbos	Budapest	vegyes	civil	nem	nem
	5	legális	vegyes	radikális	vegyes	vegyes	civil	nem	kicsit
	6	Illegális	mozgalom	radikális/szélsőjobbos	Budapest	országos	vegyes	vegyes	nem
	7	Féllegális	NGO	radikális	vidék	regionális	félkatonai	fegyver	nagyon
	8	Legális	mozgalom	vegyes	Budapest	országos	civil	nem	kicsit

12. ábra. A strukturális ekvivalencia alapján CONCOR elemzéssel kialakított 8 szervezetcsoport „profilja”

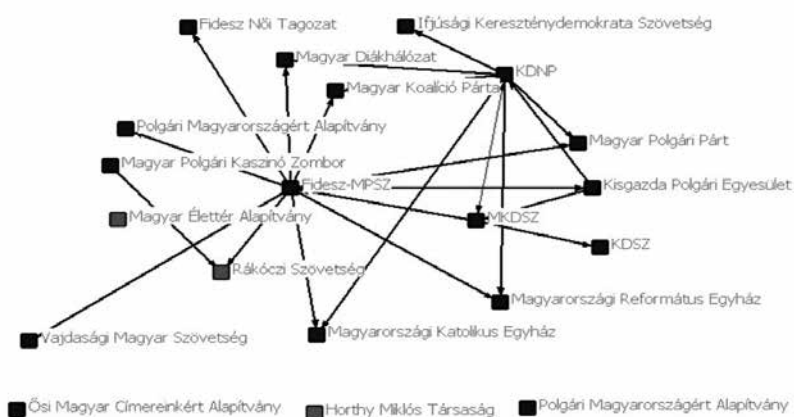

13. ábra. Az 1. klaszter kapcsolathálózata

Az 12. ábrából látható, hogy pusztán a szervezetek honlapjai közötti linkek mintázata alapján, matematikai úton elkülönülnek egymástól bizonyos szervezetcsoportok. Az 1. klaszterbe (13. ábra) zömében azok a szervezetek kerültek, amelyek legálisabban működnek, és a konszolidálódó vagy a konszolidált Horthy-rendszer ideológiai tradícióihoz kötődtek. (Ezek közé akár a dualizmus kori emblemikus államférfiak emlékének vagy a magyar katonai hagyományoknak az ápolása is beletartozhat, hiszen azok nagy hangsúlyt kaptak a két világháború közti propagandában.) Ezeket az NGO-kat egyaránt jellemezheti a mérsékeltebb és a radikálisabb attitűd, a nemzetközi vagy a hazai alapítás, de törekvéseik többségükben kevésbé kötődnek a két világháború közti „forradalmi jobboldal” hagyományaihoz. Inkább az antidemokratikus, tekintélyelv iránti elkötelezettség elfogadása, az elmúlt „aranykor” iránti nosztalgia, az irredenta-revizionista-sovinizista eszmeiség, a „keresztény-nemzeti gondolat” őrzése, illetve az „ősmagyar-szittya” tradíciók felvállalása karakteres náluk.

Kapcsolathálózati pozíciói miatt szinte „kakukktojásként” került e klaszterbe a Szekszárdi Hungarista Mozgalom, amely elnevezése alapján inkább a hazai nyilas hagyományokhoz köthető, bár a hungarizmus mint gondolat a dualizmus időszakában aktív politizálásba kezdett. Prohászka Ottokár püspököt már korábban jellemezte. A Nemzeti Őrsereg egységeinek honlapjai pedig minden bizonnyal azért kerültek be ebbe a klaszterbe, mert ez az irreguláris, félkatonai alakulat ideológiáját tekintve elsősorban a Gömbös Gyula és Zsilinszky Endre fémjelzte tradíciókban

keresi gyökerét. E két politikus ugyan a rendszer működésének egyes elemeit egykor kritizálta, életpályájuk is eltért egymástól, de az államfő, vagyis a kormányzó (Horthy Miklós) személye vitán felül állt náluk. Jellemző még a Nemzeti Őrsereg a keresztény-nemzeti kurzus örökségének és a (fél)katonai hagyományoknak az őrzése, azonban a német típusú nemzetiszocializmus tradícióit nem vállalják, hiszen az „német” és nem „magyar” hagyomány. Vélhetően ezért is választotta uniformisa színének az őrsereg a khakit, és fazonjának a leventéket idéző motívumokat. S ezért kerültek a fekete színt, mert az inkább a SS-t vagy a nyilas pártszolgálatosokat juttatta volna sokak eszébe.

14. ábra. A 2. klaszter kapcsolathálózata

A 2. klaszterbe a legális, mérsékelt civil szervezetek, egyházak és pártok kerültek, amelyekre jellemző lehet a Horthy-korszak „úri középosztályának”, társadalmi szerepének, státusának misztifikálása, a bizonyos ideológiai elemek, társadalmi értékek „feltámasztására” való törekvés. Azonban kevésbé jellemző rájuk a „forradalmi hevület”, illetve a „forradalmi jobboldal” irányába való tájékozódás. E szervezetek többsége konzervatív nézeteket vall, elfogadja a demokráciát, kevésbé hangoztatja a „rendszerváltás befejezetlenségét”, inkább a társadalmi viszonyok további konszolidációját hirdeti. Csoportjukra a nemzetiszocializmus eszmeisége helyett a keresztényszocialista-kereszténydemokrata attitűd a jellemző, amely persze adott esetekben nem zárja ki az esetenkénti antiszemita (judeofób) megnyilvánulások tolerálását. Az első Magyar Gárda-alakulat felavatásánál például jelen voltak a történelmi egyházak egyes képviselői is, „magánszemélyként”. S mivel a nagy felekezetek néhány pap egyéni akciójaként minősítették ezeket az eseteket, elhatárolódtak a történetektől, a lelkészek többsége azóta is gyakorolhatja hivatását.

- MDF
- FKGP
- MNSZ
- MDCS
- KDSZ
- Magyar Nemzeti Szabadságpárt
- Magyar Érdék Pártja (KBI)
- Kárpát-Haza Nemzetőr
- Nemzeti Gárda
- Lektelési Mozgalom
- MOVE
- NSDAP/AO
- Székely-Magyar Nemzetőr
- Magyar Harcosok Bajtársi Közossége
- Magyar Királyi Csendőrség Bajtársi Közösség
- A cs. és királyi hadsereg és a m.k.f. honvédség
- Határon Túl Magyarországért II. és III. Alapítvány

15. ábra. A 3. klaszter kapcsolathálózata

A 3. klaszterbe meglehetősen vegyesen külföldi és hazai szervezetek is bekerültek. Akadt köztük olyan is, amely kimondottan antidemokratikus, rendszerellenes, „forradalmi” attitűdökkel bírt egykor, nemzetiszocialista elkötelezettségű volt, sőt manapság is az. Egy esetben a hitleri NSDAP utódpártjának vallja magát a szervezet (NSDAP/AO), és máig az európai „minihadseregek” koordinálását igyekszik ellátni. E szervezetek többségében az újnáci vagy újnycilas attitűdök is felfedezhetők. A mérsékelték közül az MDF, az FKGP és a Lakitelki Mozgalom a demokratikus átmenet időszakában a „keresztény-konzervatív” pártok legbefolyásosabbjainak, de a hazai szélsőjobboldal „bölcsőjének” is tekinthetők voltak. Ezek azóta politikai szerepeiket tekintve marginális helyzetbe kerültek. A szélsőjobboldaliak közül viszont a Magyar Jövő Csoport (MJCS), a Kommunizmus Üldözötteinek Szövetsége (KÜSZ), a Magyar Nemzeti Szabadságpárt (MNSZ) tűnt el a politikai porondról. E szervezetekre tehát a feloszlás, a marginális helyzet a legjellemzőbb, illetve az egymással való kapcsolatnélküliség. Utóbbi izolált pozíció fakadhat abból is, hogy közülük nem egynél időközben radikálisabb és szélsőségesebb aktorok is megjelentek a politikában, így helyzetükre hamarosan a határokon túli szervezetek elszigetelt állapota lett a jellemző.

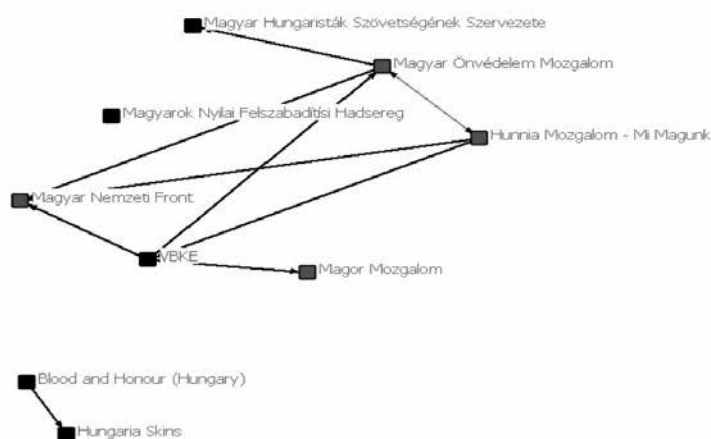
16. ábra. A 4. klaszter kapcsolathálózata

A 4. klaszterbe a legkülönbözőbb aktorok kerültek be, vélhetően azért, mert a kapcsolathálózatban nekik nem volt kötésük. A Magyar Koronaőrök Egyesületének radikalizmusa meglehetősen kérdéses lehet e tekintetben, ám tagadhatatlan, hogy hagyományőrzőik közül sokan mély nosztalgiával viseltetnek egy olyan kor iránt, amely már rég letűnt a történelemben. Ugyan e szervezet tagjai viselkedésükben talán egyáltalán nem nevezhetők radikálisnak, azonban gondolkodásuk sok szempontból rokon a radikálisok által vallott nézetekkel. A szélsőjobboldali aktorok viszont kimondottan nemzetiszocialista-hungarista irányultságúak voltak, akik elsősorban a német és magyar nemzetiszocialista tradíciók mentén, a szkinhed ifjúsági szubkultúra iránt elkötelezetteket igyekeztek szervezeteikbe tömöríteni. (Egyedül csak a Nemzeti Radikális Front [NRF] jelent kivételt néha a szélsőjobboldal határain táncoló attitűdjeivel, mert az inkább a zenei életben, mint az ideológiai mezőben mutat fel aktivitást.) E mozgalmak közös jellemzője amúgy a Budapest-centrikusság volt, vagy éppen a kapcsolathálózatban elfoglalt kevésbé centrális jelleg.

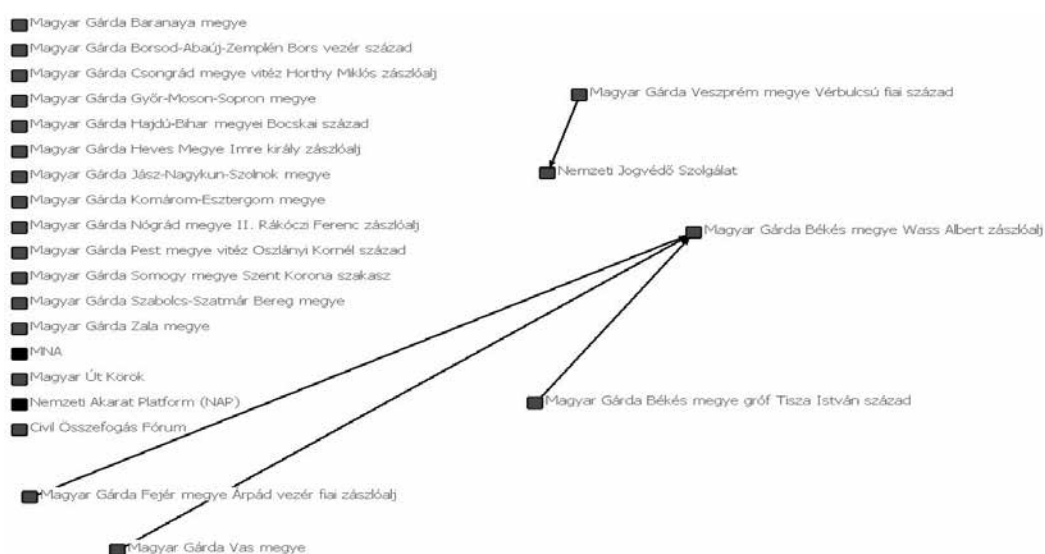
17. ábra. Az 5. klaszter kapcsolathálózata

Az 5. klaszterbe olyan jobboldali (nemzeti) radikális mozgalmak kerültek, mint a HVIM, a JMMP és a Magyar Gárda. Ezek a szervezetek voltak a minta legcentrálisabb helyzetű szervezetei, amelyek igen élénken kommunikáltak egymásról/egymással. Érdekes fejlemény, hogy ebben a klaszterben egy romániai szervezet, az Erdélyi Magyar Ifjak szervezete is elhelyezkedett, az előbbi aktorok által közösen alapított szervezetek mellett, ami a határokon túli kapcsolattartásra utal.

18. ábra. A 6. klaszter kapcsolathálózata

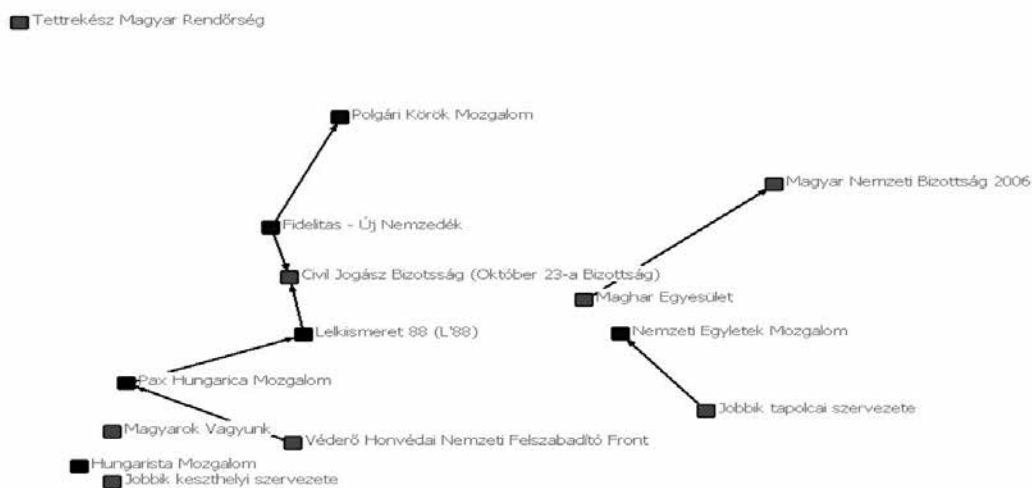
A 6. klaszter az illegális, zömében szélsőjobboldali, budapesti alapítású mozgalmakat tartalmazta. A klaszterbe került aktorok hálózata markánsan mutatta a jobboldali (nemzeti) radikalizmus és a szélsőjobboldal kapcsolatrendszerének legjellemzőbb irányait. Dolgozatom kapcsán nagyon érdekes, hogy bár a VBKE és a Blood and Honour között nem volt regisztrálható kapcsolat, de – mint egyes jelenségekből következtetni lehet rá – e mozgalmak lényegében egy és ugyanazon szervezetet takarnak.

19. ábra. A 7. klaszter kapcsolathálózata

A 7. klaszterbe elsősorban a féllégális, radikális, vidéki alapítású, regionális szervezetségű, de a vélhetően lógyakorlatokat is szervező félkatonai vagy civil szervezetek is bekerültek. Kicsit zavaró lehet esetükben, hogy a Magyar Gárda egységei szintén benne vannak a mintában, hiszen a szervezet regionális egységei e szempontból országos központhoz tartozó vidéki szervezeteknek is tekinthetők. A jobboldali (nemzeti) radikális szervezetek kapcsán a Civil Összefogás Fórum vélhetően azért kerül bele a klaszterbe, mert amint az általa szervezett demonstrációk mutatják, törekvései nagyon hasonlóak előbbieik ideológiai céljaihoz.

A 8. klaszterbe (20. ábra) főként legális, vidéki vagy fővárosi alapítású mozgalmak kerültek be. E klaszter belső szervezete is megmutatja, hogy a mérsékelt jobboldali pártok milyen mozgalmakon keresztül kapcsolódhatnak (néhány lépés távolságra) a radikális jobboldalon át a legszélsőségebb, főként szélsőjobboldali mozgalmakhoz. A mérsékelt mozgalmak tekintetében a civil, mozgalmi jelleg tulajdonképpen az intermedier szerepük záloga is egyben. Persze ez nem azt jelenti, hogy mondjuk a Polgári Körök Mozgalom vagy a Fidelitas antidemokratikus, szélsőséges mozgalom és politikai szervezet lenne. Csak azt, hogy olykor igen szélsőséges módon jeleníthetik meg azokat a szimpátiákat és témákat, amelyekre az utóbbi mozgalmak pártszerű formák hiányában nem képesek, így azok hatásai akár a radikálisok, akár a szélsőségesek irányába is jelentkezhetnek.

20. ábra. A 8. klaszter kapcsolathálózata

A fenti elemzésekből látható, hogy a pusztán kapcsolathálózati jellemzők hasonlósága alapján kialakított klaszterek markánsan elkülönülő profilú szerveződések fogják össze, „tartalmilag” és ideológiailag is jól értelmezhető csoportokat hoznak létre, az elemzett alapsokaság értelmes, korábban nem beazonosított különbözőségeire mutatnak rá. Például arra, hogy a hazai paramilitáris egységek között a Nemzeti Őrsereg és a Magyar Gárda között is van alapvető különbség: az Őrsereg ideológiája sokkal inkább a Horthy-rendszer hagyományában gyökerezik, míg a gárda inkább nyitottabb a történelmi és mai szélsőjobboldali tradíciók irányába.

Összegzés

Tanulmányomban a kapcsolathálózati elemzéssel igyekeztem bizonyítani, hogy a jobboldali (nemzeti) radikális, szélsőjobboldali, valamint a félkatonai szervezetek tekintetében folyamatosan kimutatható a hálózati kapcsolat, és az szinte töretlenül nyomon követhető. Bár a vizsgált honlaphálózatban a sűrűségmutató értéke igen alacsony volt, ami azt jelentette, hogy az elméletileg lehetséges kapcsolatoknak csak kis száma regisztrálható a valóságban is (vagyis ahogy az elég „szellős” alapmátrixból látszott, viszonylag kevés link működött a vizsgált honlapok között), ennek

ellenére egyes szervezetek egohálósűrűsége, azonfelül a ki- és befokok vizsgálata is jelezte: egyes szervezeteknek igenis meglehetősen magas a presztízsiük a jobboldali (nemzeti) radikális szervezetek és a szélsőségesek között is. Ezt honlaplinkjeik is mutatták. A befok szerinti sűrűség alapján a Magyar Gárda hivatalos honlapjának a hálózata volt a legsűrűbb, ezt követte a JMMP és a HVIM honlapja, s a pusztán a kapcsolatok hasonlóságán alapuló eljárás is egy csoportba sorolta ezeket a szervezeteket. Vagyis minden strukturális mutató e szervezeteket hozta be olyan centrumokként, amelyek a mintában szereplő jobboldali (nemzeti) radikális és szélsőjobboldali honlapok szempontjából meglehetősen széles körű networkkel rendelkeztek.

Kutatásom eredményei azt is jelezték: annak ellenére, hogy a szélsőjobboldali szervezetek túlnyomó része illegális vagy félegális keretek között működik, a legális jobboldali (nemzeti) radikális szervezetekkel mégis töretlen kapcsolatokat ápol, a szélsőjobboldaliak előszeretettel nevezik meg a jobboldali (nemzeti) radikálisokat linkjeikben. Fordítva mindez nem igaz, habár a szervezetek, mozgalmak és pártok között markánsan érvényesül a hasonlósági szelekció (a „like me elv”¹²). Nem jelölik meg, mert egyrészt tapasztalható a „likely hatás”, amelynek következménye, hogy a kisebb mozgalmi család kisebb valószínűséggel van összekapcsolva a nagyobbakkal, másrészt jelen van a presztízselv, amely úgy érvényesül, hogy bár első pillantásra a jobboldali (nemzeti) radikális szervezetek a náluk szélsőségesebb szervezetekkel nem ápolnak élénk kapcsolatokat, de internetes kutatásom szerint utóbbiak előszeretettel hivatkoznak az előbbiekkal meglévő ideológiai és gyakorlati akcióközösségre. Fordítva persze nem feltétlenül van így, ami első pillantásra egybevág a nemzetközi politológiai szakirodalom eddigi kutatási eredményeivel. Mindenesetre a networkanalízis segítségével igen élénk kapcsolatrendszer volt feltárható a vizsgált aktorok között annak ellenére, hogy a mérsékelt és a jobboldali (nemzeti) radikális szervezeteket elméletileg stigmatizálja a náluk szélsőségesebb szervezetekkel ápolta élénk kapcsolat. Mivel azonban hazánkban a „henye úri” vagy szelektív antiszemitizmusnak és idegengyűlöletnek, ha az egész társadalmat nem is jellemző módon, de igen befolyásos múltja van, a vizsgált pártok is jobban kötődnek az újkonzervatív hagyományokhoz, mint nyugati rokonaik. Ugyanez Nyugat-Európában a média figyelmétől kísérve komoly politikai hitelvesztést eredményezne, ami nálunk nem történik meg.

Tanulmányom végén – a mérsékelt, jobboldali radikális és szélsőjobboldali szervezetek kapcsolathálózati elemzése révén – azt is bizonyítani akartam, hogy a Magyar Gárda mozgalom feloszlata ellenére a radikálisok és a szélsőségesek közti kapcsolat az elmúlt időszakban is folyamatosan kimutatható maradt. A kutatás – egyebek mellett – az NBH éves jelentéseinek és a szakirodalom azon megállapításainak is átgondolását tűzte ki célként, hogy előbbi aktorok között mérsékelték csupán a politikai kapcsolatokat. Ám a szélsőjobboldal és a jobboldali (nemzeti) radikálisok kapcsolathálózatának vizsgálata éppen e felfogás megfontolását vetette fel, sőt azt, hogy a kapcsolatok szinte töretlenül nyomon követhetők ma is, a kapcsolatok centrumában pedig a JMMP, a HVIM és a Magyar Gárda áll.

Irodalom

- „A győri Magyar Gárda tartott lögyakorlatot”. *MTI*, 2009. január 7. <http://index.hu/belfold/garda0107/>.
- „A Magyar Gárda főkapitányát izgatással gyanúsítják”. *HVG*, 2009. április 20. http://hvg.hu/itthon/20090420_kozosseg_elleni_izgatas_magyar_garda.
- Albert Fruzsina & Dávid Bea (1994): Magyarországon tanuló külföldi diákok kapcsolathálózati jellemzői. *Szociológiai Szemle*, 3. sz.
- Angelusz Róbert & Tardos Róbert (2005): A választói tömbök rejtett hálózata. In: Angelusz Róbert & Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: DKMKA.
- Blais, André (2000): *To Vote or Not to Vote? The Merits and Limits of Rational Choice Theory*. Pittsburgh: The University of Pittsburgh Press.
- Coleman, James S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Diani, Mario & McAdam, Doug (2002) (eds): *Social Movement Analysis: The Network Perspective*. Oxford University Press.

¹² A „like me elv” a politikai homofília meglétére, a politikai rokonságra utaló kifejezés. Az egymás társaságát kereső „hasonszőrűekre”, „egyívásúakra” jellemző közösségi elv érvényesülése a kapcsolathálózati kutatások egyöntetű tapasztalata (Angelusz & Tardos, 2005: 117–118).

- Knoke, David (1990): *Political Networks: The Structural Perspective*. New York: Cambridge University Press.
- Knoke, David (1995): *Comparing Policy Networks: Labor Politics in the U.S., Germany, and Japan*. New York: Cambridge University Press.
- Kürtösi Zsófia (2002): *A társadalmi kapcsolatháló elemzés módszertani alapjai*. <http://www.socialnetwork.hu/cikkek/kurtZso05Let.pdf>.
- Malkovics Tibor (2010): Jó szomszédi (v)iszony? A jobboldali (nemzeti) radikalizmus és a hazai „gárdák” kapcsolathálózati elemzése. Budapest: BCE. (PhD-dolgozat), http://phd.lib.uni-corvinus.hu/654/1/Malkovics_Tibor.pdf.
- Malkovics Tibor (2011): Az „ős patkány” és a cicázó „izmusok”. A Magyar Gárda és az újrászerveződő jobboldali radikalizmus, valamint a szélsőjobboldal Magyarországon. In: Grajczjár István, Laki Ildikó & Tóth László (szerk.): *Közelítések*. Budapest: ZSKF Szociológiai Tanszék.
- Mudde, Cas (1999): A bond for life? Extreme right parties and the immigration issue. In: Zsolt Enyedi & Ferenc Erős (eds): *Authoritarianism and Prejudice – Central European Perspectives*. Budapest: Osiris.
- NBH-évkönyvek 1999–2008. <http://www.nbh.hu/bmenu7.htm>.
- Padgett, John F. & Ansell, Christopher K. (1993): Robust Action and the Rise of the Medici 1400–1434. *American Journal of Sociology*, vol. 98, no. 6, pp. 1259–1319.
- Szélsőjobbos összefogás. Szegedi gondolatok. *HVG*, 2009. június 20.
- Thurner, Paul W. & Martin Binder (2008): EU Transgovernmental Networks: The Emergence of a New Political Space beyond the Nation State? *European Journal of Political Research*, <http://www3.interscience.wiley.com/journal/120747231/issue>.
- Vedres Balázs (2006): Politikusok a magyar nagyvállalatok hálózatában 1987–2001 között. *Magyar Tudomány*, 11. sz.
- Vitári Zsolt (2006): Az NSDAP. In: Rácz Árpád (szerk.): *A Hitler-rejtély*. Gyula: Rubicon Kiadó.

Virágh Árpád

Milyenek a magyar politikusok honlapjai? Négy honlap vizsgálata a webhasználatosság, a kommunikáció és a műfaj-meghatározás szempontjából

A politikusok számára fontos a permanens megjelenés és üzenetük eljuttatása a célszemélyekhez. Ennek egyik módja, hogy a politikusok honlapokat tartanak fenn. A tanulmány célja, hogy bemutassa és összehasonlítsa a magyar politikusok személyes webhelyeit, illetve amennyire lehet, igazolja ennek a műfajnak önálló műfajként történő meghatározását. Ahhoz, hogy az ezeken a honlapokon történő verbális és nonverbális kommunikációt érdemben lehessen vizsgálni, meg kell határozni a netnyelvészet területét és tisztázni kell néhány alapvető fogalmát. Továbbá nem kerülhető ki ehhez kapcsolódóan a webhasználatosság, webergonómia kérdése, hiszen a technika fejlődésével újabb és újabb még nem megszokott megjelenési formák keletkeznek. Az online politikai kommunikáció sajátosságainak és a műfajok meghatározásának bemutatása után a tanulmány négy honlapot vet egybe és megkísérli a politikusi honlapok önálló műfajiságának igazolását.

A politika és ezáltal a politikusok egy demokráciában a „népből élnek”, azaz politikusi létüket, mivoltukat a lakosságtól mint szavazóközösségtől nyerik, és cselekedeteik az adott keretek között a lakosságra vannak hatással (a mikroközösségektől kezdve, mint pl. választókerület a makroszintű közösségig mint egy egész ország népessége). Ezért a politikus számára alapvető jelentőségű az ezekkel a „célszemélyekkel”, közösségekkel folytatott kommunikáció. Erre számos médium biztosít lehetőséget, melyek közül az új(szerű) elektronikus médiumok között is a legújabb az internet. Az interneten a politikusok a megnyilvánulásaikon keresztül számos műfajban jelennek meg, pl. a hírportálok híreiben, közösségi fórumokon és akár saját weboldallal. Ezen megjelenésformák mind-mind másféle szereplési lehetőséget biztosítanak, az első kettő inkább a célzott, specifikus, tematikus kommunikáció eszköze, míg a weboldal (honlap) inkább az általános, a politikusok hosszabb távra érvényes kommunikációjának a megjelenési formája. A politikusok honlapjai abban az értelemben is elhatárolhatók, hogy rendelkeznek olyan közös vonásokkal, amelyek egy adott műfaj jellemzőit mutatják. De természetesen igyekeznek egyben egyediek is lenni nem csak mondanivalójukban – hisz az valóban személytől, politikai hovatartozástól függően különbözik –, hanem megjelenésükben, online kommunikációs eszközeikben is.

A netnyelvészet néhány alapvető fogalmáról

A netnyelvészetet önálló kutatási területként először Posteguillo határozta meg (Posteguillo, 2002: 21). Ennek szükségességét az igazolta számára, hogy a nyelvészet egyes részterületei már nem tudták kutatásaikkal lefedni ezt az új területet. A netnyelvészettel komoly mértékben határos diszciplínák a diskurzuselemzés, a szisztemikus-funkcionális nyelvten, a műfajelmélet és a szociolingvisztika (Háhn, 2011: 18). A diskurzuselemzés tárgyát netnyelvészeti megközelítésből az internetes diskurzusok és beszédaktusok képezik. A szisztemikus-funkcionális nyelvten képviselői a digitális hangnem (tenor) és a digitális megfogalmazás (mode) kutatásával, a műfajelmélet követői értelemszerűen a digitális műfajok leírásával, azonosításával, míg a szociolingvisztika képviselői a netnyelvészet közegeiben a digitális közösségi nyelvhasználat vizsgálatával foglalkoznak. Az internet nyelve a *netspeak* (Crystal, 2006: 51) a verbális kommunikációnak mind az írásbeli, mind a szóbeli jegyeit magán hordozza úgy, hogy ezáltal egy új kommunikációs formát hoz létre. Ezen túlmenően a vizsgálatokat, kutatásokat ki kell terjeszteni a verbális kommunikáción túli elemekre is, hiszen a multimedialitás az internet alapvető karakterisztikuma. Természetesen egyéb nyelvészeti részterületek is (mint pl. a pragmatika vagy a számítógépes nyelvészet) találnak kutatnivalót ezen az új területen. Hangsúlyozni kell

azonban a nem nyelvészeti diszciplínák sokkal nagyobb mértékű ráhatását erre a területre, még akkor is, ha minket most csak nyelvészeti aspektusok érdekelnek, mivel magát a netet is olyan alapvető területek alakítják, változtatják, mint a kommunikáció, a szociológia és legalapvetőbben az informatika.

A legtöbb ezen a területen használatos fogalom angol eredetű, viszont tisztázni kell közülük néhányat, mivel alkalmazásuk a magyar nyelvhasználatban nem konzekvens és nem mindig bírnak azonos jelentéstartalommal. A honlap és a weboldal alatt általában ugyanazt érti a magyar alkalmazó, noha a honlap csak a webhelynek – ami weboldalakból épül fel – az első, fő oldala. A webhely fogalmát a köznyelv alig használja, még az angol szájta kifejezés is elterjedtebb. Jelen tanulmányban e három fogalmat szinonimaként használjuk, a honlap szűkebb szakmai jelentésére a nyitólap/nyitóoldal kifejezéseket alkalmazzuk. A multimediális szöveg alatt a verbális jelrendszeren kívül más jelrendszert is tartalmazó szöveget értünk, ahol is ez a kommunikátum¹ akár több érzékszerven keresztül is hathat (Szikszainé, 2004; Benczik, 2005; idézi Háhn, 2011: 22). A hipertext fogalmát Theodor H. Nelson alkotta meg 1974-es *Computer Lib/Dream Machines* című művében (Szűts, 2000), melynek a főbb jellemzői immáron az internetre kibővítve:

- az elemek nem lineárisan kapcsolódnak,
- ezen elemek között intertextuális kapcsolat van,
- az elemeket linkek kötik össze,
- az elemek lehetnek verbálisak és nonverbálisak,
- a megtekintés sorrendjét az olvasó/néző választja meg.

A webhely kialakítása (webergonómia, webusability)

A meggyőzési technikák alkalmazásakor az interneten a politikust többirányú megfelelési kényszer vezérli, ezért szükséges, hogy különböző kommunikációs csatornákat alkalmazzon, melyeknek nyelvi és képi világa hasonló, így a különböző, de egymásra kölcsönös befolyással bíró kommunikációs fórumokon ugyanolyan hatékonyan tudja üzenetét a befogadókhöz eljuttatni. Ez egyfajta összetett stratégiát igényel egyrésztől, másrésztől megkívánja az üzenet leegyszerűsítését is.

Nielsen szerint a világhálón *a figyelem* a kulcsszó (Nielsen, 2002). A felhasználó korlátozottan fordít időt a keresésre, szeretne minél hamarább a céljához elérni. Így a webhelyek alapvető funkciója a figyelem megszerzése, fenntartása és a felhasználó idejének minél jobb kihasználása. Nielsen alapvetően az üzleti célú webhelyekre vonatkozóan fogalmazta meg a véleményét, de ezek általánosan is érvényesek. Ha fölösleges elemekkel pazaroljuk a befogadó személy idejét, vagy bonyolult módon tesszük lehetővé, hogy eljusson a céljához, akkor az elveszti a türelmét és „továbbáll”. Ha egyszer nem tetszett a webhely, akkor nehezen is fog visszatérni. Törekedni kell tehát a felhasználóbarát webhelyek készítésére, mert az a webhely, ami megkönnyíti a felhasználók számára a tájékozódást és a céljuk elérését, mindenképpen pozitív élményt okoz. Krug (Krug, 2008) is alapvetően az egyszerűsége, a józan paraszti észre hivatkozva határozta meg irányelveit, melyek az átlagos felhasználó gondolkodásmódját, viselkedését veszik alapul. Szerinte a weblapok ne készítsék sok gondolkodásra a felhasználót, különben az mást fog keresni. Figyelembe kell venni, hogy a felhasználó az oldalt először csak „szkenneli” (a szemmozgás követésére először Nielsen végzett kutatásokat), azaz sietve keres, nem egy optimális, hanem egy kielégítő eredményt akar elérni. Ennek is megfelelően kell a weboldalon a médiumokat kiválasztani és elhelyezni. Logikus módon fontos a mediális elemek hierarchiája és koherenciája, de nem csak az első benyomás, hanem a hipertextualitás szempontjából is. Döntő lehet tehát a linkek elhelyezése és kiemelése, illetve a klikkelhetőség. Nem az számít, hogy hányszor kell valamihez klikkelnem mindaddig, amíg mindegyik klikk egy gondolkodásmentes, egyértelmű választás eredménye. További fontos tényező a kommunikációs szándék elérése érdekében a zaj kiszűrése. Krug alapvetően minél kevesebb szöveget ajánl, mert az csak növeli a zajt, elvonja a figyelmet a lényegről. A jól megtervezett, átgondolt webdesign alátámasztja a weboldal mondanivalóját, nem pedig elnyomja azt, és a mondanivaló lényeges elemeit kiemeli, tagolásokkal olvashatóbbá teszi a sokszor száraz szöveget. Már említésre került, hogy az interneten bármekkora és bármilyen jól tagolt szöveget

¹ A kommunikátumot Petőfi S. az alábbiak szerint határozta meg: „a különböző kommunikációs helyzetekben közlési céllal létrehozott és továbbított valamilyen nyelvi tárgyak vagy tevékenységek” (Petőfi S., 2004: 121).

is teszünk közzé, a látogató nem fogja végigolvasni, csak átfutja, szkenneli. Ha egy cím vagy alcím megragadja, akkor azt elolvassa, ill. arra megy tovább. Ezt a fontos tapasztalatokon alapuló szabályt figyelembe kell venni, ha netán hosszabb szöveget készülünk tagolni. Ha egy hosszabb cikket végig akar valaki olvasni vagy azt felhasználni, akkor jó eséllyel ki fogja nyomtatni, ezért érdemes az ilyen jellegű cikkeknel nyomtatóbarát verziót is készíteni. Meghatározó szempont az egyszerű navigáció: egy jól szerkesztett menürendszer tulajdonképpen egy webhely tartalomjegyzéke.

Alapkövetelmény, hogy a menüsor (vagy legalábbis a honlap/nyitó oldal) minden oldalról elérhető legyen. Fontos továbbá, hogy a látogatók egyértelműen be tudják azonosítani, azaz a menüsor minden oldalon azonos helyen, azonos formában, azonos designnal jelenjen meg. Természetesen a fent említetteken kívül még sok kommunikációs, pszichológiai, marketing- stb. szempontot kell az optimális webhely kialakításakor figyelembe venni. Szerkezeti szempontból említést kell tenni a klaszterekről. Ezek olyan elemek a weboldalon belül, ahol a kép és a szöveg egy egységet alkot. Ezt finomítja Schriver az ún. retorikai klaszterekre, ahol a vizuális és/vagy verbális elemekből álló egységek elősegítik a látogató számára a tartalom értelmezését (Schriver, 1997; idézi Háhn, 2011: 134).

Említést kell még tenni a meta tagekről. A meta tagek a weboldalak olyan programrészcskéi, melyek a weboldalról tartalmazznak információkat. Ezeket általában a weboldal fejlécében (HEAD) helyezik el, és a böngészőknek, továbbá a különféle keresőmotoroknak tárolnak meghatározásokat, utasításokat magáról a weboldalról úgy, mint pl. a vonalkód egy áruról. A pontosabb tájékozódás szempontjából tehát jelentőségük nem elhanyagolható, megfelelő alkalmazásuk javít a célzott találatok elérésében. Manapság a keresőrobotok már nem csak a címelemek (title tag) alapján, hanem a kulcsszavak (keywords tag) és a leírások (description tag) szerint is állítják össze a találati listákat.

A politikai kommunikáció az interneten

A politikusok honlapjai sajátos helyet foglalnak el az internetes kommunikációban a közvetlenül politikai tartalmat kínáló honlapok között. A politikával közvetlenül kapcsolatban álló webhelyeket három fő csoportra oszthatjuk: 1. nyereségorientált webhelyek, pl. hírportálok, online újságok, 2. a közigazgatási, hivatalos ügyintézési szolgáltatást nyújtó szájtok (az ún. e-government, e-kormányzat alá sorolható szájtok), 3. végül a politika szereplőinek (személyek, közösségek, szervezetek) a saját megjelenését biztosító webhelyek, pl. pártok és politikusok szájtoi.

A hírportálok híreket és szolgáltatásokat nyújtanak, de a másik két csoporttal szemben ezeknek az a célja, hogy – az egyéb nyereségorientált webhelyekhez hasonlóan – növeljék a saját látogatottságukat, mivel ez hozza a pénzt az üzemeltetőnek. Ha sok a látogató, akkor egyre többen akarnak itt reklámozni, s így reklámbevételeik növekednek. Ez determinálja a tartalmat és a webes megjelenést is: mind a felszínen (pl. design), mind a háttérben (pl. meta tagek alkalmazása). Itt a legjobb hatékonyságmérők a látogatottsági adatok, azaz a látogatók és az oldalletöltések száma.

A második csoport ugyan kapcsolódik a politika területéhez azáltal, hogy az államigazgatás/közigazgatás bizonyos intézményei üzemeltetik, de igazából nem tölt be tájékoztatási, meggyőzési, kapcsolatképző és -fenntartó funkciót (vagy csak nagyon specifikus, meghatározott ügyekre vonatkozóan). Mivel már meglévő intézményekhez kapcsolódó szolgáltatásokat nyújtanak, értelemszerűen az éppen aktuálisan hatalmon lévő erőknél a kommunikációját erősíthetik, noha ez a szerepük csak marginális.

A számunkra érdekes politikusi honlapokat, ill. webhelyeket a harmadik csoportba soroljuk. Ezek alapvetően informáló funkcióval bíró webhelyek, melyeken azonban egyre jelentősebb teret kap az interaktivitás mint a politikai aktivitást, kötődést erősítő elem. A hatékony politikai kommunikációnak csak szükséges, de nem elégséges feltétele a nagy érdeklődés, ezért a nyereségorientált webhelyekkel szemben itt a kattintások mérése (látogatottság) nem mutatja meg a webhely „hasznát”. Azaz hiába nézik meg sokan egy politikus honlapját, ha nem megy át az üzenete: ha ez nem sikerül, nem hatékony a honlap. Meg kell jegyezni, hogy amúgy sem állnak rendelkezésünkre a politikusok honlapjainak látogatottságáról hiteles látogatottsági adatok – szemben az üzleti oldalak gyakorlatával.

Vedel (2003: 42) az internetnek mint infokommunikációs eszköznek, ill. technikának több olyan tulajdonságát adja meg, melyek jelentős előnyöket nyújthatnak az alkalmazóiknak: az információ-előállítás, -tárolás és -terjesztés alacsony költsége, az információforrás és a címzett közötti közvetlen kapcsolat, az információáramlás sebessége, az interaktivitás lehetősége, a címzettek szelektálhatósága, a globális dimenzió. Mindezek lehetővé teszik, hogy tulajdonképpen bárki

szerkeszthessen, fenntarthasson egy webhelyet, hogy célzottan tudjon kommunikálni a célcsoportjával/célcsoportjaival, hogy a kommunikáció ne egyirányú legyen (interaktivitás), és hogy mindez relatíve gyorsan és nagy szórással (elérhetőséggel) történhessen. Az egyes tulajdonságok nem szükségszerűen egy formában (műfajban) jelentkeznek, pl. az interaktivitás történhet e-maileken, illetve blogokon keresztül is.

Luhmann szerint (Luhmann, 1984) a politikus mint a politikai alrendszer megismerője alapvetően azzal a bináris kóddal jellemezhető, miszerint működésének a célja a hatalom megszerzése, illetve annak a megtartása. Ezeket a célokat a demokratikus viszonyok között a politikai kommunikáción keresztül igyekszik megvalósítani. A politikai webhelyeken történő kommunikációnak a kezdetekben szimbolikus és informatív célokat tulajdonítottak. A szimbolikus cél a tulajdonképpeni virtuális jelenlét megteremtése volt. A web 2.0 általánossá válásával ez a szimbolikus cél már irrelevánssá vált és feloldódott a honlap informatív céljában. Így az ezredfordulótól már az informatív és interaktív célokat megjelenítő elemek alapján szokták a funkcióelemzéseket végezni (Norris, 2001; Dányi, 2002). A politikusok honlapjainak alapvető dichotómiája a tartalom (információ) és a kommunikáció (interakció) arányának kérdése. Napjainkban már nem elhanyagolható jelentőséget tulajdonítanak az interaktivitásnak (ez még hangsúlyosabbá válik a választások előtti időszakban). A fentiek alapján a politikusi honlapnak a kommunikációs céljait informatív és interaktív kategóriákba sorolhatjuk. Hogy a honlap ezeket a célokat megvalósíthassa, olyan elemeket kell tartalmaznia, melyek ezt a funkcióját támogatják. Az informatív célokat támogató elemek közé sorolom:

- a bemutatkozást, image erősítést,
- az információszolgáltatást,
- a véleményformálást,
- illetve a kampányolást (választások idején értelemeszerű, de akár azok közben is alkalmazható az ún. permanens kampányolás).

Az interaktív célokat szolgáló elemek:

- a kapcsolatteremtés,
- a hálózatépítés (networking),
- a politikai aktivitás egyéb formáinak ösztönzése.

A *bemutatkozás*, *image erősítése* elemek a saját személyről, kapcsolódó személyekről, szervezetekről szóló anyagokat tartalmazzák. Az *információszolgáltatás* körébe a honlapról, már megtörtént eseményről, illetve jövőbeni eseményekről tájékoztató elemeket sorolom. A *véleményformáláshoz* politikai tartalommal bíró, erős emocionális hatás kiváltására alkalmas cikkek, írások, vizuális anyagok tartoznak, végül a *kampányolás* kategória alá a rendezvényekről szóló tájékoztatás, a politikai marketing elemeit, illetve a kapcsolódó személyek, szervezetek webhelyeire vezető linkeket sorolom. Az interaktív célok megvalósítása alapvetően a *kapcsolatteremtéssel* történhet. Ez lehet a virtuális térben történő újfajta (pl. e-mail) és a valós térben történő hagyományos (pl. telefon stb.) kapcsolatteremtés. A *hálózatépítés (networking)* megvalósítását minden a szimpatizánsok körének bővítését, fenntartását célzó elem szolgálhatja. Meg kell jegyezni, hogy ezek többségében (akár vizuális) hipertextek, azaz az interaktivitást biztosító elemek nem közvetlenül a weboldal felületén működnek, hanem linkek vezetnek olyan webhelyekre, ahol ez a funkció elérhető. Érthető, hisz ebben a műfajban benne rejlik annak a kockázata, hogy nem csak olyan megnyilvánulás kerül fel a szájtra, amit a politikus akar, ami az ő érdekében áll. A támogató posztok, kommentek mellett óhatatlanul is vannak kritizálók, akár saját körből jó szándékkal, akár az ellenfél köreiből, romboló szándékkal. Végül a *politikai részvétel egyéb formáinak ösztönzését* szolgálhatja tulajdonképpen bármi, ami erre alkalmas: kör-e-mailek, sms-ek, adakozás, aláírásgyűjtés helyei stb.

A műfaj meghatározása

E tanulmányban három kutató munkásságára alapozva indulok ki a műfaj fogalmának meghatározásakor. Swales, Bhatia és Károly a műfaj fogalmát a szövegek konkrét megvalósulási formáira értik (pl. dráma, cikk, levél stb.). Károly terminológiai hierarchiájában (Károly, 2007: 135) a szöveg, szövegfajta elhatárolást két szempont szerint különbözteti meg: funkció szerint műfajt, retorikai stratégia szerint szövegtípust határoz meg. Szövegtípus alatt „a közlés módjára

jellemző speciális retorikai stratégia nyomán létrejött olyan szövegeket, mint például az elbeszélő, leíró, érvelő, összehasonlító, okfeltáró stb. típusú” szövegeket ért (Károly, 2007: 134). Swales szerint a műfaj összetett fogalom, nyelvi, kognitív és társadalmi tényezők alakítják. Döntő elem a diskurzusközösség és az abban megnyilvánuló kommunikatív cél. A diskurzusközösség, hogy kommunikációs céljait elérje, a műfajnak kereteket szab, ilyen értelemben retorikai cselekedetet valósít meg (Swales, 1990: 58). Swales a műfajok retorikai szerkezetét vizsgálva retorikai mozzanatokot határoz meg, melyek a kommunikáló kommunikációs céljait tükrözik. „A mozzanat olyan diskurzusbeli vagy retorikai egység, amely koherens kommunikatív funkciót testesít meg írott vagy beszélt diskurzusban” (Swales, 2004: 228; Háhn, 2011: 58). Bhatia Swaleshez hasonlóan a kommunikációs célokat tekinti a műfajok meghatározásánál alapvetőnek, de nagyobb hangsúlyt ad a pszichológiai tényezőknek és a diskurzusközösségben már meglévő konvencionizált társadalmi tudásnak (Bhatia, 1993: 21). Mindketten hangsúlyozták, hogy a mozzanatokat rugalmasan kell értelmezni, nem szükségszerűen merülnek ki egy mondatban vagy bekezdésben. A mozzanatok retorikai taktikákon keresztül realizálódnak. Ha ezek kötött sorrendben történnek – Swales szerint –, lépéseknek, ha nem kötött sorrendben – Bhatia szerint –, stratégiának nevezzük. Bhatia a mozzanatok vonatkozásában kötelező és opcionális mozzanatokot különböztet meg (Bhatia, 2004; Háhn, 2011: 58). A mozzanatszerkezetek (diskurzusbeli vagy retorikai egységek) meghatározásai a kommunikációs célok alapján történnek (Swales, 1990; Hyland, 2000; Askehave & Nielsen, 2004; Háhn, 2011). Ezen az alapon próbálhatjuk meg a vizsgált honlapokra jellemző mozzanatokot elkülöníteni:

1. bemutatkozás
 - a, a weboldal azonosítása
 - b, életrajz, küldetés
2. információnyújtás
 - a, információ a weboldalról
 - b, keresés biztosítása
 - c, információ politikai történésekről, személyekről, szervezetekről stb.
 - d, megjelenés a médiában
 - e, szervezeti háttér (pártok stb. webhelyei) elérésének biztosítása
 - f, többnyelvű megjelenés
3. befolyásolás
 - a, vélemény politikai történésekről, személyekről, szervezetekről stb.
 - b, publikációk (saját és/vagy vonatkozó)
 - c, ösztönzés kapcsolatteremtésre, politikai aktivitásra
 - d, tájékoztatás jövőbeni személyhez/szervezethez kötődő eseményekről
4. interaktivitás
 - a, közvetlen kapcsolatfelvétel lehetősége
 - b, közvetett kapcsolat (hálózat) lehetősége

A négy fő mozzanatot almozanatokra osztottam a következő kiegészítéssel: Mivel a webes műfajok műfaji keretei nemcsak a kreativitás fejlődésével, változásával, hanem a technika fejlődésével is folyamatosan változnak, így minden mozzanathoz meg lehet határozni egy egyéb kategóriát, ami még esetleg csak egyéni, de a jövőben olyan mozzanat lehet, ami gyakori vagy általános, illetve kötelező lesz. A technikai lehetőségek pedig azt is biztosítják, hogy maga a honlap ne legyen olyan statikus kommunikátum, mint egy írott, nyomtatott anyag, se tartalmában, se műfajában.

Négy honlap egybevetése

Négy honlapot vizsgáltam meg webhasználatosság szempontjából, ahol is a fontos technikai tényezők mellett az esztétikum is szerepet kap. Továbbá megnéztem a kommunikatív célok megvalósulását az információs és az interaktív elemeken keresztül.

Ahogy a bevezetőben írtam, négy pártvezetőnek a honlapját vetettem vizsgálat alá. A jelenlegi miniszterelnök, Orbán Viktor, az MSZP elnöke, Mesterházy Attila, a KDNP elnöke, Semjén Zsolt és a Jobbik elnöke, Vona Gábor rendelkezett 2012. 05. 21-én saját honlappal, illetve webhellyel. A másik két parlamenti párt vezetőjének, Gyurcsány Ferencnek és

Schiffer Andrásnak nincs saját honlapja, viszont blogot mindketten vezetnek. A blog a többi politikusra is jellemző, valamint mindegyik politikus pártjának is van saját honlapja. Mivel ismert politikusokról van szó, az elérhetőség a név alapján is működik, ha beírjuk ékezetmentesen a neveket és a .hu kiterjesztést, kereső nélkül is eljutunk a honlapokra. Orbán honlapja egyben a miniszterelnök honlapja is, így az még ezen a címen is elérhető. Ha a honlapokat összehasonlítjuk, eléggé hasonló designt találunk mind a négy honlapnál: hatalmas fejlécut fényképpel, a nemzeti színeket. A honlapok kivétel nélkül nem 16:9-es képernyőre optimalizáltak. Mivel ez a méret manapság már sok honlapra nem jellemző, így megnéztem ebből a szempontból a parlamenti pártok és más politikusok honlapjait is. A találmra megtekintett 10 honlap közül kilencre azonban ez volt jellemző, érdekes kivétel a legfiatalabb párt, a Demokratikus Koalíció honlapja volt. Ennek azért van szerepe, mert Mesterházy honlapját leszámítva (tört fehér) a nem kitöltött keretek sötét színűek, és így jobban felhívják a figyelmet a hely nem megfelelő kihasználására.

A menüsor használhatósága már eltérő: Vona honlapján nagyon zavaró, hogy a menüsorból a rossz színkombináció miatt nem lehet a lenyitott oldalak megnevezését elolvasni. (Ezen rövid idővel a honlap elemzése után annak kezelői változtattak is.) Mesterházy honlapján a menüsor az általánosabb vízszintes elrendezés helyett függőlegesen szerepel, ráadásul nem a bal oldal felső részéről indul. Ezek a navigálást rontó faktorok. Semjén honlapja kelti vizuális szempontból a legszegényebb benyomást, talán a sötét színválasztás sem segíti a honlap gyér tartalmát. Mindenhol érvényesül az a krugi szabály, hogy minél kevesebb szöveget használjunk, noha Semjénél az a kevés vizuális elem miatt inkább szegényes hatást eredményez.

Ami a frissességet és az aktualitást illeti, ebben egyik honlap sem szenved hiányt. Mégis Semjén honlapján elkövetnek egy nagy hibát: az aktuális címszó alatt egy több mint egy hónapos cikket posztoltak. Ha tovább böngésszük a honlapot, látható napi frissességű cikk is, de ez a „régibb” cikk áll a legfeltűnőbb helyen, ráadásul az „Aktuális” címszó alatt.

Meglepő volt a honlapok esetében a meta tagek hiánya. Noha már említésre került, hogy igen ismert személyekről van szó, melyekre a keresés relatíve egyszerű, mégis a keresésoptimalizálás szempontjából egy kivételével igen hiányosak a lapok:

1. táblázat. Meta tagek a seotools.hu meta tag ellenőrzője alapján

	Orbán	Mesterházy	Semjén	Vona
title tag	3	3	3	7
meta keywords tag	0	0	6	0
meta description tag	0	0	18	0

A négy honlap esetében csak a címelemek szerepeltek mindenhol, melyeknél Vona Gábor honlapjánál volt relatíve magas a relevancia. A meta tagek korlátozott alkalmazásának lehetséges magyarázata lehet, hogy olyan ismert személyekről van szó, akiknek a neve és a .hu kiterjesztés böngészőbe írásával is simán el lehet jutni a honlapukhoz. A keresőprogramok szempontjából érdekes kulcsszavakat, leírásokat csak Semjén honlapja tartalmazott.

Végül mind a négy honlap esetében megállapítható a vizuális elemek jelentős alkalmazása:

2. táblázat. A klaszterek mennyisége és fajtái a honlapokon

	Orbán	Mesterházy	Semjén	Vona
klaszterek száma	10	11	15	17
vizuális	5	5	7	8
textuális	4	5	8	7
logó	1	1		2

Semjén honlapján a hét vizuális elemből három tisztán, azaz szöveg nélkül alkot klasztert, míg a többi négy esetében a kép és a szöveg kombinációja jellemző, ami a másik három honlap vizuális klasztereit alapvetően is jellemzi. Megjegyzendő, hogy a textuális elemekhez is társult a legtöbb esetben valamilyen képi kísérő, de nem az volt a domináns. Az elemek eltérő számát azok méretezése magyarázza, Orbán és Mesterházy a két másik politikussal szemben kifejezetten a nagyméretű vizuális elemekre fekteti a hangsúlyt.

A web 2.0 korában a felhasználó már nem csak befogadó, hanem tartalomszolgáltató is lehet: maga is adhat információt hozzászólás, cikk, videó vagy képanyag beküldésével. Kapcsolatba léphet a politikussal, de akár a többi odalátogatóval, pl. chatsobán, e-mail-küldésen vagy fórumokon keresztül, azaz nem csak a politikust, hanem a többi érdeklődőt is megszólíthatja. Ez lehetővé teszi a több műfajban történő kommunikációt. A műfaj-meghatározásnál az egyik fontos momentum, hogy az egyes műfajpéldányok tipikus közös kommunikációs célokkal bírnak. A kommunikációs (informatív és interaktív) célok realizálása összetetten történik, azaz a webhely elemei ezt szolgálva bizonyos funkciókkal bírnak. Ezen célok a korábbiakban elvégzett meghatározása azt mutatja, hogy egyrészt a célok elhatárolása képlékeny, másrészt egy-egy elem (amit általában egy-egy klaszter „teszt meg”) besorolható több cél alá is.

Ha a klasztereket a funkcióelemzés elvégzésével vizsgáljuk, az alábbi táblázatot kapjuk:

3. táblázat. A klaszterek megoszlása a kommunikációs célok szerint

	Orbán	Mesterházy	Semjén	Vona
bemutakozás	1	1	2	3
információszolgáltatás	3	4	4	6
véleményformálás	3	4	4	2
kampányolás	2	2	1	4
kapcsolatteremtés	1	2	2	2
hálózatépítés	2	2	1	2
egyéb	0	1	0	1

Egyértelműen látszik, hogy az információszolgáltatás és a véleményformálás a honlapok legfőbb funkciója. Vona honlapján inkább a permanens kampányolás dominál a véleményformálással szemben. Ez inkább a személyes kapcsolatok fontosságára utal, szemben a virtuális befolyással.

A műfaj-meghatározás igazolása a honlapok alapján

A műfaj meghatározásánál felvázolt kommunikációs célokat megjelenítő mozzanatszerkezetek (retorikai egységek) mind a négy honlapon szinte kivétel nélkül megtalálhatók voltak. A két kivétel, melyek csak egy-egy honlapon fordultak elő: az idegen nyelvű megjelenés (Orbán) és a jövőbeni eseményekről szóló tájékoztatás (Vona). A bemutatkozás és a webhely azonosítása (az URL-t most nem számítva) mindegyik honlapon a fejléccel történik. A fejléc mindig tartalmaz egy fényképet a politikusról, melyhez három esetben nevet és szlogent, egy esetben csak nevet rendeltek. Az életrajzokat alapvetően nem a hivatalos formában (kronologikus és adatszerű), hanem elbeszélő jelleggel posztolták mindegyik esetben, legtöbbször képi elemekkel. A küldetését egyik politikus sem fogalmazta meg külön. Az információnyújtás a weboldalról alapvetően szöveges formában, menürendszeren keresztül történik. A keresőfunkció a négyből kettő lapon a fejlécben található, egy lapon közvetlenül alatta, a menüsáv végén és csak egy lapon van jóval lejjebb, görgetni kell e funkció eléréséhez. A négy honlap közül csak Orbánnak volt idegen nyelvi (angol) opciója, de ez sem teljesen kimunkált, sok magyar szöveget tartalmaz, a kereteket sem fordították le, csak az információt tartalmazó elemeket. Az angol nyelvű anyag elhelyezésének a magyarázata lehet, hogy ez a honlap

jelenleg egyben a miniszterelnök honlapja is. Már említésre került, hogy Mesterházy honlapján nem vízszintesen került elhelyezésre a menürendszer. Ez a rendszer nagyon kevés verbális elemet tartalmaz és nincs lehetőség arra, hogy közvetlenül visszatérhessünk a nyitólapra. A menüsáv azonos tartalmú elemeit különböző kifejezésekkel illetik (itt is tetten érhető a webhely-weboldal-honlap fogalmakon keresztül bemutatott terminológiai bizonytalanság), pl. nyitólap, főlap. A mozzanatok megjelenési formái mind a négy honlapot tekintve az alábbiakat mutatják:

4. táblázat. Az egyes mozzanatok megléte és megjelenési formája a 4 honlapon

megjelenés	verbális	képi	auditív	audio-vizuális	link
bemutakozás					
a weboldal azonosítása	√	√			
életrajz, küldetés	√	√			√
információnyújtás					
információ a weboldaltól	√				
keresés biztosítása	√				
információ politikai történésekről, személyekről, szervezetekről stb.	√	√		√	√
megjelenés a médiában	√	√		√	√
szervezeti háttér (pártok stb. webhelyei) elérésének biztosítása		√			√
többnyelvű megjelenés	√	√			
befolyásolás					
vélemény politikai történésekről, személyekről, szervezetekről stb.	√	√		√	√
publikációk (saját és/vagy vonatkozó)	√	√		√	√
ösztönzés kapcsolatteremtésre, politikai aktivitásra	√	√	√	√	√
tájékoztatás jövőbeni személyhez/szervezethez kötődő eseményekről	√	√		√	√
interaktivitás					
közvetlen kapcsolatfelvétel lehetősége	√	√			√
közvetett kapcsolat (hálózat) lehetősége	√	√			√

Az információnyújtás nagyon kevés esetben történik csak verbálisan, a legtöbb esetben multimediális formában, kép és szöveg vagy film (audiovizuális) formájában. Az audiovizuális elemek aránya eleve magas, továbbá – Semjén

honlapja kivételével, amely webergonómiai szempontból is a legkevésbé sikerült – a térbeli elrendezésük, méretük is domináns. Mivel a képi elemek dominánsak, ez a hipertextualitásra is hatással van: megtalálható ugyan szövegen belül is, de elenyésző hányadban. Alapvetően a képi elemek számítanak csomópontnak. Ez kivétel nélkül így van a szervezeti háttérre történő hivatkozásoknál. A csak verbális elemet tartalmazó klaszterek száma igen csekély (a menürendszer nem számítva): Orbán: 0, Mesterházy: 3, Semjén: 6, Vona: 2.

Hogy meg tudjunk határozni egy önálló műfaji keretet, meg kellett vizsgálni az előzőkben meghatározott mozzanatszerkezetek (retorikai egységek) meglétét a négy honlap esetében. Ez a négy honlap a jelenlegi parlamenti pártok vezető politikusainak a honlapjai (a Demokratikus Koalíciót és az LMP-t most nem számítva, mivel vezetőiknek nincs saját honlapja), ami mintául szolgál a többi politikus számára, akik honlapot működtetnek. Ezt igazolja több MSZP-s (pl. Szekeres Imre, Horváth Csaba), ill. fideszes (Rogán Antal, Wintermantel Zsolt) képviselő honlapja. Természetesen vannak felépítésükben, szerkezetükben eltérő honlapok is (hiszen a többitől való eltérés alapvető a figyelemfelkeltés szempontjából), de kommunikációs céljaikban, így retorikai stratégiájukban azok is hasonló jellemzőkkel bírnak. A swalesi műfaj-meghatározás (Swales, 1990: 58) szerint ahhoz, hogy ezek a honlapok kielégítsék egy önálló műfaj kategóriáját, a következőknek kell eleget tenniük: játssza a nyelv kommunikatív eseményekben a központi szerepet. Továbbá: legyenek a honlapok közös kommunikációs célokkal jellemezhetőek, legyen megállapítható esetükben egy mozzanatszerkezeti modell, illetve retorikai stratégia, és legyen feltételezhető egy diskurzusközösség, melynek tagjai az interneten keresztül állnak kapcsolatban egymással. Ezek a feltételek (noha a diskurzusközösséget csak alaposan feltételezni tudjuk, mivel a kattintásszámokról nem áll rendelkezésünkre információ) mind a négy vizsgált honlap esetében teljesülnek: a 4. táblázat mutatja a mozzanatszerkezetek, ennek megfelelően a retorikai stratégiák meglétét, illetve a verbális elem központi szerepét.

Összegzés

A négy honlap egybevetése alapján megállapítható, hogy gyakorlatilag minden honlap eleget tesz a kommunikációkutatók által megfogalmazott informatív és interaktív funkciónak. Megállapítható, hogy a politikusi honlapok relatíve egységesnek, sematikusnak tekinthetők. Üdítő kivétel Mesterházy honlapja, noha ez a honlap az optimális webhasználatossági kritériumoknak (nehéz elérni a menüt, nincs nyitólapra ugrási lehetőség) nem tesz eleget. De a klaszterek pozicionálása, a vizualitás sokkal erőteljesebb alkalmazása mindenféleképpen kiemeli a többi, aránylag egységes képet nyújtó honlap közül.

A multimedialitás uralja a négy honlapot, amelyiknél ez gyengébb, azt szegényesebbnek, avítasabbnak érezzük (Semjén). E honlap kivételével a szájtokon a képi megjelenítés domináns, melynek köszönhetően azok a figyelemfelkeltés funkciójának jobban eleget tudnak tenni. Viszont nem jellemző a honlapokra a vizuális megjelenítés formájának sokszínűsége, a differenciák megvannak ugyan, de nem pregnánsak (kivételek Mesterházy). A kommunikációban fontos aktualitási tényezőnek minden honlap eleget tesz, noha az egyik honlapon (Semjén) ez a nem megfelelő pozicionálás miatt csak az alaposabb megtekintés után derül ki, ami rontja ezt a fontos hatást.

Vedel (2003) szerint az internetnek mint infokommunikációs eszköznek, technikának egyik előnye, hogy felgyorsíthatja a kommunikációt. Ez lehetővé teszi akár a naponkénti változtatásokat, javításokat és kiigazításokat. Ez több szempontból is fontos tényező: lehet a hibák gyors kiküszöbölésének az eszköze, biztosíthatja a frissességet, a naprakész tájékoztatást, illetve reakciót. Végül gyorsan realizálhatóvá teszi az új formában történő megjelenést, ami által a honlap eltérhet a többitől, így fokozhatja az érdeklődést, ennek köszönhetően a kötődést is.

A swalesi műfaj-meghatározás követelményeinek mind a négy vizsgált honlap megfelelt. További képviselők honlapjait megtekintve és azt a körülményt figyelembe véve, hogy e négy honlap az ország és saját pártjaik vezető politikusainak honlapjai, azt tapasztalhattuk, hogy ezek a honlapok mintaként szolgálnak, ami az elvégzett műfaj-meghatározás eredményét megerősíti.

A kutatók szerint a politikai kommunikációban az internet jelentősége permanensen nő. Míg a pártok mindegyike működtet honlapot, addig vezetőik esetében ez már nincs így. Az interaktivitás a web 2.0 korszakában fokozott

hangsúlyt kap a politikai kommunikációban. Ez a politikusok honlapjai esetében általában kétféle opciót jelent: egy levelezési (e-mail) lehetőséget közvetlenül a honlapon keresztül. A másik a politikus megjelenése a közösségi fórumokban, illetve blog vezetése, ahol lehetőséget biztosíthatnak a hozzászólásoknak. Ez a két lehetőség azonban már külön weboldalra vezet és más műfajt jelent. Mivel a vizsgált hat parlamenti párt vezetője közül honlapot csak négy üzemeltet, viszont közösségi fórumokon mindegyik jelen van, ez egyben mutatja is a közvetlenebb interaktivitás jelentőségének növekedését. A politikusi honlapoknak ezen a területen is és a változatosság területén is fejlődniük kell, ha a jövőben nem csak reprezentatív céloknak akarnak megfelelni a párthonlapok és a közösségi fórumok, illetve blogok mellett.

Irodalom

Askehave, Inger & Nielsen, Anne E. (2004): *Webmediated Genres – A Challenge to Traditional Genre Theory*. Aarhus: Aarhus School of Business, Center for Virksomhedskommunikation.

Benczik Vilmos (2001): *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*. Budapest: Trezor Kiadó.

Bhatia, Vijay K. (1993): *Analysing Genre: Language Use in Professional Settings*. London and New York: Longman Group.

Bhatia, Vijay K. (2004): *Worlds of written discourse. A genre-based view*. London/New York: Continuum International Publishing Group.

Dányi Endre (2002): A faliújság visszaszól. Politikai kommunikáció és kampány az interneten. *Médiakutató*: http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_02_nyar/02_faliujsag_visszaszol. Letöltve: 2012. 05. 31.

Dányi Endre & Sükösd Miklós (2002): *Párthonlapok a választási kampányban*. <http://www.edemokracia.hu/about/art01.php>. Letöltve: 2012. 05. 30.

Háhn Judit (2011): *Promóciós műfajok a virtuális térben*. Pécs: PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola.

Hyland, K. (2000): *Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing*. London: Longman.

Károly Krisztina (2007): *Szövegtan és fordítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Krug, Steve (2008): *Ne törd a fejem! – Felhasználóbarát webdizájn*. Budapest: HVG Kiadói Rt.

Laufer László (2012): *Web használhatóság, Web usability* <http://erg.bme.hu/oktatas/tleir/GT521050/webusability9.pdf>. Letöltve: 2012. 05. 28.

Luhmann, Niklas (1984): *Soziale Systeme*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Nielsen, Jakob (2002): *Web-design*. Budapest: Typotex.

Norris, Pippa (2001): *Digital Divide? Civic Engagement, Information Poverty and the Internet in Democratic Societies*. New York: Cambridge University Press.

Petőfi S. János (2004): *A szöveg mint komplex jel*. Budapest: Akadémia Kiadó.

Posteguillo, Santiago (2002): Netlinguistics and English for Internet Purposes. *Ibérica*, 4, 21–38.

Schraver, Karen A. (1997): *Dynamics in document design: creating texts for readers*. New York: John Wiley and Sons.

Swales, John (1990): *Genre-analysis: English in Academic and Research Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.

Swales, John (2004) *Research genres: Explorations and applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sziksainé Nagy Irma (2004): *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris.

Szűts Zoltán (2000): *A hypertext*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita/szz.html>. Letöltve: 2012. 05. 19.

Vedel, Thierry (2003): Political Communication in the Age of Internet. In: Philippe J. Maarek & Gadi Wolfsfeld: *Political Communication in a New Era. A Cross-national Perspective*. London: Routledge. 41–59.

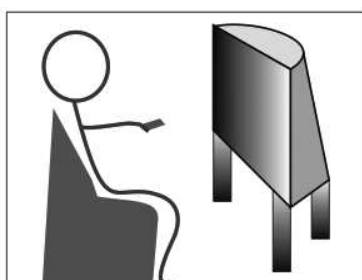
Sas István

Média előre- és hátradólvé! - avagy bedőlünk-e az „új médiának”

Valamikor a 90-es évek végén Jakob Nielsen dán kutató figyelt fel először arra a furcsa jelenségre, hogy a médiatartalmak befogadása közben látványosan megváltozik a testtartásunk és „bedőlünk”. Igaz, korábban is „bedőlünk” a médiának, de ez a kifejezés csak arra utalt, hogy fenntartás nélkül mindent elhiszünk a klasszikus tömegkommunikációs „rábeszélőgépeknek”. A digitális korszak új online és offline eszközei azonban egy egész másfajta bedőlést; egy valóságos, fizikai előredölést is kiváltanak.

Nielsen írta le először az „előredölő média” (*lean forward media*) fogalmát, amely főként a számítógépre érkező webes tartalmak fogadtatására jellemző. Ellentétben a „hátradólvő média” (*lean back media*) jelenségével, amely a hagyományos médiumok (mozi, tv, újság) fogyasztását kíséri (Nielsen, 1999).

Valóban; az újságokat általában hátradólvé olvassuk. A televíziót távirányítóval a kezünkben, a fotelből kényelmesen elterpeszkedve nézzük. A moziban a pattogatott kukoricát magunkhoz szorítva, a lábunkat az előző ülésre támasztva, *hátraterülve* szórakozunk. Nem így az internet esetében, ahol a képernyőhöz *közel hajolva*, az egerhez *előredölve* egy egész másfajta viszonyulással teremtünk kapcsolatot az ott elérhető tartalmakkal.

„HÁTRADÓLVŐ”
(Lean back) MÉDIA

„ELŐREDÓLVŐ”
(Lean forward) MÉDIA

A találó, új terminológia megtetszett a kommunikációs szakembereknek. Nyilván azért, mert itt nem csak testhelyzetről, hanem *magatartásformáról* és *készenléti állapotról* is szó van, arról a helyzetről, ahogyan az olvasó, illetve a néző befogadja a neki szánt tartalmat. A kétféle hozzáállási mód remek megkülönböztetést kínál a hagyományos média és az „új média” elkülönítésére.

„A hátradólvő fogadtatás kényelemről, passzivitásról árulkodik, az előredölő fogadtatás viszont aktivitást és interaktivitást feltételez” (Green, 2011: 24–26)

Megkérdőjelezve és elfelejtve?

A „dőlélméletet” számos kritika érte, szószólói időnként ellentmondásba keveredtek, aminek következtében az ötlet meglehetősen feledésbe merült. Pedig még 2009-ben *Lean Forward Media Co.* néven egy különleges vállalat is alakult, amely gyerekeknek szóló, interaktív DVD-filmeket gyártott (Norton és Cramés, 2009). Az „Előredölő Média”

cégelnevezéssel azt akarták jelezni, hogy az ő filmjeiket az interaktivitás „kényszerétől” vezérelve minden gyerek előredőlvé nézi majd, és így ők a hagyományos „hátradőlő” mozifilmből (a fából) interaktív médiát (vaskarikát) csinálnak. Abban bíztak, hogy az interaktív gombok nyomogattatásával a gyerekeket majd „előrehajoltatják”. De valamiért ez nem így történt, a gyerekek továbbra is lazán hátradőlvé moizáltak, a kísérlet megbukott és a cég hamar tönkrement.

Az „előredőlő médiafogyasztás” elméletére az ellenzők szerint az igazi csapást a kifejezetten podcast célokra – vagyis médiafogyasztásra – kifejlesztett táblagépek hozták. Egy közkedvelt blogger, Doug Garnett cikkeiben ezeknek az eszközöknek a megjelenésében látta beigazolódni a „dőléselemélet” tarthatatlanságát (Garnett, 2012). Állítása szerint egy korszerű laptopot vagy táblagépet a legkülönbözőbb testtartásokban, hol így, hol úgy szoktunk nézegetni. Ezek az újdonságok egyformán bizonyulhatnak hol passzív-kényelmi, hol interaktív-mobilizáló eszköznek! A szerző szerint az is ellentmondásos, hogy az előredőléssel befogadott (a papírforma szerint aktivizáló) reklámokat a kutatók vajon miért nem találták hatékonyabbnak a hátradőlvé fogyasztott televíziós reklámoknál.

Távolabb a valóságtól, közelebb egy másik valósághoz

Az utóbbi évek fejleményeinek tükrében, az új mobilkommunikációs eszközök viharos terjedése láttán, határozottan vallom, hogy kár lenne ezt a jópofa „dőléselemélet”-et néhány látszólagos ellentmondás miatt végleg elfelejteni! Kár lenne a fürdővízzel együtt kiönteni a csecsemőt!

Ezzel a dolgozattal egyetlen célom az, hogy az „online generáció” egyértelműen előredőlő és látványosan megfigyelhető magatartása alapján rehabilitáljam az eredeti gondolat alapvető helyességét. A felmerült kifogások ugyanis felszínesek. A határvonalak elmosódása ellenére a kétféle médiafogyasztási szituáció és a vele járó pszichológiai készenléti állapot igenis jól körülírható különbséget jelent az „old media” és a „new media” befogadási módját illetően (Sas, 2012).

Élég egy pillantást vetni a mobilkészülékeikre ráboruló és az internet mélységeiben elmerülő fiatalok előregörnyedő testtartására, a képernyő által megigézett, feszülten koncentráló tekintetekre, a kurzorok folyamatos ide-oda cikázására, az érintős képernyők eszeveszett simogatására – hogy elgondolkozzunk a dolgon.

Nem lehet nem észrevenni a különböző közlekedési eszközökön, plazákban, kávézóknak az örökké online üzemmódban működő „always online generáció” képviselőinek egyre nagyobb tömegét, akik az „augmented reality”, a kiterjesztett valóság mámorában látványosan távolodnak a körülöttük lévő hétköznapi valóságtól. Miközben már-már groteszkbe hajló intim közelségbe „dőlnek előre” a vágyott tartalmakhoz.

Igen, az „előredőlő média” így nyomul hétköznapi életünkbe, és így emelkedik fel egy testhelyzet egy magasabb szintű alkalmazkodási helyzet szintjére.

Testbeszéd és médiafogyasztás

A távolság szabályozásának, az ún. „térközszabályozó viselkedésnek” a tanulmányozásával foglalkozik a proxematika tudományterülete. Ebben mindig kitüntetett helyet kapnak az ülő testhelyzetből levezethető kommunikációs következtetések: „Ha előredőlsz a széken ülve, akkor ezzel érdeklődést közvetítesz. Azonban ha hátradőlsz, az közömbösséget, érdektelenséget fejezhet ki.” stb. Az előre-, illetve hátradőlés nem csak a metakommunikációban bír fontossággal, hanem az általános befogadási készségről is árulkodik: „Ha valaki hátradőlvé fogadja az információt, kevésbé tud koncentrálni, mint ha előredőlvé, az összes érzékszervét a forrásra fókuszálja.” (Kádár, 2011). Hátradőlvé fogyasztói módban (consumption mode) „üzemelünk”. Előredőlvé kereső üzemmódra (searching mode) kapcsolunk. Ez hatással van bármilyen tartalom – legyen az film, szórakoztató műsor, ismeretterjesztés, hír, reklám vagy bármi más – befogadására és feldolgozására.

A fogadtatást illetően a kettő közt olyasmi a különbség, mintha az utcát járva véletlenül egy szemet gyönyörködtető épületre bukkanunk, vagy pedig másfél órás keresés után találunk rá. A televíziós csatornák közti kattintgatással is megtalálhatjuk a bennünket leginkább kielégítő tartalmat, de mennyivel más, ha ugyanazt hosszabb-rövidebb célzott keresés után a YouTube-on tesszük magunkévá!

„Bedőlünk” mindegyiknek

Olyan korban élünk, ahol már félévente újulnak meg a médiatartalmak közvetítésére alkalmas eszközök. Sokszor zavarba hozva még a szakembereket is, hogy ezek vajon inkább a hátra- vagy inkább az előredőlő tendenciát erősítik.

1. Az új on- és offline üzemmódban médiatartalmak lejátszására alkalmas digitális eszközök, a mini CD-lejátszók, laptopok, palmtopok, tabletek (például az iPad, a Surface és társaik) tulajdonképpen bármilyen testhelyzetben használhatók, de az előredőlés minden esetben domináns! Olyan interaktivitást megkövetelő eszközökről van szó, ahol a felhasználó „előredőlő” beavatkozása nélkül leáll az érdemleges befogadási folyamat. No és az e-book? Az elektronikus könyvek – mivel ott csak lapozgatni kell – megőrizték a könyvekre jellemző hagyományos lean back, hátradóló funkciót! Perdöntő jelenségről van szó annak bizonyítására, hogy nem csak az eszköztől való távolság számít, hanem az interakciós kényszer is.

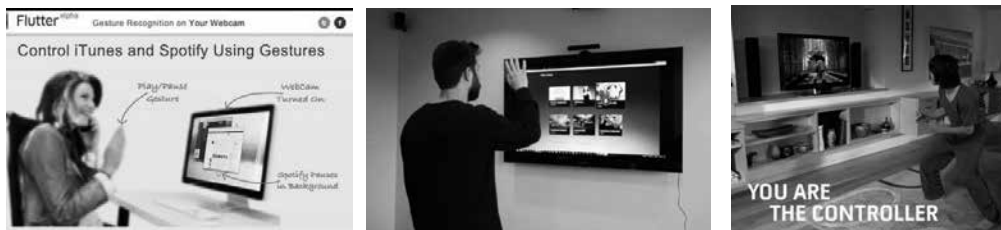
A számítógépek új generációs családjában az „előredőlés” történhet ülő, hátra fekvő vagy hason fekvő pozícióban is. A drasztikus előredőlés az interaktivitás igényéből is következik.

2. A médiatartalmak lejátszására is alkalmas, kisméretű mobil eszközök, mint az iPhone és mindenféle más okostelefon, alkotják a használati módot tekintve legjellemzőbb „előredőlő” csoportot. Részint a készülék és kezelője közti közelség miatt, részint a használattal járó folyamatos operációs feladatok miatt. A hétköznapi lét minden pillanatában hadra fogható készülékeken másképpen nézünk filmeket és egyéb tartalmakat, mint korábban. Sokszorosára nő a különféle kezelői beavatkozások – mint gyorsítás, lassítás, előretekerés, téma-váltás, befejezés – gyakorisága.

A drasztikus előredőlés az interaktivitás igényéből is következik. A média és befogadója közt újfajta intim valóságok jönnek létre, mint pl. a kiterjesztett valóság (augmented reality) és a másodlagos valóság (subsidiary reality).

3. A legújabb; zenehallgatásra, videózásra és játékokra kifejlesztett Xbox, Kinect eszközöket beszéd és mozdulat útján is lehet vezérelni. Ezek a találmányok jelentik a médiával való interaktív kapcsolat csúcspontját, olyan távlatokat nyitnak az ember és a média közti viszonyban, aminek a kifizetése szinte beláthatatlan (Callaham, 2012). *Talán nem kell bizonyítani, hogy a hangutasításokhoz és a mozdulatvezérlésekhez is automatikusan előredőlünk!* Ahogy a személyközi kommunikációban közelebb hajolunk az érthetőség és a tiszta „jelátvitel” érdekében, úgy itt is ugyanezek az ösztönös kommunikációs kísérőjelenségek működnek.

A média beszéddel és mozdulattal vezérelhető új eszközei még magasabb szintű előrehajló interaktivitást követelnek meg.

A lélektani háttér

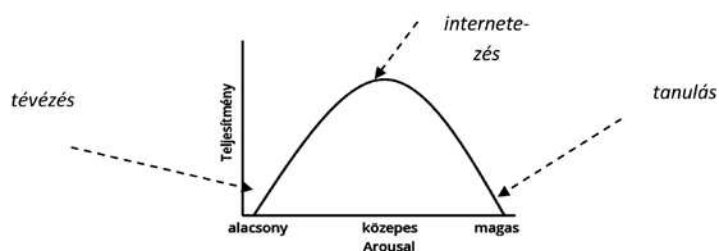
Az előredőlő médiafogyasztás háttérében egy erőteljesebb motiváció áll. Tennünk kell érte, és meg kell mozdulnunk, ha valamilyen tartalmat el akarunk érni! Meg kell mozdulni *átvitt értelemben* is: (keresni, választani, visszalépni, jóváhagyni, bejelölni, kipróbálni, előretekerni)... és meg kell mozdulni *valódi értelemben* is: közelebb hajolva ezeket a műveleteket végrehajtani.

Jellemző különbségek a kétféle médiafogyasztás között:

	<i>hátradőlve</i>	<i>előredőlve</i>
<i>találkozás</i>	inkább véletlen	inkább szándékos
<i>fogadtatás</i>	passzív	aktív
<i>elaboráció</i>	felszínes	célratörő
<i>érintettség</i>	alacsonyabb	magasabb
<i>figyelem</i>	főleg spontán	főleg irányított
<i>beállítódás</i>	tartós	csapongó

Az előredőlés aktusával párhuzamosan egy feltételes reflexszerű kapcsolat révén növekszik az idegrendszer úgynevezett készenléti állapota, ami az arousal szint növekedésével van összefüggésben.

Az előredőlés a késztetés (pszichológiai szakkifejezéssel: a drive) indítomotorja, amely automatikusan növeli a szervezet általános motivációs állapotát, ami pedig együtt jár az arousal szint (az általános aktivációs szint) emelkedésével (Green, 2011). Több elmélet is igazolta, hogy az arousal fontos szerepet játszik a viselkedés szerveződésében és a teljesítményben. *Yerkes–Dodson-törvényként* említik azt a felismerést, hogy a drive állapot és a teljesítmény hatékonysága közötti összefüggést ábrázoló görbe fordított U alakú.

- Ha az arousal szint alacsony, álmosává válunk, és nehezebben tudunk koncentrálni. Ez jellemző a kényelmes, hátrádoló médiafogyasztási szituációra.
- Ha magas az arousal szint, akkor a viselkedés dezorganizálttá válik, és teljesítményünk csökken. Ez például a megfeszített munka vagy tanulási helyzet jellemzője.
- Optimális teljesítményt a fordított U tetőpontján lehet elérni, amikor aktivitásunkat közepes élményszerzési igény és közepes megismerési késztetés vezérli. Ez az ideális állapot jellemző az „előredőlő” médiafogyasztásra.

A szervezet az optimális arousal szint elérésére törekszik és igyekszik azt fenntartani. Az internet-függőségnek is az állhat a hátterében, hogy a szervezet igyekszik megőrizni a nyugalom és az izgatottság közti átmenetben a számára ideális állapotot. Az újságolvasás és a tévénézés közben kialakuló alacsony arousal szintet lapozgatással, csatornák közti kapcsolgatással igyekszünk ellensúlyozni. A munka közben kialakuló, magas arousal következtében előálló stresszt figyelmünk lazulásával próbáljuk oldani. A közepes arousal szintet nyújtó webes aktivitás viszont olyan kellemes állapot, amit igyekszünk hosszan fenntartani!

Intim média

Az előredőlő médiafogyasztás térhódítása olyan viharos sebességgel történik, hogy itt az ideje, hogy szembenézzünk a következményeként kibontakozó paradigmaváltással.

A tartalomba való beavatkozásra korábban is volt lehetősége a felhasználónak, de „hátrádólve” legfeljebb lapozással, csatornaváltással tudta véleményét érvényesíteni. Ez a szűk lehetőség csak korlátozott szabadságot és korlátozott interaktivitást jelentett számára.

Az új digitális és online eszközök lehetővé teszik a befogadó számára, hogy „előredőlve” magas szinten szelektálja, irányítsa és ezáltal befolyásolja a felé irányuló tartalmat.

Még nagyobb interaktivitást – azaz előredőlést – igényelnek az ún. augmented reality alkalmazások. Itt az eszközzel lefényképezett valóság és a programok világa közt lehet kapcsolatot teremteni. Az eszköz és felhasználója közt beszűkült intim közelségében jöhet létre egy még különösebb jelenség: az úgynevezett subsidiary reality. Egy másodlagos valóság, ahol az illető saját életét akár egy másik dimenzióban folytathatja.

Irodalom

Callahan, John (2012): *Microsoft developing Kinect-based TV ads that watch you*. <http://www.neowin.net/news/microsoft-developing-kinect-based-tv-ads-that-watch-you> (utolsó letöltés: 2013. május 13.).

Garnett, Doug (2012): *Web Advertising and the Myth of „Lean Forward Media”* *Doug Garnett's Blog*. <http://dsgarnett.wordpress.com/2012/08/02/web-advertising-and-the-myth-of-lean-forward-media/> (utolsó letöltés: 2012. december 2.).

Holland, Johnny (2012): *Engagement Styles: Beyond 'Lean Forward' and 'Lean Back'* <http://johnnyholland.org/2012/03/engagement-styles-beyond-lean-forward-and-lean-back/> (utolsó letöltés: 2013. május 3.).

Kádár Magor (2011): *Nonverbális kommunikáció*. Kolozsvár: Kriterion.

Nielsen, Jacob & Loranger, Hoa (2006): *Prioritising web usability*. Berkeley CA: New Riders Press.

Rue, Jeremy (2010): *Two viewpoints on advertising online*. <http://jeremyrue.com/2010/05/06/two-viewpoints-on-advertising-online/> (utolsó letöltés: 2013. május 6.).

Sas, István (2012): *Reklám és pszichológia a webkorszakban*. Budapest: KOAK.

Yerkes, Robert M. & Dodson John D. (1908): *The relation of strength of stimulus to rapidity of habit-formation*. York Univ. Toronto. <http://psychclassics.yorku.ca/Yerkes/Law/> (utolsó letöltés: 2013. május 3.).

A közösségi média mint a diáktüntetések üzenete

A 2012. decemberi diáktüntetések egyik legmeghatározóbb jellegzetessége a hangsúlyos közösségimédia-használat volt. Dolgozatomban a mozgalom egyes szakaszainak empirikus vizsgálatával a közösségi média és a diákmozgalom működési mechanizmusa közötti hasonlóságokra mutatok rá, továbbá felvázolom, milyen változásokat idézhet elő a közösségi média egy társadalmi szerveződés kibontakozásának módjában, és milyen új értelmezési tartományt kínál ez az események mediális elemzéséhez.¹

„A 21. században a forradalmat talán nem fogják televízión közvetíteni, de valószínűleg megírják Twitteren, blogokon és sms-ben, és Facebookon szervezik majd” – indítja a 2011-es, „arab tavasz” néven emlegetett észak-afrikai és közel-keleti forradalmakról szóló cikkét Catherine O'Donnell (2011).² Az idézet Gil Scott-Heron (1970) kultikus versdalának címére utal: *The Revolution Will Not Be Televised*. Egyrészt közvetlen kifordítása az eredeti szövegnek, és arra utal, hogy egy társadalmi mozgalom igenis mediatizálható jelenség, és az arab tavasz forradalmárai éltek is ezzel a lehetőséggel.³ Másrészt arra, hogy a 21. században nem feltétlenül állja meg a helyét az aktív fizikai cselekvés és a médiahasználat közötti éles ellentét. Ez a változás nagyrészt a digitális média, ezen belül is elsősorban a közösségi média és a használatára alkalmas mobil eszközök megjelenésének és elterjedésének eredménye.

Az analógról a digitálisra való váltás és az ennek következtében átalakuló társadalmi viszonyok vizsgálatához termékeny kiindulópont Marshall McLuhan (1994: 7–21) tézise, amely szerint „a médium maga az üzenet”. McLuhan szerint az egyes médiumok vizsgálata során nem azok tartalmára kell összpontosítani – hiszen azzal leginkább csak további, vizsgálandó médiumokhoz juthatunk –, hanem magának az adott médiumnak az inherens tulajdonságaira, amelyek az esetlegesen hordozott tartalomtól függetlenül hatással vannak az ember életére, alakítják személyiségét és társadalmi kapcsolatait; a médium önmagáért vizsgálandó. Az üzenet – amelyet a médium magába kódolva hordoz – tehát nem maga az előállított produktum vagy más létrehozott tartalom, hanem az a – pszichológiai és társadalmi – változás, amelyet előidézik az emberi életmódban és érintkezésben, legyen az annak felgyorsítása, kiterjesztése vagy módjának megváltoztatása.

Dolgozatomban elsősorban a 2012. decemberi budapesti diáktüntetések példáján keresztül fogom vizsgálni, miként változtatja meg egy társadalmi mozgalom kialakulását és lefolyását a digitális technológia és a közösségi média használata; mi az az új lépték, amelyet az új médium bevezet vagy legalábbis potenciálisan kiaknázzhatóvá tesz az ilyen megmozdulások számára.

A vizsgálat középpontjában álló közösségi média „olyan internetes alkalmazások egy csoportja, amelyek a web 2.0 ideológiai és technológiai alapjaira épülnek, és amelyek lehetővé teszik a felhasználók által generált tartalom létrehozását és egymás közötti továbbítását” (Kaplan & Haenlein, 2010: 61).⁴ A közösségi média átalakítja a hagyományos hierarchikus viszonyokat, és új idő- és térbeli dimenziót nyit felhasználói társadalmi érintkezésében.

2012 decemberében egyetemi és főiskolai hallgatók tüntetéssorozatot indítottak, amelyhez hamarosan középiskolai diákok is csatlakoztak, és oktatói, szülői és más csoportok is kifejezték szolidaritásukat. A tüntetések a kormány felsőoktatással kapcsolatos intézkedései és azok kommunikációja ellen irányultak.

Az egyes tüntetéseket négy különböző fázisra bontottam, hogy az egyes fázisok és átalakulásuk külön-külön is elemezhető legyenek: ezek a szervezés előtti szakasz, a szervezés, a promóció, valamint a koordináció és közvetítés. E szakaszok természetesen nem különíthetők el minden esetben élesen egymástól.

1 A tárgyalt események többségéről résztvevőként személyes tapasztalattal is rendelkezem, így megállapításaim nagyrészt saját megfigyelésekre támaszkodnak. – B. D.

2 A dolgozat angol nyelvű forrásait saját fordításban idézem. – B. D.

3 Ahogy egy egyiptomi forradalmár mondta: „A Facebookot használjuk, hogy beütemezzük a tiltakozásokat, a Twitteret, hogy koordináljuk őket, és a Youtube-ot, hogy meséljünk róluk a világnak” (idézi Howard, 2011).

4 A különféle közösségimédia-típusokért lásd például Grahl (2012).

A tüntetést megelőző fázis

Magát a tüntetést és az azzal kapcsolatos közvetlen teendőket megelőzi a történetekre adott reakció, valamilyen állásfoglalás. Hagyományos médiumok esetében erre például a Magyar Távirati Irodához (MTI) eljuttatott közleményben, sajtótájékoztatón, esetleg valamely médiumnak közvetlenül adott interjúban vagy nyílt levélben kerülhet sor. Ha azonban egy hallgató e tradicionális lehetőségekkel szeretne élni, könnyen akadályba ütközhet. A sajtóközlemény hatékonysága közvetlenül a kiadásakor éri el a tetőpontját, ekkor átvehetik a különböző médiumok, közlésteszik (esetleg kiragadott részeket kedvezőtlenül rekontextualizálnak), és a figyelem ezután rögtön csökkenni kezd. A sajtótájékoztató közvetlenebb, de még mindig a hagyományos médiumokon keresztül hat, és a hatékonysági íve is hasonló. Ezen kívül egy sajtótájékoztató megszervezése nagyobb ráfordítást is igényel. Egy-egy médium közvetlen megkeresése pedig a függetlenség megítélésére lehet negatív hatással egy politikailag erősen polarizált társadalomban.

Az internet ezzel szemben lehetővé teszi a közvetlen, gyors és független állásfoglalást. Egy saját blogon vagy egy Facebook-oldalon közzétett állásfoglalás különösebb erőforrások nélkül bárki számára kivitelezhető, nyilvános megjelenési forma. A szöveget így is átveheti bármelyik médium, a felhasználó által létrehozott tartalom tehát nem felváltja, hanem kiegészíti a hagyományos kommunikációs csatornákat. Noha az innen átvett közlemény az egyes médiumok helyi szintjén továbbra is ki van téve a szöveggörnyezet változásaiból adódó esetleges torzító hatásnak, a közvetlen, autentikus forrás bárki számára bármikor elérhető. Így a szöveg vagy videó ellenőrizhető és eredeti kontextusában értelmezhető. Mindeközben a közleményt kiadó szervezet vagy csoport ilyen módon hangsúlyozhatja autonómiáját is. A Hallgatói Hálózat nevű önszerveződő diákmozgalom például minden közleményét saját Facebook-oldalán jelentette meg, és innen vette át – többnyire linkkel hivatkozva – a szerkesztett média is.⁵

További előnyt jelent, hogy egy Facebook-bejegyzés a személyes társadalmi kapcsolatokon keresztül olyanokhoz is eljuthat, akik nem néznek híradót vagy nem találkoztak egy adott cikkel. Ha valaki például már bejelölte a „tetszik” gombbal, hogy kedveli a Hallgatói Hálózat oldalát, automatikusan látni fogja, ha új bejegyzés érkezik. Ezenkívül ha az adott bejegyzést jelöli meg ugyanígy, azzal gyakorlatilag személyes ajánlást csatol hozzá, amely láthatóvá válik az ismerősei számára is.⁶ Ha közülük is elolvassa és ajánlja valaki, a bejegyzés potenciális olvasóinak köre folyamatosan bővül. Mivel az egyes felhasználók internetezési szokásai eltérnek, és a fenti logika szerint alapvetően is több hullámban jut el hozzájuk egy-egy információ, ez a folyamat a hagyományosan összefüggő, tömbösített hírfogyasztással szemben töredezetté és szétszórttá teszi az erre fordított időt. A felhasználók személyes ideje pedig egymáshoz képest is eltolódhat. Ez a két változás azt eredményezi, hogy a közösségi médián keresztül terjedő hírek tovább napirenden maradhatnak. Nyilván az analóg média esetében is napirenden tartható egy téma, ha például a nézettségi adatok alapján igényt látnak rá, de nem ugyanaz a hír marad napirenden, hanem a témával kapcsolatban generált új tartalom tartja fenn a témát. Ezzel szemben a közösségi média esetében egyrészt – épp az említett eltolódások miatt – ugyanaz a tartalom maradhat tovább a köztudatban vagy bukkanhat fel többször is, másrészt ugyanarról az eseményről több forrásból gyűjthetők össze a különböző tartalmak, tehát hatványozódik az adott téma mediális kitettsége.

Természetesen nemcsak az eredetileg is egy közösségi oldalon megjelent tartalom lehet az ilyen fokozatos terjesztés tárgya. Szerkesztett internetes hírportálok cikkei is hasonló logikával oszthatók tovább. Így a korábban egyirányú folyamat, amely során a szerkesztett médiatartalom eljut a befogadóhoz, először kétirányúvá válik azzal, hogy a közösségi média felhasználó által előállított tartalma bekerül a hagyományos médiafolyamba. Az interakció következő lépéseként pedig a közösségi média veszi át a szerkesztett tartalmat azzal, hogy továbbosztja és ezzel egyúttal ajánlásával látja el. Utolsó lépésként különböző közösségi oldalak felhasználói osztják meg vegyesen a szerkesztett médiatartalmat, a felhasználó által generált, közösségi médián keresztül publikált tartalmat és/vagy más közösségi oldalakon megosztott vendégtartalmakat, létrehozva ezzel egy komplex hálót, amelyen minden információs körrel az internetezők egyre nagyobb száma akadhat fenn.

Példa erre a folyamatra az ELTE BTK Egyetemi Fórum (2012) *Gyakran Ismételt Hazugságok – Nem Elég Gyakran Ismételt Valóságok* című videója, amely 2012. december 23-án vált elérhetővé a Youtube videomegosztó oldalon, és december

5 A Hallgatói Hálózat közleményeinek átvételére lásd például hvg.hu (2012b), index.hu (2012b).

6 A „tetszik” gomb helyett a még hangsúlyosabb „megosztás” funkcióval is terjeszthető egy bejegyzés.

30-áig 29 234 megtekintésig jutott. Az eredeti forrást megosztotta Facebook-oldalán a Hallgatói Hálózat–ELTE BTK (2012 – 24 tetszik, 75 továbbosztás), a Hallgatói Hálózat (2012 – 335 tetszik, 142 továbbosztás) és az Oktatói Hálózat (2012 – 17 tetszik, 33 továbbosztás). Ezután foglalkozott vele a hvg.hu (2012a), a Népszabadság Online (2012), az olyan regionális médiumok, mint a kisalfold.hu (2012), a delmagyar.hu (2012), illetve leadta egy hírműsorában az ATV (2012). Innen pedig megint visszaszivárgott a közösségi médiába: egyrészt foglalkoztak vele blogok, például a Mandiner (2012) és a Varánusz (2012), másrészt a cikkeket újra megosztották Facebookon (a hvg.hu cikkét például 1291-en, plusz a cikkben szereplő videót még 652-en), és a Twitteren (2012) is, az utóbbin december 30-áig a megjelenése óta mindennap.

A felhasználó-befogadó tehát a terjesztésben is aktívan részt vesz, ugyanakkor a digitális média már ebben a fázisban is még egy síkon interaktivitást kínál. Az analóg média egyirányú befogadásával és visszacsatolásaival szemben itt lehetőség nyílik a kapott információ megvitatására, párbeszéd kialakítására is: a hagyományos médiumoknak írt olvasói levelek, sms-ek vagy a betelefonálások ugyan szintén megteremtik a befogadói véleményformálás lehetőségét, de értelemszerűen nem bontakozhat ki a befogadók közötti valós idejű vita vagy véleményütköztetés. Ennek viszont egyrészt hozzászólások formájában teret engednek maguk a közösségi oldalak és a szerkesztett online médiumok, másrészt a különböző ingyenes blogszolgáltatók is.

Szervezés

A digitális technológia lehetőségei a diáktüntetések és egyéb kapcsolódó akciók szervezését is átalakítják. A szervezőknek számos hátráltató tényezővel kell szembenézniük, mindenekelőtt a tér- és az időbeli korlátokkal. A Hallgatói Hálózat decentralizált mozgalom, nincs hierarchikus struktúrája, és nincsenek vezetői, akik meghoznák a döntéseket és kiosztanák a feladatokat. Sejtes felépítésű, ilyen sejtek pedig több egyetemen, így vidéken is működnek. Az elsődleges nehézség tehát a térben szétszórta csoportok koordinációja, az elvi irányokról és a különféle megmozdulásokról való valamilyen szintű egyeztetés. Mivel korlátozott erőforrásokkal rendelkeznek, ugyanakkor gyorsan kell reagálniuk a történetekre, a hallgatóknak meg kell találniuk a megfelelő eszközöket, hogy lépést tudjanak tartani.

A személyes megjelenéssel zajló hallgatói fórumok⁷ fontos vitateri és döntéshozó eseményei a bázisdemokratikus törekvésű Hallgatói Hálózatnak, de az ilyenek szervezése körülményesebb és kevésbé hatékony, ha túl gyakoriak, mivel csökkenhet a résztvevők lelkesedése. A telefon sem alkalmas arra, hogy sokan, egyszerre, komplex kérdésekről, részletekbe menően egyeztessenek. A digitális technológia azonban lehetővé teszi ezt. Nincs helyhez kötött esemény, nincs szükség alkalmas méretű és felszereltségű helyszín biztosítására, és az egyeztetésben részt vevő egyének sincsenek se ugyanazon helyhez, se saját helyükhöz kötve: lehetnek szétszórva, és változtathatják is közben a helyüket. Ez utóbbi azért is lehetséges – az eszközök mobilitása mellett –, mert időben sincsenek feltétlenül összekötve a szervezők. Ugyanúgy, ahogy a fentebb tárgyalt, előző fázisban, itt is megfigyelhető az idő fragmentálódása: egy javaslatról vagy vitához vissza lehet térni, később reagálni, például mobilalkalmazáson elolvasni egy felvetést, és majd hazaérve részletesen válaszolni rá, és így tovább. Úgy teszi rugalmasabbá a szervezést a digitális technológia, hogy ez ne feltétlenül menjen az alaposság rovására.

A szervezési feladatokat számos ingyenes online eszköz segíti. A Facebook zárt csoportjai például a nyilvánosság teljes kizárásával létrehozható mikroközösségek, ahol a csoport létrehozója által felvett tagok egymással kommunikálnak, tartalmakat osztanak meg, hozzászólnak. Ez már csak azért is lényeges, mert – a legtöbb analóg médiummal ellentétben – ilyen módon egyazon médium válik alkalmassá egyrészt publicitás generálására, másrészt privát kommunikáció folytatására.

Emellett egyes feladatokra specializálódott alkalmazások is megkönnyítik a szervezőmunkát. A Hallgatói Hálózat például használja a Loomio nevű, együttműködésen alapuló, döntések előkészítését és meghozatalát támogató online eszközt (Chanimano, 2012). Itt egy-egy felvetés megvitatása során kiérlelt javaslatok véleményezésére és megszavazására van lehetőség. Egy javaslatot lehet támogatni, vétózni, a többségi döntést tiszteletben tartva elutasítani, vagy éppen tartózkodni és a többiekre hagyni a döntést. A szavazásokról egyúttal statisztika is készül, a döntés pedig

⁷ Lásd például index.hu (2012c, 2012d).

– újabb érvek felmerülése esetén – a lezárásig módosítható. A cél a személyes találkozók által nyújtott dinamizmus és demokratikus jelleg átmentése úgy, hogy közben a digitális technológia kínálta rugalmasság is kiaknázható legyen.

Hasonló elven működik és szintén csökkenti az adminisztrációs terheket is a Doodle nevű weboldal, amely egy esemény időpontjának a tervezésében segít. A potenciális résztvevők bejelölhetik, mely dátumok felelnek meg nekik, melyek talán és melyek egyáltalán nem; végül a válaszokat a rendszer összesíti. Így rajzolódik ki az eseményre szabott naptár a potenciális dátumokkal. Ez a módszer szintén részvételen alapuló, ugyanakkor a korábbiaknál gyorsabb és hatékonyabb szervezést tesz lehetővé.⁸ A következő lépés az esemény meghirdetése és népszerűsítése.

Promóció

Az arab tavasszal kapcsolatos egyik felmérés szerint az egyiptomi és tunéziai tüntetők 88, illetve 94 százaléka a közösségi médiából jutott hozzá a szükséges információkhoz (Huang, 2011). Nem helytálló a szembeállítás, amely szerint a személyes kapcsolatok mindig erős köteléket jelentenek, míg a közösségi média virtuális kapcsolatai szükségszerűbben gyengébbek (Howard, 2011). Ha kellőképpen motivált, a digitális kor felhasználója is kész a fizikai cselekvésre, ám az információ, amelyre ezt a döntést alapozza, nagy valószínűséggel digitális médiumon keresztül jut el hozzá. Ez különösen igaz a diáktüntetések esetében, hiszen az általuk elsődlegesen megmozgatott generáció a digitális bennszülöttek generációja, amely már a digitális technológia felhasználójaként szocializálódott, ezért gondolkodásmódja közelebb áll a digitális kor logikájához, vagyis „új nyelvet beszél” (Prensky, 2001: 2). A diáktüntetések generációja és a közösségimédia-használat közötti kapcsolatot támasztja alá a statisztika is, amely szerint a magyar Facebook-felhasználók több mint 64 százaléka 13 és 35 év közötti (SocialTimes, 2012).⁹

A virtuális aktivitás valódira váltását több tényező is motiválhatja. Természetesen elengedhetetlen az adott témával kapcsolatos érdeklődés vagy érintettség. A bevonódást azonban növelheti a digitális média interaktív jellege, amely a beleszólás, a tevékeny részvétel lehetőségét kínálja, szemben például a televízióval. Információszerzésre az utóbbi is alkalmas, viszont egyirányúsága miatt a demokráciaélmény, amelyet nyújt, elmarad a közösségi médiáétól.¹⁰

A közösségi média másik fő motiváló tényezője az ismeretségi háló. Akárcsak a fentebb leírt esetben, amikor egy cikk vagy videó egy releváns véleményalkotónak tartott ismerős ajánlásával jut el a felhasználóhoz, ugyanő nagyobb hajlandóságot mutat a fizikai részvételre is, ha az ismerősei is jelzik a részvételüket.

Úgy gondolom, ez a demokráciaélmény és ez a közösségi élmény az a két tényező, amely – támogatásra érdemesnek tartott célok érdekében – hatékonyabb mozgósító potenciált kölcsönöz a közösségi médiának. Philip N. Howard (2011) kiemeli az arab tavasszal kapcsolatban: egyik fő jellemzője, hogy a „megmozdulást nem a politikai ellenzék szervezi, nagyrészt vezető nélküli és hagyományos politikai címkéktől mentes; a politikai pártok epizódszereplők”, illetve annyiban tovább is megy, amennyiben „a korábbi pártok, amelyekre makacsul ideologikus hozzáállás a jellemző, talán nem is a politikai ellenállás leghatékonyabb szerveződési formái egy digitális világban”. A budapesti diáktüntetésekre visszatérve, felmerül a kérdés, hogy a Hallgatói – Oktatói, Szülői stb. – Hálózat talált-e a szervezeti felépítéséhez és attitűdjéhez illő eszközre a közösségi médiában és általában a digitális technológiában, vagy a digitális kultúrában felnövő generáció találta-e meg a gondolkodásmódjához és kulturális preferenciáihoz leginkább illő szerveződési formát a hálózatos, lapos struktúrájú felépítésben. Az mindenesetre kijelenthető, hogy az egyik lehetővé teszi a másikban rejlő társadalmi potenciál hatékonyabb kiaknázását.

Az egyes események népszerűsítéséhez a Facebookon külön oldal hozható létre, amely tartalmaz minden szükséges információt: dátumot, időpontot, helyszínt, térképet, leírást és a meghívottakat. A potenciális résztvevő egy helyen tud információt gyűjteni az esemény okáról és céljáról, megnézni a térképen a helyszínt, exportálni az online naptárába az eseményt, kérdést intézni a szervezőkhöz, más hozzászólást írni, valamilyen tartalmat posztolni az esemény saját üzenőfalára, megnézni a meghívottak, résztvevők listáját, és így tovább.

8 Az említett oldalak címei: www.loomio.org, illetve www.doodle.com.

9 Tunézia esetében ez az arány még magasabb: tízből nyolc Facebook-felhasználó 30 év alatti (Harb, 2011).

10 Az a közösségi média mozgósító erejének vizsgálata szempontjából kevésbé releváns, hogy ez a demokráciaélmény megalapozott-e, vagyis hogy valódi beleszólásról van-e szó vagy csak látszat-interaktivitásról.

A fentebb leírt módon az esemény is megosztható és megosztandó különféle közösségi médiumokon keresztül, és közvetlenül meghívhatók az ismerősök is. Az esemény maga tehát ugyanúgy, aszerint a dinamika szerint terjed, mint a szervezését megelőző fázisban létrehozott tartalmak. Továbbá ebben a fázisban is működik a szerkesztett és a közösségi média kölcsönhatása,¹¹ létrehozva a különféle eredetű tartalmak hálózatát. A meghirdetett események megosztása még egy lépéssel tovább megy a virtuális és a valós cselekvés közötti határ elmosásában, hiszen a mobil eszközök révén távolról is hozzájárulhat a felhasználó a majdani esemény résztvevőinek toborzásához, még akkor is, ha ő maga nem is jelenik majd meg.

Az információ megosztása tehát több szinten is központi eleme a közösségi médián keresztül szerveződő mozgalmaknak, mintegy digitális szájpropagandaként funkcionál. Egyre gyakoribbak a valódi fizikai cselekvést teljesen nélkülöző, egészében virtuális akciók is, amelyek kiegészíthetik a tüntetéseket és más, hagyományosabb elemeket. Ilyen például a Hallgatói Hálózat pécsi sejtjének „lájkkampánya” (Hallgatói Hálózat Pécs, 2012), amely külön demonstráció nélkül próbálja minél többek figyelmét felkelteni azzal, hogy lájkokat (tetszikelöléseket) gyűjt egy hozzászólásra Orbán Viktor miniszterelnök Facebook-oldalán. A hozzászólást a hallgatók írták, és a követeléseiket tartalmazza. A kollektív cselekvésen alapuló virtuális akció így az „oszd meg és uralkodj” elvének digitális kifordításaként értelmeződik át.¹²

Koordináció és közvetítés

A tüntetés koordinációja és közvetítése között az előzőekben vizsgált aspektusoknál is nagyobb az átfedés, hiszen mindkettő valós időben, a tüntetés ideje alatt zajlik. Mindkettőt részben az eszközök mobilitása teszi lehetővé. Maguk a szervezőcsoportok tudják a segítségükkel közreadni, hogy éppen hol és mi történik, mi a várható következő helyszín és akció. Ezzel egyidejűleg tudósítanak, és a leszakadók, másfelé indulók vagy még csak ezután csatlakozni akarók számára is információval szolgálnak. Ezzel gyakorlatilag maga a közvetítés hat vissza a közvetített esemény további alakulására.

Az ilyen közvetítésekre a multimedialitás jellemző: a rövid szöveges üzenetek (Facebook, Twitter) mellett fényképek, video- és audioközvetítések tudósítanak a történésekről (Live Info, 2012; EPER, 2012a, 2012b; Értünk.hu, 2012). Ezek mindegyike ugyanott elérhető marad az esemény után is, tehát újabb egyidejűség figyelhető meg: az élő közvetítés és az archiválás a közösségi média esetében egyszerre és ugyanazon a felületen történik.

Ez utóbbi kevésbé jellemző a szerkesztett médiára, de a digitális technológia itt is nagyobb rugalmasságot tesz lehetővé: egy online hírportál esetében például nincs se terjedelemkorlát, se lapzártá, mint egy hagyományos sajtóorgánumnál. A közösségi médiához hasonló, „percről percre” jellegű, kvázi valós idejű közvetítéseket ezek a médiumok is biztosítanak (például index.hu, 2012a).

A közösségi média az akaratlan félretájékoztató, a szándékos manipuláció vagy akár a hagyományos médiafigyelem hiányában elsikkadó igazságtalanságok elleni törekvéseknek is új lendületet ad. A média klasszikus órakutyafunkciója így kiterjeszhető lehet rá (lásd például Mitchell, 2012). Ugyanakkor körültekintést és kritikai hozzáállást igényel, hiszen téves információk gyors terjedésének is teret adhat, ahogy az a 2011-es West Balkán-tragédia esetében is látható volt (Janecskó, 2011). Kérdés, hogy e fokozott forráskritikai igény hatására a digitális kultúrában felnövő generációk a hagyományos médiához is kritikusabban viszonyulnak-e; illetve – megfordítva – a hagyományos médiakörnyezetben szocializálódott befogadó számára nagyobb veszélyt jelent-e a közösségi média információbővsége.

Mindenesetre a digitális technológia és különösen a közösségi média új kihívások elé állítja mind a hagyományos médiát, mind a médiafogyasztó társadalmat. Ugyanakkor újradefiniálja a társadalmon belüli viszonyrendszereket is, legyen szó akár a hierarchikus kapcsolatokról, akár a tér- és időbeli érintkezésről. Ahogy a dolgozatban is bemutattam, a közösségi média használata új lehetőségekkel, ezzel együtt pedig új értelmezési tartománnyal bővíti a társadalmi feszültségek olyan megnyilvánulásait is, mint amilyenek a 2012-es magyarországi diáktüntetések voltak, legyen szó

11 Példa a diákmozgalommal kapcsolatos események előzetes megjelenésére a szerkesztett médiában: Eduline (2013).

12 A dolgozat keretein kívül esik, de érdemes megemlíteni, hogy a tisztán virtuális akciók lehetőségei az ártalmatlan médiahacktől egészen az illegális hacker- és vírustámadásokig terjednek, ezzel a digitális technológia a hadviselésben is teljesen új dimenziót nyitott.

akár az események mediális megjelenését átszövő, többszörös egyidejűségek és időeltolódások dinamikájáról, akár a korábban elkülönülő fázisok (és az azokhoz használt csatornák) összeolvadásáról vagy átstrukturálódásáról, vagy a kapcsolati háló felértékelődéséről, a médiahasználatban és -fogyasztásban egyaránt.

Bibliográfia

- ATV (2012): Újabb videó a diákoktól: Gyakran Ismételt Hazugságok. *Youtube*. Elérhető: https://www.youtube.com/watch?v=EeWRITV_4rg&list=UUXxUjsYxbL1llle9Ra6wcyQ&index=24 (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- chanimano (2012): Hogyan készült? A Forradalom. *Hallgatói Hálózat Blog*. Elérhető: http://hallgatoihalozat.blog.hu/2012/12/26/_hogyan_keszult_a_forradalom (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Delmagyar.hu (2012): Felsőoktatás: gyakran ismételt hazugságok. *delmagyar.hu*. Elérhető: http://www.delmagyar.hu/belfold_hirek/felsooktatás_gyakran_ismetelt_hazugsagok/2312890/ (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- EduLine (2013): Újabb egyetemfoglalás jöhet? Januárban is nekimennek a kormánynak a diákok. *EduLine*. Elérhető: http://eduline.hu/felsooktatás/2013/1/3/Hallgato_i_forum_ELTE_BTK_Z7XYGR (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Első Pesti Egyetemi Rádió (2012a): Hallgatói tüntetések, megmozdulások. Elérhető: <http://eper.elte.hu/index.phtml?cim=diaktuntetes20121219.html> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Első Pesti Egyetemi Rádió (2012b): Első Pesti Egyetemi Rádió. *Facebook*. Elérhető: <https://www.facebook.com/elsopestiegyetemiradio> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- ELTE BTK Egyetemi Fórum (2012): Gyakran Ismételt Hazugságok – Nem Elég Gyakran Ismételt Valóságok. *Youtube*. Elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=CkIDXjgJdC8> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Értünk.hu (2012): telirozsas forradalom. *USTREAM*. Elérhető: <http://www.ustream.tv/recorded/27844068> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Grahl, T. (2012): The 6 Types of Social Media. *Think First*. Elérhető: <http://outthinkgroup.com/tips/the-6-types-of-social-media> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Hallgatói Hálózat (2012): Gyakran Ismételt Hazugságok – Nem Elég Gyakran Ismételt Valóságok. *Facebook*. Elérhető: <https://www.facebook.com/hallgatoihalozat/posts/516478588386860> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Hallgatói Hálózat – ELTE BTK (2012): Gyakran Ismételt Hazugságok – Nem Elég Gyakran Ismételt Valóságok. *Facebook*. Elérhető: <https://www.facebook.com/hallgatoiforumeltebtk/posts/202708813187636> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Hallgatói Hálózat Pécs (2012): A pécsi Hallgatói Hálózat like-kampányt hirdet! *Facebook*. Elérhető: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=585293331487282&set=a.392002987482985.114435.337730912910193&type=1> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Harb, Z. (2011): Arab Revolutions and the Social Media Effect. *M/C Journal*, 14(2). Elérhető: <http://journal.media-culture.org.au/index.php/mcjournal/article/view/364> (utolsó letöltés: 2012. december 29.).
- Howard, P. N. (2011): The Arab Spring's Cascading Effects. *Pacific Standard*. Elérhető: <http://www.psmag.com/politics/the-cascading-effects-of-the-arab-spring-28575/> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Huang, C. (2011): Facebook and Twitter key to Arab Spring uprisings: report. *The National*. Elérhető: <http://www.thenational.ae/news/uae-news/facebook-and-twitter-key-to-arab-spring-uprisings-report> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- hvg.hu (2012a): „Gyakran Ismételt Hazugságok” – videóval támadnak a diákok. *hvg.hu*. Elérhető: http://hvg.hu/itt-hon/20121226_Gyakran_Ismetelt_Hazugsagok_videoval_ta (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- hvg.hu (2012b): HaHa: hazudott Balog, felháborító a kormány új döntése. *hvg.hu*. Elérhető: http://hvg.hu/itt-hon/20121220_HaHa_hazudott_Balog_felhaborito_a_kormany (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Index.hu (2012a): Több diákot állítottak elő a tüntetésen. *Index.hu*. Elérhető: http://index.hu/belfold/2012/12/19/ulosztrajk_a_szent_istvan_gimnaziumban/ (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Index.hu (2012b): HaHa: Orbán nem érti a diákokat. *Index.hu*. Elérhető: http://index.hu/belfold/2012/12/15/haha_orban_nem_erti_a_diakokat/ (utolsó letöltés: 2013. január 3.).

- Index.hu (2012c): A Parlament lépcsőjéig jutottak a diákok. *Index.hu*. Elérhető: <http://index.hu/belfold/2012/12/12/a-parlament-lepcsojeig-mentek-a-diakok/> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Index.hu (2012d): Általános sztrájkra hívnak a diákok. *Index.hu*. Elérhető: <http://index.hu/belfold/2012/12/17/kozepiskolas-sztrajkot-tartanak/> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Live Info (2012): Télirozsás Diákforradalom – élő közvetítés. *Live Info*. Elérhető: <http://liveinfo.blog.hu/2012/12/19/telirozsas-diakforradalom-elo-kozvetites> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Janecskó K. (2011): A West Balkán-os késelés legendája. *Index.hu*. Elérhető: <http://index.hu/bulvar/2011/01/21/a-west-balkan-i-keseles-legendaja/> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010): Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53(1), 61.
- Kisalfold.hu (2012): Felsőoktatás: gyakran ismételt hazugságok. *kisalfold.hu*. Elérhető: http://www.kisalfold.hu/belfold_hirek/felsooktatas_gyakran_ismetelt_hazugsagok/2312890/ (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Mandiner (2012): Gyakran ismételt hazugságok. *Mandiner*. Elérhető: http://mandiner.hu/cikk/20121226_gyakran_ismetelt_hazugsagok (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- McLuhan, M. (1994): *Understanding media: the extensions of man*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Mitchell, M. (2012): Social media can act as watchdog for injustice. *Chicago Sun-Times*. Elérhető: <http://www.suntimes.com/news/mitchell/11448870-452/social-media-can-act-as-watchdog-for-injustice.html> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Népszabadság Online (2012): A kormány gyakran ismételt hazugságai. *Népszabadság Online*. Elérhető: http://nol.hu/belfold/gyakran_ismetelt_hazugsagok (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- O'Donnell, C. (2011): New study quantifies use of social media in Arab Spring. *UW Today*. Elérhető: <http://www.washington.edu/news/2011/09/12/new-study-quantifies-use-of-social-media-in-arab-spring/> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Oktatói Hálózat (2012): Gyakran Ismételt Hazugságok – Nem Elég Gyakran Ismételt Valóságok. *Facebook*. Elérhető: <https://www.facebook.com/oktatoihalozat/posts/184041698406248> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Prensky, M. (2001): Digital Natives, Digital Immigrants, Part I. *On the Horizon*, 9(5), 1–6. doi:10.1108/10748120110424816.
- Scott-Heron, G. (1970): The Revolution Will Not Be Televised. *Youtube*. Elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=BS3QOtbW4m0> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- SocialTimes (2012): Facebook statisztika. *SocialTimes.Hu*. Elérhető: <http://socialtimes.hu/stat/HU> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Twitter keresés: gyakran ismételt hazugságok. (2012): *Twitter*. Elérhető: <https://twitter.com/search/realtime?q=gyakran+ismetelt+hazugsagok> (utolsó letöltés: 2013. január 3.).
- Varánusz (2012): Gyakran ismételt hazugságok. *Varánusz*. Elérhető: http://varanus.blog.hu/2012/12/27/gyakran_ismetelt_hazugsagok (utolsó letöltés: 2013. január 3.).

Szabó Botond

(Don't) Hail to the King, baby! – a Duke Nukem Forever bukásának okai a játékelemek elméletének perspektívájából

A dolgozat célja a videojátékok formális, rendszerelméleti megközelítésének rövid fejlődéstörténetét vázolni, majd egy ilyen elmélet segítségével a *Duke Nukem 3D* és *Duke Nukem Forever* című videojátékokon összehasonlító elemzést végrehajtani. Az elemzés célja a két játék eltérő sikeréhez, fogadtatásához vezető okok feltárása, Aki Järvinen játékelemek elméletének segítségével.

Bevezetés: a videojátékok tudományos vizsgálatának átalakulása

Azt lehet mondani, hogy a harmadik millennium magával hozta a videojátéknak mint médiumnak a tudományos vizsgálatát. Igaz, hogy már 2001 előtt is léteztek videojátékokkal foglalkozó írások, mégis ebben a bizonyos évben jelent meg számos nemzetközi konferencia folyományaként a tudományterület első elektronikus formában megjelenő folyóirata, a *Game Studies*,¹ melyet a videojátékok világával foglalkozó, valamint a játékiparban dolgozó szakemberek és kutatók kiadványaként indítottak útjára. Így az a terület, mely eddig a pontig az új médiumok és ezen belül leginkább a digitális szövegek, hipertextek elemzésébe ékelődött be, kezdett lassacskán saját lábaira állni és önálló, legitim diszciplínaként működni (Frasca, 2008: 125).

A Game Studiesig vezető út

Talán a legismertebb modern játékokról szóló tanulmány Johan Huizinga holland történész *Homo Ludens: kísérlet a kultúra játék-elméleteinek meghatározására* című 1938-ban megjelent írása. Huizinga tanulmányának egyik alapja a „varázskör” elmélete, mely a játékok azon sajátos tulajdonságára utal, hogy mondvacsinált szabályaik segítségével elvonatkoztatnak a mindennapi tevékenységektől – ez egy olyan meghatározás, amely a mai napig megőrizte magyarázóerejét. Emellett olyan kortárs Game Studieshoz köthető szerzők is visszanyúltak a varázskör fogalmához, mint Katie Salen és Eric Zimmerman a *Rules of Play* című írásukban (Järvinen, 2008: 21).

20 év elteltével, 1958-ban Roger Caillois francia szociológus – részben Huizinga elméletére támaszkodva – megírta a *Les Jeux et les Hommes* című könyvét, melyben szocioantropológiai álláspontból többek között – témánkhoz kapcsolódóan – elkülönítette a ludus (társadalmi szabályokhoz kötött) és paidia (szoroson meghatározott szabályoktól mentes) játéktípusokat (Frasca, 2008: 136–137). Ezt a megkülönböztetést Gonzalo Frasca, a Game Studies jeles képviselője több esetben is felhasználja videojáték-típusok és műfajok megkülönböztetésére – e kategóriákról a továbbiakban még behatóbban szó fog esni.

Később, a videojátékok egyre növekedő térhódításával a kilencvenes években több szerző is kísérletet tett értelmezésükre és annak megragadására, hogy milyen elméleti keretben lehet értelmezni ezt az új műfajt. 1991-ben Brenda Laurel a *Computers as Theater* című könyvében – ahogy azt a cím is sejteti – a számítógépek virtuális terét a színház lehetséges kiterjesztéseként taglalja. Laurel úgy látja, hogy mivel ezekben a számítógép által generált terekben a cselekvés olyan reprezentációit hozhatjuk létre, amelyben aktívan részt is tudunk venni, így akár színészként, akár nézőként átélhetjük és megváltoztathatjuk a dráma menetét, s így új színben láthatjuk az eddig csak passzívan befogadható műveket. Hasonló álláspontot képvisel Janet Murray a *Hamlet on the Holodeck* című tanulmányában. Ő gyakorlatilag a történetmesélési módszerek kiterjesztéseként értelmezi a számítógépes játékokat, de még így is alapvetően megmaradnak csupán történetmesélési módszerek, melynek ő a cyberdrama nevet adja (Juul, 2008: 146).

¹ Elérhető az interneten <http://www.gamestudies.org> (utolsó letöltés: 2012. november 25.).

Lényegében ezekkel a túlzottan narratíva alapú értelmezésekkel szembeszállva tiltakoztak a Game Studies képviselői, akik azt állították, hogy a videojátékokat nem lehet egyszerűen a történetmesélés egy újabb változataként felfogni. „Előhúzták a Tetris-kártyát” (Järvinen, 2008: 23): vagyis rendre olyan játékokat hoztak fel ellenpéldának, amelyek egyáltalán nem rendelkeznek narratívával, amelyek esetében csupán a játékelmény lehet a népszerűség oka.

Jesper Juul a Game Studies első kiadványában publikált cikkében (Juul, 2008: 151–154) a cselekmény idejét és a játékos jelenlétét hozza fel mint alapvető különbséget a videojátékok és a más, narratív eszközöket alkalmazó médiumok között. Úgy gondolja, hogy talán jogos lehet a játékokat elsődlegesen elbeszélő műfajnak tartani, mivel a narratívák használata a világ egyfajta holisztikus szemléletével kecsegtet: vagyis hogy mindent, a játékelményeket is történetként mesélünk el. Arra mutat rá azonban, hogy valójában ez egy a priori elv, tehát az, hogy valami narratív formában is megjeleníthető, nem jelenti azt, hogy ő maga is narratíva volna. Minden egyes játékszakasz egy egyedi élmény, csupán egy a játék sok lehetséges kimenetele közül, amit aztán később a játékos másoknak elmesélve narratív formába önt – de ez nem fog ugyanolyan élményt nyújtani, mint amit eredetileg átélt, sőt részleteiben elmesélve egészen unalmasnak bizonyulhat. Így tehát akik azt állítják, hogy a narratívákhoz hasonlóan az egyes játékmeneteket is lineárisan észleljük, figyelmen kívül hagyják, hogy a játékos a játékot annak aktív résztvevőjeként éli meg (Juul, 2008: 144–156).

Juul elmélete annak ellenére, hogy tisztázott néhány lényeges félreértést a narratív megközelítéssel kapcsolatban, nem támadta meg azt minden lehetséges ponton és nem vetette el teljes mértékben. Ezt azonban nem lehet mindenkiről elmondani, így a Game Studies kezdeti szakaszában néhány szerző – például Markku Eskelinen, szintén a Game Studies első számában – egész radikális nézőpontot vett fel és a játékok történetét felesleges „csomagolópapírnak” titulálták, amelyre nem érdemes időt fecsérelni.² A kezdeti, ilyesfajta szélsőséges megközelítések az idő előrehaladtával egyre ritkábbak lettek és a szerzők egy része hajlott a kompromisszumkötésre: a történet nem szükséges, de hasznos eszköz lehet egy játék tervezésekor, valamint léteznek történetorientáltabb és kevésbé történetorientált játékok.

A Game Studies berkein belül manapság inkább a formális értelmezési keretek felé tolódik a hangsúly, amelyek nem utasítják el oly hevesen más diszciplínák bevonását. Így a saját fogalmaik meghatározása mellett sok esetben a filmelmélet, pszichológia, illetve szociálpszichológia területeit is bevonják vizsgálódásukba, hogy ezek segítségével a játékok minden lehetséges aspektusát tanulmányozni és definiálni tudják.

A ludológia fogalma

Maga a fogalom neologizmus, mely a latin ludus (játszani), valamint a görög logos (értelem, gondolat) szavak összetételéből származik. Általában Gonzalo Frasca nevéhez fűzik első alkalmazását, melyet az 1999-es *Ludology meets Narratology* című cikkében (Frasca, 1999) használt, de ő maga is hivatkozik rá honlapján, hogy már előtte is létezett és használatban volt a kifejezés, ő csupán új értelemben használja (Frasca, 2001). Frasca szóhasználatában tehát a ludológia a játékok formális alapokon nyugvó leírása, mely nem veti el a narratíva dimenzióját, de kimondja, hogy nem csupán narratív struktúrákra épülnek a játékok. A későbbi, *Bevezetés a ludológiába* című cikkében – ahogy az előző fejezetben már utaltam rá – Roger Caillois játékelméletéhez nyúl vissza és az ott bemutatott latin eredetű *ludus* (jó és gonosz, győztes és vesztes dichotómiára, bináris logikára építő) és *paidia* (az elérendő célt és karakterválasztást a játékosra bízó) kategóriákat alkalmazza a videojátékok típusainak elkülönítésére (Frasca, 2008: 125–142).

Játékelemek: Järvinen értelmezési kerete

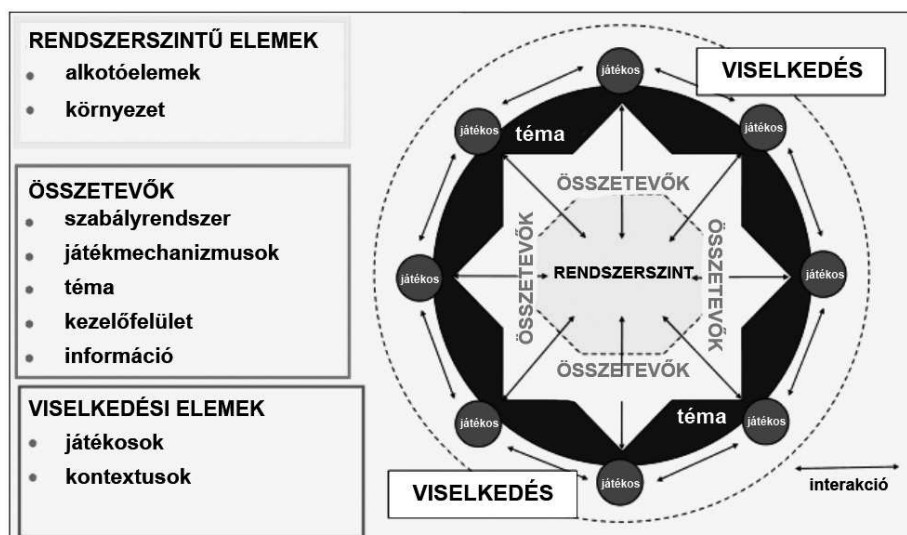
Ha elemeire szeretnénk bontani és részletesen kívánnánk vizsgálni különböző videojátékokat, Frasca imént vázolt elméletét alkalmazva, bevallhatjuk, problémákba ütköznénk a ludus-paidia megkülönböztetésen túl azon összetevők meghatározásakor, illetve csoportosításakor, melyek hozzájárulnak e különbségtételhez. Nyilván nem is az volt Frasca

² „In this scenario stories are just uninteresting ornaments or gift-wrappings to games, and laying any emphasis on studying these kinds of marketing tools is just a waste of time and energy.” Eskelinen (2001).

célja ezzel a cikkel, hogy egy minden igényt kielégítő értelmezési keretet biztosítson olvasóinak, de általánosságban hasonló jellegű cikkek jellemzik a ludológiai írók első éveit, vagyis inkább egy bizonyos hozzáállást közvetítenek (a játékokat játékokként kell értelmezni), és nem minden esetben egy világosan körvonalazott, félreérthetetlen módszert kínálnak fel a videojátékok tanulmányozására (Järvinen, 2008: 25). Persze léteznek olyan ludológiai írók, melyek viszonylag részletesen leírják egy-egy játékoszövetőt, például a játékmechanizmusokat, de átfogó értelmezéssel csak ritkán találkozhatunk (Sicart, 2008). Ezért annak érdekében, hogy az általam választott két, ugyanazon franchise-hoz tartozó videojátékot – a Duke Nukem 3D-t (továbbiakban *DN3D*) és folytatását, a Duke Nukem Forever-t (továbbiakban *DNF*) – empirikusan vizsgálni tudjam és a játékelményt meghatározó tényezőket remélhetőleg minél szélesebb körben tárgyalhassam, Aki Järvinen *Games without Frontiers* című doktori disszertációjában kifejtett átfogó értelmezési keret fog összehasonlító elemzésem alapjául szolgálni.

Järvinen úgy fogalmaz, hogy kutatásának célja az eredmények tipologizált formában történő prezentálása volt, melyekből elemzési „recepteket” (analysis recipes) állított elő. Ezek a receptek „gyors elemzési módszerekből” (rapid analysis methods) állnak, melyek használatához nem szükséges ismerni azok elméleti hátterét – amit ő egyébként kifejt munkájának első 250 oldalán –, hanem azonnal felhasználhatók gyakorlati feladatokra (Järvinen, 2008: 25).

1. ábra. A játékelemek elmélete

A videojátékokat (és minden más, valós környezetben játszott játékokat is, de most csupán videojátékokkal foglalkozunk) elemzésében három játékelem-kategóriára osztja. Ezek a rendszerszintű elemek (systemic elements), összetevők (compound elements) és viselkedési elemek (behavioral elements). Ezeket tovább bontja osztályokra: a rendszerszintű elemek alatt megkülönböztet alkotóelemeket (components) és környezetet (environment); az összetevők alatt szabályrendszert (ruleset), játékmechanizmusokat (game mechanics), témát (theme), kezelőfelületet (interface) és információt (information); a viselkedési elemek alatt pedig játékosokat (players) és kontextusokat (contexts). Ezen osztályok mindegyikéhez pedig három birtoklási attribútumot köt: saját játékelem (element-of-self) – amit a játékos birtokol; mások játékeleme (element-of-other) – amit más játékosok birtokolnak; és a rendszer játékeleme (element-of-system) – amit a rendszer birtokol (Järvinen, 2008: 55–57).

Rendszerszintű játékelemek: alkotóelemek és környezet

Järvinen az alkotóelemeket olyan – sok esetben mozgatható – objektumoknak tartja, melyeket a játékos birtokolhat, használhat és manipulálhat. Ezek általában kártyák, figurák, eszközök, fegyverek, kulcsok stb. Fizikai megjelenésük mellett más tulajdonságaik is lehetnek, például hordozhatnak információt, így különböző formákban megjelenő ér-

tékük is lehet: tapasztalati pontok, energia, sebzés stb. Vagyis az információ mint az összetevőkhöz sorolt játékelem sokszor beleolvad az alkotóelemekbe. Az alkotóelemek között Järvinen még egy megkülönböztetést tesz: maga a karakter, aki a játékos reprezentációjaként jelenik meg, akit saját karakternek nevez, ezenkívül léteznek mások karakterei és a rendszer karakterei (Järvinen, 2008: 63–66). A birtoklási attribútumok tekintetében előrebocsátanám, hogy mivel az összehasonlító elemzés tárgyaként szolgáló videojátékoknak az egyjátékos módját fogom górcső alá venni, így a mások alkotóelemei szerepét átveszik a rendszer alkotóelemei – mivel nincs más valós személy a játékoson kívül, így a játékos saját alkotóelemein kívül minden mást a rendszer birtokol.

A környezet a játékrendszer virtuális korlátait, vagyis a térbeli elrendezés szabályait határozza meg. Ennek következtében az alkotóelemek kézzelfogható módon viszonyulnak a játék környezetéhez és azon belül helyezkednek el vagy kerülnek bemutatásra (Järvinen, 2008: 66–68).

Összetevők: szabályrendszer, játékmechanizmusok, információ, téma, kezelőfelület

A videojátékok szabályai, melyek önmagukban konceptuálisak, Järvinen szerint csak játékelemeken keresztül fejezhetők ki, melyek ezzel szemben kézzel fogható vagy audiovizuális élményként jelennek meg. Különböző szabályrendszerekről beszélhetünk: vannak, amelyek a rendszer karaktereit irányítják, vannak, amelyek meghatározzák az előrehaladás feltételeit, vannak, amelyek a pontozási rendszerekért felelősek stb. Vagyis a különböző szabályok különböző játékelemekhez kapcsolódnak. A szabályrendszeren belül Järvinen még különbséget tesz procedúrák (procedures) és játékmechanizmusok között. Míg a procedúrák a szabályrendszer játékelemeken keresztül történő működtetését jelenti, melyeket mindig a játékrendszer irányít, addig a játékmechanizmusokat csakis a játékos irányíthatja. A procedúrákat a játékrendszerbe épített algoritmusok vagy mesterséges intelligenciák irányítják, így jelenik meg például a képernyőn az aktuális pontszám és mozognak a rendszer által irányított játékosok, NPC-k (non-playable character). Összefoglalva tehát a procedúrák futtatják a játékrendszert, ellátják a játékost információval az aktuális játékállásról, valamint kihívásokról, jutalmakról, büntetésekről gondoskodnak (Järvinen, 2008: 69–72).

A játékmechanizmusok olyan módszerek, melyek segítségével a játékos egy cél elérése érdekében interakcióba tud lépni a játékelemekkel, s így megváltoztathatja a játékállást. A játéktervező a mechanizmusokon keresztül tudja megszabni, hogy milyen cselekvési lehetőségek álljanak a játékos rendelkezésére, más szavakkal ki tudja bővíteni vagy le tudja korlátozni a játékos „mozgásterét”, esetleg egy bizonyos játékmenet elsajátítását tudja szorgalmazni. A játékmechanizmus egy folyamat, mely mindig a játékostól indul és legalább két játékelem kombinációjából, a kezelőfelületen keresztül valósul meg. Leginkább főnévi igenévvel írhatók le, például: választani, tippelni, mozogni, célózni, löni, gyűjteni, rúgni.

Fontos különbséget tenni globális (global game mechanic), illetve lokális (local game mechanic) játékmechanizmusok között. A globális esetében olyan mechanizmusról beszélünk, mely bármely játékállásban, tehát az egész játék folyamán alkalmazható, a lokális esetében pedig helyhez vagy időintervallumhoz kötött, nem állandóan használatba vehető mechanizmusról van szó. Järvinen ezen kívül megkülönböztet elsődleges (primary/core mechanics), illetve másodlagos (secondary mechanics) játékmechanizmust, melyek sok esetben függenek egymástól. Az elsődleges mechanizmusok a játék globális céljának elérését hivatottak elősegíteni, a másodlagos mechanizmusok pedig ezeket kiegészítik, és dinamizmust visznek a játékmenetbe. Végezetül léteznek még módosító mechanizmusok, amelyek csak bizonyos körülmények között érhetők el. Ezek általában ún. „power-up”-ok formájában jelennek meg és ideiglenesen előnyben részesítik a játékost, de nem kötelező jelleggel alkalmazandók (Järvinen, 2008: 73–74; 250–266).

A következő összetevő az információ, melynek célja különböző módokon tudatni a játékosal a játékmenet aktuális állását. Megjelenhet statisztikák, pontszámok, listák vagy valamely játékelem egyszerű számszerű leképezéseként, de akár narratív elemek felhasználásával is (Järvinen, 2008: 74–77).

A játék témája arra használatos, hogy a szabályrendszert és a hozzá kötődő játékelemet kontextualizálja, s így olyan formába öntse, hogy kommunikálható legyen a játékos felé. Bármilyen is legyen egy adott játék témája, szerepe a játékrendszerben található információ értelmezhetővé tétele vagy valamely más formába öntése, amely értelmezhető a játékos számára. Különböző játékelemeket és információkat reprezentáció útján metaforikus formába transzformálja: a játékos metaforikus szerepet vesz fel – ahogy látni fogjuk, esetünkben például egy izmos, az 1990-es évekbeli akcióhősöket idéző férfit (Järvinen, 2008: 77–79).

Az utolsó összetevőt, a kezelőfelületet roppant egyszerűen értelmezhetjük: ezek azok a perifériák, melyek segítségével kommunikáljuk szándékainkat, cselekedeteinket a játérendszer felé. Ilyenek a billentyűzet, egér, joystick, kontroller, mozgásérzékelő rendszer stb. (Järvinen, 2008: 81–82).

Viselkedési elemek: játékosok, kontextusok

A fejlesztés folyamán a játékosokkal is óhatatlanul számolni kell, ők azok, akik cselekedeteikkel és döntéseikkel értelmet adnak a játérendszernek. Ezt a viselkedést azonban bizonyos mértékig a játérendszer és elemei modulálják: például a játék nehézségi szintje bizonyosan hatással van a játékosból kiváltott pozitív-negatív érzelmek eloszlására. Egy túlságosan nehéz játék, amelyet a játékosok nem éreznek jutalmazónak, valószínűleg nem részesül barátságos fogadtatásban. Másrészt a játékosok érzelmei befolyásolják teljesítményüket, valamint formálják igényeiket és ízlésüket (Järvinen, 2008: 83).

Végül essék szó a kontextusokról is. Lényegében a kontextusok a videojátékok helyét és idejét jelölik. Leleményesen ki lehet szélesíteni a játékok kontextusát, ha a játékok például a mitológiából, egyes országok kultúrtörténetéből merítik hátterüket (például a *Prince of Persia* sorozat esetében) vagy ahogy a *Duke Nukem* játékoknál látni fogjuk, több esetben hivatkoznak a populáris kultúrára (Järvinen, 2008: 84).

Most, hogy valamelyest tisztában vagyunk a játékelemekkel, a következőkben – a két játék rövid bemutatása után – megkísérelm alkalmazni Järvinen elméletét.

Az elemzés alanyai: Duke Nukem 3D és Duke Nukem Forever

A *Duke Nukem* sorozat a *Super Mario Bros.*-hoz hasonlóan 2D-s side scrollerként³ kezdte pályafutását 1991-ben, majd 1996-ban a kor trendjét követve nyitott a háromdimenziós megvalósítás felé. A *DN3D* háttértörténete egészen primitív és B kategóriás akciófilmeket idéző: a Földet ellenséges idegenek szállták meg, elrabolták a női lakosság jelentős részét kínzás céljából, valamint a főszereplő (Duke Nukem) sörkészetét. A játék kezdetén az idegenek lelővik Duke privát űrhajóját, ám a zuhanást hősünk túléli – innen veszi kezdetét a játék. Az első két rész akcióorientált játékmenetét háromdimenziós folytatása egészen obszcén és polgárpukkasztó magaslatokba emelte: lehetővé tett aknavetővel történő mézárálást, különféle csonkításokat, vizelet, prostituáltak lefizetését, mindezt kísérve a főszereplő rövid, velős és trágár kommentárjaival. Maguk a belső nézetű lövöldözős játékok – ismertebb nevükön *First Person Shooter*ek – kezdetűl fogva⁴ véresek és agresszívok voltak, tehát nem lehet azt mondani, hogy a túlradó erőszak meglepettségre adott volna okot vagy újdonságszámba ment volna. Az újdonságot inkább a prostituáltak megjelenése, valamint a főszereplő és az ő humorosan együgyű, nárcisztikus és agresszív személyisége jelentette, mely leghatásosabban rövid, általában trágár hozzászólásaiban mutatkozott. A fejlesztőcsapat (*3D Realms*) tagjai saját bevallásuk szerint az erőszak és humor vegyítésével csupán egy szórakoztató játékot kívántak létrehozni: „The combination of violence... not real violence, no-one's really getting hurt [...] and humor, [...] I'm not sure why that blend is so good, but particularly for me – I like it.”⁵

A *DN3D* nagy sikerére⁶ való tekintettel még 1996-ban megkezdődött a folytatás, a *DNF* fejlesztése. Azonban számos előzetes videoanyag bemutatása, játékmotorcsere és a megjelenési határidő folyamatos kitolása után végül 2011. június 10-én, 15 év fejlesztéssel a háta mögött jelent meg és főként negatív kritikát kapott. A *Metacritic* weboldalán, mely a videojátékok számszerű értékelésének egyik legnépszerűbb fóruma, valamint az interneten fellelhető online játékkportálok értékeléseinek gyűjtőoldala, átlagosan 56%-ot kapott a 100%-ból, mely jelen pillanatban 48 publicista és 893 hétköznapi játékos értékeléséből tevődik össze. A kritikusok leginkább elődjének gyors, frenetikus játék-

3 Kétdimenziós térben játszódó, csupán horizontális és vertikális mozgást megengedő játékműfaj.

4 A Wolfenstein 3D 1992-es megjelenése óta.

5 Duke Nukem Forever: History of a Legend: Chapter 2. (2011) Richard Gray pályatervező véleménye. Elérhető az interneten <http://www.youtube.com/watch?v=CjHKyctG-mA&t=6m6s> (utolsó letöltés: 2012. november 25.).

6 2009 decembere: 3,5 millió eladott példányszám (Thompson, 2009).

menetét és bármikor hozzáférhető, széles fegyverarzenálját hiányolták.⁷ Emellett, természetesen, ilyen hosszasan elnyúló „hitegetés” után sokan valószínűleg olyan magas elvárásokat fogalmaztak meg a játékkal szemben, amelyek egyébként is teljesíthetetlenek lettek volna.

2. ábra. A Duke Nukem Forever értékelési lapja a Metacritic oldalán

Duke Nukem Forever PC
 2K Games | Release Date: Jun 14, 2011 | Also On: PlayStation 3, Xbox 360

Summary | Critic Reviews | User Reviews | Details & Credits | Trailers & Videos

54 out of 100
 Metascore
 Mixed or average reviews based on 48 Critics
 What's this?

5.8
 User Score
 Mixed or average reviews based on 893 Ratings

See the trailer

Summary: The release date of this game is "When it's done". Anything else, and we mean anything else is someone's speculation. There is no date. We don't know any date. If you have a friend who claims they have "inside info", or there's some game news site, or some computer store at the mall who ... Expand ▾

Developer: 3D Realms, Gearbox Software
Genre(s): First-Person Shooters
of players: 1 Player
Cheats: On GameFAQs
Rating: M
 More Details and Credits »

Critic Reviews | **User Reviews** | Write a Review

Positive: 7 | Mixed: 24 | Negative: 17

Positive: 241 | Mixed: 38 | Negative: 120

Úgy gondolom, Järvinen elméletére támaszkodva és elemeire bontva a nagy elődöt és rossz fogadtatásban részesült utódját, árnyaltabb és precízebb képet kapunk arról, hogy miért is bukott meg a *DNF*.

Összehasonlító elemzés játékelemek szintjén

Az alábbiakban láthatjuk, hogy néznek ki alanyaink a játékelemek elméletének segítségével véghezvitt felbontás után.

Rendszerszintű elemek	Duke Nukem 3D	Duke Nukem Forever
Saját alkotóelem	Láb (rúgás), összesen 9 megszerezhető és egyszerre hordozható fegyver, 9 használható „kellék” (item), páncél	Láb helyett ökölharc, összesen 8 megszerezhető fegyver, melyekből egyszerre csupán kettő lehet a játékosnál, 4 használható „kellék” (melyek közül a jetpack csak többjátékos módban érhető el). Járművek: távirányítós játékautó, Monster Truck, targonca
Rendszer alkotóelemei	Karakterek, pálya alkotóelemei	Karakterek, fizikai motor hatásköre alá tartozó objektumok
Saját karakter	Duke Nukem	ugyanaz
Rendszer karakterei	földönkívüliek, sztriptíztáncosok, prostituáltak	földönkívüliek, sztriptíztáncosok, prostituáltak (néhányikük személyiséggel ellátott), számos NPC (nem játszható karakter, pl. Duke rajongói, az USA elnöke, hadügyminisztere)
Környezet (saját és rendszer)	3D-s fiktív Los Angeles, úrhajó fedélzete, hollywoodi film díszlete, Shrapnel City, ezen belül kocsmák, bárók, éttermek	3D-s fiktív Las Vegas, Duke rezidenciája, kaliforniai sivatagok és hegyiségek, földönkívüliek kaptárja, gyárak, iparterületek

⁷ „Old-school shooters, and this is definitely trying to be one of those with its basic AI and lack of cover mechanics, always had two great things going for them: speed and a ridiculous arsenal of weapons. [...] Forever eschews this in favour of a plodding pace and two guns” (Plunkett, 2011).

Összetevők	Duke Nukem 3D	Duke Nukem Forever
Szabályrendszer	számítógépes rendszer által megszabott és irányított szabályok	ugyanaz
Saját célok	ellenfelek likvidálása, belépőkártyák keresése és ajtók kinyitása	ellenfelek likvidálása, <i>továbbjutáshoz szükséges tárgyak beszerzése</i> (energiacella, benzin stb.), <i>alternatív útvonalak</i> keresése
Szabályrendszer procedúrái	Életerő, muníció, birtokolt tárgyak mennyiségének csökkentése vagy növelése a szabályrendszernek és a játékos oldaláról végrehajtott cselekedeteknek megfelelően, robbantás útján elpusztított pályarészek, ellenfelek eltüntetése stb.	ugyanaz
Saját játékmechanizmusok	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Elsődleges</i>: célzás, lövés, rúgás • <i>Másodlagos</i>: mozgás, úszás, ugrás • <i>Módosító</i>: kellékek használata 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Elsődleges</i>: célzás, lövés, ökölharc, gázadás (Monster Truck – egyben <i>lokális mechanizmus</i>) • <i>Másodlagos</i>: mozgás, kormányzás, úszás, ugrás, <i>gyors billentyűnyomogatás</i> • <i>Módosító</i>: kellékek használata
Rendszer játékmechanizmusai	célzás, lövés, mozgás, úszás, repülés	ugyanaz
Téma	földönkívüliek inváziója, egy hős mindenki ellen	ugyanaz
Információ (saját és rendszer)	saját életerő, muníció stb. kijelzése	saját életerő, muníció stb. kijelzése, a játék elején <i>oktatójelleggel bevezető</i> a játék irányításába és mechanizmusába, rövid feladatleírás
Viselkedési elemek	Duke Nukem 3D	Duke Nukem Forever
Játékos	játékos a rendszer ellen	ugyanaz
Rendszer játékosai	rendszer a játékos ellen	ugyanaz
Saját kontextus	egyéntől függő	ugyanaz
Rendszer kontextusa	számítógépes/konzoljátékok, akciójátékok, first person shooterek, Duke Nukem franchise, Los Angeles, populáris kultúra (filmek, könnyűzene, videojátékok stb.), kocsmák, sztriptízbárok, fegyverek, robbanószerke	ugyanaz, plusz <i>hosszú várakozási idő</i>

Ahogy azt a táblázaton is láthatjuk, a legszembeötlőbb változtatások az alkotóelemek, karakterek és játékmechanizmusok szintjén mentek végbe, valamint kisebb, de nem elhanyagolható módosítások a célok és kontextusok terén is történtek. Nézzük, mit is jelentenek pontosan ezek a táblázatban csupán címszavakban megfogalmazott különbségek.

Az első és egyben a kritikusok által is legsűrűbben nehezményezett pont az alkotóelemek módosulása. Az alkotóelemeket két nagyobb csoportra lehet bontani mindkét játék esetében: fegyverekre és kellékekre („items”: elsősegélycsomag, adrenalin, jetpack stb.).

A *fegyverek* terén azt lehet megállapítani, hogy míg a *DN3D* esetében összesen kilenc megszerezhető és egyszerre hordozható példányt állapíthatunk meg, addig a *DNF* esetében ez nyolc fegyverre csökken, valamint a játékos folyamatosan választásra kényszerül, mivel egyszerre csupán kettő különböző fegyver lehet a birtokában. Ez a leginkább taktikai videojátékoktól örökölt megoldás (*Counter-Strike*, *Halo* sorozat) játékélmény tekintetében megkötésekhez és bizonytalansághoz vezet, mivel egyrésztől nem lehet biztos a játékos abban, hogy a birtokában lévő fegyverekhez talál-e a közeljövőben muníciót, valamint nem igazíthatja szokásaihoz és preferenciáihoz választását. Ezen túlmenően, míg a realizmusra törekvő taktikai játékokhoz témájukból, kontextusukból és játékmechanizmusaikból adódóan illet az ilyen jellegű alkotóelem-megszorítás, addig a *Duke Nukem* sorozat túlnyomórészt valóságtól elrugaszkodott világában idegenszerűen hat ez a korlátozás. Ezek alapján számomra az a következtetés adódik, hogy mivel a hosszú fejlesztési idő alatt megjelent és nagy elismerésben részesült játékok egyre nagyobb hányada használta ezt a

korlátozást, így a *DNF* fejlesztői is elhanyagolhatatlannak tartották – ez a döntés azonban nem áll összhangban sem a játék témájával, sem a később tárgyalt elvárásokkal és kontextusokkal.

Az alkotóelemek másik nagy csoportja, a kellékek terén is kurtítás történt a *DNF*-ben. A *DN3D* kilenc kellékéből csupán hármat őrzött meg az utód, melyek közül a Jetpack (mellyel egy bizonyos ideig repülni képes a játékos) kizárólag a többjátékos módban érhető el, valamint a szteroidok (Stereoids) funkciója megváltozott (a mozgás felgyorsítása helyett a fegyverek sebzési értékét növeli). Megjegyzendő, hogy néhány, a *DN3D*-ben kellékként megjelenő alkotóelem a *DNF*-ben leegyszerűsítve, a játék szabályrendszerébe integrálva jelen van, így például a *DNF*-ben nincs szükség búvárfelszerelésre (*DN3D*-ben Scuba Gear) hosszabb ideig tartó víz alatti tartózkodásra vagy hordozható egészségügyi csomagra (Portable Medkit), mivel a játék szabályrendszerének egyik procedúrája a játékos karakterének életerejét néhány másodperc elteltével automatikusan újratölti. A régi kellékek mellett megjelentek azonban sem fegyverként, sem kellékként bekegyszerítendő alkotóelemek: különböző járművek. Ezek a járművek a *DNF* meghatározott pontjain érhetőek el és csak korlátozott ideig használhatók, céljuk pedig (a játékmechanizmusok kibővítése mellett), hogy olyan helyeken segítsék a továbbjutást, ahol gyalogosan lehetetlen vagy nagyon problémás volna. A járművek bevezetése ismét egy olyan tendencia, amelyet a hosszú fejlesztési idő közben kialakult trendeknek tudhatunk be: leginkább a már említett *Halo* 2001-es megjelenése óta vált egyre bevettebb szokássá akciójátékoknál járműves szekciók beépítése, így – csak hogy néhány példát említsek – a nagy sikerű *No One Lives Forever 2*, *Half-Life 2*, valamint *Gears of War* mind tartalmaz ilyen szekciókat. Ismét azt lehet megállapítani, hogy a kor elvárásaihoz igazodva kerültek a *DNF*-be új alkotóelemek vagy változtak meg régiak. Míg a járműves szekciók kibővítették a játékmechanizmusok számát, addig a kellékek alacsony száma, illetve az automatikusan újratermelő életérő ismét egy korlátozó tényezőként fogható fel, mely kevesebb védelmet biztosít a nagyszámú ellenséges karakterrel szemben. A játékosnak nem áll rendelkezésére sem páncél, sem hordozható elsősegélycsomag szorult helyzetben, teljességgel a játékrendszer életérő-újratermelő procedúrájára van utalva.

Karakterek terén a rendszer karakterei specifikusabb (bár így sem részletesen kidolgozott) személyiséget kaptak, valamint számuk is bővült. A *DN3D* eseményeire támaszkodó *DNF* Duke Nukem rezidenciáján indul, amely amellet, hogy Duke otthona, egyben egy hatalmas szórakoztatóközpont is, mely rajongóival, ismerőseivel, ágyasaival – a rendszer karaktereivel – van telezsúfolva. Míg a *DN3D*-ben már a játék első pár percében ellenfelekkel konfrontálódik a játékos, addig a *DNF*-ben játékosától függően 20-40 percen keresztül, nagyrészt kikerülhetetlenül, pár humoros mondat erejéig rajongókkal, ismerősökkel társalog és sétál fel-alá Duke rezidenciáján. Azt lehet tehát megállapítani, hogy a *DN3D*-ben alapvetően személytelen és kisszámú NPC-vel szemben a *DNF* nagyobb hangsúlyt fektetett valamelyest egyedi szereplők felvonultatására, melyek jórészt csupán a játékos karakterének magasztalását szolgálják – és melynek következtében a *DN3D*-hez képest az akció folytonossága és mennyisége is csökken.

A játékmechanizmusokban végbement módosítások egy részéről az alkotóelemekkel kapcsolatban már szó esett – ez ugye az ökölharc megjelenése és a kellékek számának csökkentése, illetve a járművek bevezetése –, most pedig ezek használatáról lesz szó. A *DNF*-ben az egyik kardinális változtatás a kellékek terén a Jetpack kivonása volt az egyjátékos módból, mivel így ismételen egy korlátozó intézkedésre került sor: a játékos karakterétől megvonták a repülés mint játékmechanizmus lehetőségét. Bár megjelentek a járművek, melyek a gázadás, manőverezés és így egyben a vezetés új játékmechanizmusát vezették be, meg kell jegyezni, hogy ezek helyhez és időhöz kötött, lokális játékmechanizmusok, míg a Jetpack megszerzésétől számítva helyhez nem kötött, módosító mechanizmusnak számított. Amellet, hogy a járművek természetesen színesebbé teszik a játékmenetet és kibővítik a mechanizmusok számát, nélkülözhetetlen másodlagos mechanizmusok is egyben. A játékos kénytelen használni őket a továbbjutáshoz, tehát valamilyen szinten ismét korlátozó tényezőként jelennek meg.

Mechanizmusok terén a *DNF*-ben egy ugyancsak trendkövető megoldás az úgynevezett „quick time events” (QTE) implementálása volt (Rogers, 2011). A QTE mechanizmusa röviden annyit jelent, hogy bizonyos játék helyzetekben (beragadt ajtók kinyitása, ellenfelek kivégzése) a képernyőn egy bizonyos billentyű szimbóluma jelenik meg, és az ennek megfelelő billentyűt pár másodperc alatt lehetőleg gyorsan és sokszor meg kell nyomni ahhoz, hogy elérjük a kívánt eredményt. Ezekben a pillanatokban a játék szokásos mechanizmusai kiiktatásra kerülnek, megszakad a szokásos játékmenet, ameddig a rendelkezésre álló idő le nem jár. A QTE 1999 óta egyre gyakoribb használata a *DNF* esetében trendkövetés hatására került bele a játékba, amely ismét az elődre jellemző folyamatos akció ellenpéldájaként hozható fel.

A célok esetében az ellenfelek likvidálása mellett a *DN3D* egy egyszerű – és a korabeli akciójátékokhoz hasonló – célt, mégpedig belépőkártyák keresését tartalmazta. Minden egyes pályán három (piros, kék és sárga) belépőkártyát kellett megkeresni, melyek segítségével sorban egymás után ajtókat kinyitva lehetett eljutni az adott pálya végéig. A *DNF*-ben ehhez hasonló gyűjtögetések megtalálhatók (3 energiacella felkutatása egy reaktor beindításához, benzin keresése a járműhöz), de megjelennek különböző logikai, ügyességi feladványok is, melyek végrehajtása szükséges a továbbjutáshoz. A kettő közötti eltérés ismét az akció folytonosságának mértékében mutatkozik: ameddig belépőkártyákat vagy éppenséggel benzint keres a játékos, folyamatosan ellenfelekkel konfrontálódik, míg a logikai, ügyességi feladványok esetében „egyedül marad” a feladvánnyal, megszűnik az ellenfelek rohama.

Végezetül essen szó a talán legösszetettebb játékelemről, a kontextusról. Valamivel kézzelfoghatóbb oldala a kontextusoknak a rendszer kontextusa, melyet részben a videojátékok története, részben a játékfejlesztők határoznak meg. Ide tartoznak az eddigi, akciójátékokkal kapcsolatos tapasztalatok, a *Duke Nukem* sorozat megjelent részeiről alkotott vélemény, a helyszínekkel, fegyverekkel kapcsolatos bármilyen tapasztalat, valamint bizonyos, populáris kultúrához kapcsolódó ismeretek. Mind a *DN3D*, mind a *DNF* esetében a populáris kultúrára történő tudatos, beépített utalások összeköttetésként szolgáltak a játékos és a játék világa között, ami szinte mindig humorra épített. Példának okáért Duke hozzászólásai közül néhány, például a „Hail to the King, baby!”, a hosszan megnyújtott „Groovy!”, valamint a „Come get some!” mind az *Evil Dead* filmtrilógiából vett idézetek. Továbbá a *DNF* esetében, mivel a fejlesztők is tisztában voltak a hosszú fejlesztési idő abszurditásával, számos utalás található erre a „mindörökké tartó” fejlesztésre is. Viszont ezt a néhány szarkasztikus utalást leszámítva a játék kiadása előtti fél évben megjelenő előzetes videók, a fejlesztőkkel készült interjúk, valamint a karakterek esetében már tárgyalt virtuális rajongótábor, ágyasok, ismerősök és Duke továbbra is egoista, narcisztikus személyisége mind-mind azt sugallta vagy inkább sulykolta fejlesztői oldalról a játékosokba, hogy a *DNF* olyan felejthetetlen játékelményel fog szolgálni, amely biztosan lehenget mindenkit.

Ezzel már át is térünk a saját kontextusok világába, vagyis arra a területre, amely magára a játékosra és az ő kontextusaira, elvárásaira vonatkozik, vagyis mindarra, amit a játékos leszűrt konklúzióként az előzményekből, reklámokból és a *DNF* tényleges játékelményéből. Itt pedig fontos szerepet kap a játékos ízlése, valamint elvárásai a játékkal szemben. Järvinen Zillman és Bryant szelektív expozíció (selective exposure) elméletére támaszkodva azt fejtegeti, hogy egyáltalán mi célból kezdünk játszani, illetve hogy hogyan alakul ki ízlésünk. Maga az elmélet azt mondja ki, hogy játszás során bizonyos érzelmi állapotokat szeretnénk elérni és fenntartani. Azt, hogy milyen érzelmi állapotokat szeretnénk elérni, meghatározza, hogy a múltban mely játékok és azok mely elemei váltottak ki pozitív hedonikus hangulatot és hagytak emlékezetünkben lenyomatokat. Ezek a lenyomatok lassacskán összeállnak ízléssé, amely meghatározza a későbbiekben, hogy milyen játékokat preferálunk (Järvinen, 2008: 107–111). Bár ezzel az összehasonlító elemzéssel nem lehet biztos és megkérdőjelezhetetlen okokat meghatározni, hogy miért nem érte el a *DNF* a *DN3D* sikerét, mégis úgy gondolom, sikerült egy lehetséges „elváráslistát” felállítani, amelynek elemei általában pozitív hedonikus hangulatokhoz és bizonyos ízléshez vezethettek a *DN3D* esetében, valamint hogy ezek mennyiben változtak a *DNF*-ben.

Összegzés

Röviden összefoglalva a leírtakat, mindegyik játékelem szintjén az elsődleges probléma a hosszú fejlesztési időre vezethető vissza. Meglátásom szerint a 15 év alatt közkedveltté vált új játékelemek közül a fejlesztők egyeseket átgondolatlanul emeltek be a *DNF*-be.

Järvinen elmélete alapján első kritikus pontként meg lehet határozni, hogy a *DN3D* frenetikus gyorsaságához és szabados játékmenetéhez képest korlátozó tényezővé vált az összességében két hordozható fegyver mint alkotóelem és az automatikusan feltöltődő életerő mint a rendszer procedúrája. Míg az említett *Halo* sorozat taktikaorientált voltából fakadóan átgondoltabb és kevésbé reflexközpontú játékestílust követelt meg, s így jogosan korlátozta a játékost kevés egyszerre hordozható fegyverrel és gyorsan csökkenő életerővel, addig a *DNF* közönsége épphogy a *DN3D*-ben tapasztalható, szüntelen akció folyamatos megtöréseként érezkelhette a játékelemeket. A taktikai lövöldözős játékokban érthető és el is várt, hogy egy rossz taktika alkalmazása viszonylag gyorsan csökkenő életerő mellett

kudarchoz vezessen, illetve hogy hibánkat még idejében észlelve fedezékbe vonuljunk, és megvárjuk karakterünk életerejének automatikus újratöltődését, míg kiötlünk egy megfelelőbb tervet. Mivel azonban a *DNF*-ben sok esetben nehéz megfelelő ideig fedezéket találni az ellenfelek rohamozása közepette, illetve nem is erre hivatott a játékmenet, könnyedén frusztráló elhalálozásokhoz vezet ez a rendszerszintű procedúra, mely alól hordozható egészségügyi csomaggal könnyebben kihúzhatná magát a játékos. Ha a procedúrának rövidebb volna az átfutási ideje, illetve ha numerikusan reprezentálva volna az életerő, nem csupán egy többnyire önkényesen és – főként elhalálozáshoz közeli állapotban – kiszámíthatatlanul változó, apró életerőskálán (ami az információ összetevőjének hiányosságára is utal), véleményem szerint az automatikus életerő-regeneráció rendszerszintű procedúrája hatékonyabban működött volna.

A második kritikus pont, amely a játékelemek elméletére alapozva balszerencsés választásnak bizonyult, az a logikai és ügyességi elemek mint saját célok, valamint a személyiséggel ellátott *NPC*-k mint a rendszer karaktereinek aránytalanul nagyszámú jelenléte. Ezen elemek tipikusan összetettebb és lassabb tempójú, történetorientált akciójátékokra jellemzők, mint amilyen a *Half-Life* sorozat. Ha közelebbről megvizsgáljuk a *DNF*-et, kitűnik, hogy az akciómentes első 20 perc, valamint a különböző ügyességi szekciók igen hasonlatosak a *Half-Life* játékok struktúrájához, ahol ugyancsak hátra kell hagyni esetenként saját karakterünk járművét, majd logikai feladványokat megoldva újra vissza kell térnünk hozzá, illetve kisebb mellékes ügyességi kihívásokkal kell megbirkózni, hogy továbbhaladhassunk a történetben. Azonban miközben a *Half-Life* sorozat profitál ilyen jellegű játékelemekből, mivel esetében a környezetből, témából és kontextusból adódóan logikusnak tűnik e szekciók és karakterek felvonultatása, addig a *DNF* esetében sokszor erőltetettnek hatnak, illetve túl hosszán, sokszor halmozottan jelennek meg egymás után, mely ugyancsak folyamatosan megtöri az elődben megalapozott és megszokott tempót, szabadságot. Ezeket a játékelemeket tehát szűkmarkúbban kellett volna adagolni, illetve olyan módon, hogy teljességgel ne váltsák fel az akciójeleneteket, vagy csupán rövid időre.

Végeredményben tehát a nem éppen szerencsésen megválogatott játékelemekkel együtt a *DN3D*-hez képest egy sokkal korlátozottabb, lassabb játékelményt kaphattak a játékosok. A *DNF* különböző műfajokból importált játékelemei alapvetően más közönség elvárásainak feleltek volna meg, ám egyetlen játékon belül nem illeszkedtek egymáshoz, és inkoherens struktúrát eredményeztek.

Järvinen rendszerére támaszkodva tehát ki lehet mutatni, hogy milyen fontossággal bír játékfejlesztői oldalról a játék rendszerszintű elemeinek, összetevőinek és viselkedési elemeinek előzetes és alapos vizsgálata, valamint összeegyeztetése, mellyel elkerülhető, hogy az esetlegesen hosszán elnyúló fejlesztési idő alatt kialakult új trendek mindegyike bekerüljön a végleges alkotásba, különösebb szelekció nélkül. A játékelemek elméletének segítségével véleményem szerint hatékonyan elemekre lehet bontani a kreatív fázisban felmerült ötleteket, kategorizálni őket, majd eldönteni, hogy a közönség és műfaj elvárásainak megfelelően hova és milyen módon épüljenek be a játékelménybe, már ha egyáltalán szükségesek és nem okoznak diszsonanciát, esetleg zárják ki egymást alapvetően.

Irodalom

- Duke Nukem Forever: History of a Legend: Chapter 2. (2011): Elérhető az interneten: <http://www.youtube.com/watch?v=CjHKyctG-mA> (utolsó letöltés: 2012. november 25.).
- Eskelinen, Markku (2001): The Gaming Situation. Elérhető az interneten: <http://www.gamestudies.org/0101/eskelinen/> (utolsó letöltés: 2012. november 25.).
- Frasca, Gonzalo (2001): Jesper just sent me this link. (blogbejegyzés) Elérhető az interneten: <http://www.ludology.org/2001/08/jesper-just-sen.html> (utolsó letöltés: 2012. november 25.).
- Frasca, Gonzalo (1999): Ludology meets Narratology: Similitude and differences between (video)games and narrative. Elérhető az interneten: <http://www.ludology.org/articles/ludology.htm> (utolsó letöltés: 2012. november 25.).
- Frasca, Gonzalo (2008): Szimuláció vs. narratíva. Bevezetés a ludológiába. In: Fenyvesi Kristóf & Kiss Miklós (szerk.): *Narratívák 7.: Elbeszélés, játék és szimuláció a digitális médiában*. Budapest: Kijárat Kiadó. 125–143.
- Huizinga, Johan (1944): *Homo ludens: kísérlet a kultúra játék-elméleteinek meghatározására*. Budapest: Athenaeum.
- Järvinen, Aki (2008): Games without Frontiers: Theories and Methods for Game Studies and Design. Elérhető az interneten: <http://acta.uta.fi/haekokoversio.php?id=11046> (utolsó letöltés: 2012. november 25.).

Juul, Jesper (2008): Narratív játékok? Rövid jegyzet játékokról és elbeszélésekről. In: Fenyvesi Kristóf & Kiss Miklós (szerk.): *Narratívák 7.: Elbeszélés, játék és szimuláció a digitális médiában*. Budapest: Kijárat Kiadó. 143–159.

Metacritic: Duke Nukem Forever. <http://www.metacritic.com/game/pc/duke-nukem-forever> (utolsó letöltés: 2012. november 25.).

Plunkett, Luke (2011): Duke Nukem Forever: The Kotaku Review. Elérhető az interneten: <http://kotaku.com/5813461/duke-nukem-forever-the-kotaku-review> (utolsó letöltés: 2012. november 25.).

Rogers, Tim (2011): Full Reactive Eyes Entertainment: Incorporating Quick Time Events into Gameplay. Elérhető az interneten: http://www.gamasutra.com/view/feature/6240/full_reactive_eyes_entertainment_.php (utolsó letöltés: 2012. november 25.).

Sicart, Miguel (2008): Defining Game Mechanics. Elérhető az interneten: <http://gamestudies.org/0802/articles/sicart> (utolsó letöltés: 2012. november 25.).

Thompson, Clive (2009): Learn to Let Go: How Success Killed Duke Nukem. Elérhető az interneten: http://www.wired.com/magazine/2009/12/fail_duke_nukem (utolsó letöltés: 2012. november 25.).

Munk Veronika

A romák reprezentációja a többségi média híreiben az 1960-as évektől napjainkig

A magyarországi többségi média roma reprezentációjáról már a rendszerváltás előtt is készültek tudományos kutatások, majd az 1990-es évektől – amikor a csoport a hírműfajok látható reprezentánsa lett – a szociológusok és médiakutatók rendszeresen foglalkoztak a cigányok médiaképével, elsősorban kvantitatív felmérések keretein belül. Tanulmányomban összefoglalom azokat a kutatási eredményeket, amelyek a magyarországi romák médiarepresentációjával a tény- és hírműfajok vizsgálatán keresztül az 1960-as évektől 2012-ig foglalkoztak.¹

Bevezetés

A romák médiaképét az 1960-as évektől vizsgáló elemzések alig néhány kivételtől eltekintve a kvantitatív tartalom-elemzések módszerével éltek. Ez a gyakorlat nem okoz különösebb meglepetést, a reprezentációkutatást a világon minden tudományos közegben uralja a szövegelemzés. A módszer dominanciája egyrészt annak a szemiotikai alapvetésnek köszönhető, amely szerint a valóság nem egy közvetlenül megtapasztalható dolog, hanem közvetetten, egy meghatározott jelrendszeren, a nyelven keresztül értelmezhető rendszer. Másrészt köszönhető annak a praktikus ténynek is, hogy a médiaszövegek a kutató számára legkönnyebben hozzáférhető elemzési egységek, sokkal egyszerűbb górcső alá venni a médiaszövegek jelentéseit, mint mélyebb elemzés alá vetni egy bürokratikus vállalat produkciós nexusait vagy azt elemezni, a fogyasztók hogyan interpretálják a médiaszövegeket (habár ez utóbbi a késő modern médiakörnyezetben, a kommentek, twitter-posztok és tumblr-reblogok világában egyszerűbb, mint korábban). Kvantitatív tartomelemzést több alkalommal végeztem én is a cigány sztárok médiarepresentációját kutatva (Munk, 2007a, 2007b és 2012). Nem szabad azonban elfelednünk, hogy a médiarepresentáció vizsgálatát megalapozó birminghami iskola hagyományait figyelembe véve, a cultural studies tudományos keretében munkálkodó kutatók vizsgálatuk tárgyát nem véletlenül elemzik egyszerre három nézőpontból és óvakodnak bármelyik pillér teljesen egyoldalú vizsgálatától: vizsgálják a produkciós forrást (produceri, szerkesztési elveket, gazdasági megfontolásokat), a médiaszöveget és a közönséget egyaránt. Ez a komplex gyakorlat a magyar médiakutatás palettájáról gyakorlatilag hiányzik (kivétekként említhető, mert összetett kutatási dizájnnal készült, az 1998-as Bernáth–Messing-kutatás), hiánya pedig fájó, ahogy ezt Bernáth Gábor és Messing Vera is megjegyzi tartomelemzésen alapuló 2011-es vizsgálatuk ismertetésekor: „A médiaképben megfigyelhető trendek olyan dilemmák tömegét vetik fel, amelyek megválaszolására a tartomelemzés eszközei már nem alkalmasak” (Bernáth & Messing, 2012: 83).

A kvantitatív szövegelemzések legfőbb kritikája rendszerint az, hogy túlságosan elfogadja az elsődleges olvasót, a kommunikáció lineáris modelljét, ráadásul a kódok alapján apró darabokra bontja a médiaszöveget, amellyel gyakran meggátolja a médiaszövegnek mint egésznek az értelmezését (Bertrand & Hughes, 2005). A hírmédia romaképéről a magyar kvantitatív kutatások szikáran tudósítanak, megközelítésük alapján több helyen normatívák: a jó/helyes és a rossz/helytelen romaképről értekeznek. A kinek és mihez képest rossz, illetve a kinek mihez képest jó kérdéseket elemzéseikben nem teszik fel. Ezenkívül a kutatások nagy része nem tartalmaz közönségvizsgálatokat, a reprezentáció kérdéskörét mégis a médiahatás kérdésköréhez társítja, és – rendszerint feltételes módban – azt fejtegeti, vajon miként változnak az olvasók, nézők attitűdjei, ha így (negatívan) vagy úgy (pozitívan) ábrázolják a romákat. Ez a nézőpont a modernista médiamegközelítések sorába illeszkedik, amely a nézőket, olvasókat passzív „befogadóként” képzelet el, a médiahatás kérdéskörét egyszerűsíti, nem veszi figyelembe, hogy a befogadók sokfélék, eltérő szociokulturális háttérrel és médiafogyasztási szokásokkal (a kulturális fordulat előtti és utáni médiakutatásról lásd például Császi, 2008 vagy Myat, 2010). Ráadásul a késő modern médiakörnyezethez az általam ismert hírmédia-

¹ Az 1960-as éveknél korábban nem készültek ilyen kutatások.

kutatások nem illeszkednek jelentősen: még a két nagy magyar online portál cikkeit (az Indexet és az Origót) is ritkán vonják az elemzett korpuszba. A nyomtatott sajtó vizsgálatának dominanciája itthon még mindig örök, dacára annak, hogy népszerűsége és olvasottsága az online és a web2 javára folyamatosan csökken.

A média cigányképe a rendszerváltás előtt

A rendszerváltás előtti médiában a romák² csekély mértékben kaptak helyet, amelynek az volt az oka, hogy az államszocializmus idején, az egyenlősítő politika jegyében az etnikai különbségek tabunak számítottak, és a médiára is erőteljes hatást gyakorló pártállami hatalom elvárta, hogy ez az elv a nyilvános térben is megnyilvánuljon. Lendvay Judit, aki ismereteim szerint az első, a romák sajtóképét elemző kutatást végezte 1960 és 1964, majd 1972 és 1976 között, meglehetősen kevés cigányokkal kapcsolatos írást talált (Lendvay, 1978). A megyei napilapokban öt év alatt laponként mindössze hatot. Úgy fogalmaz, hogy „mint ez várható volt, a hazai sajtóban valóban érvényesül bizonyos tartózkodás a cigánykérdés tárgyalásában, különösen a helyi lapok esetében” (Lendvay, 1978: 102). A tartózkodás, a túlzott optimizmus elsősorban az 1960-as évek eleji időszakot jellemezte, az 1970-es évekre az elemzés szerint a lapok a cigányságot érintően realizistikusabb képet adtak, amely a szerző értelmezésében azt jelentette, hogy egyre több témacsoportot ábrázoltak problémákkal övezettként, a cikkek hangvétele már kevésbé optimista, ugyanakkor még mindig bizakodó volt.

Az 1960-as évek elején a cikkek rendszerint a párt és a kormány határozataival voltak kapcsolatosak. A romák nyilvános képét illetően fontos momentum volt, és a médiaképre is hatott, az MSZMP Központi Bizottságának 1961. június 20-i határozata, amely szabad utat adott a cigányság művészi és tudományos ábrázolásának. Közvetlenül ezután, 1962-ben készült például Sára Sándor Cigányok című filmje, de a tudományos életben is fellendült a roma tematika. Lendvay Judit elemzése szerint ez a KB-határozat közvetve a sajtó cigányképére is hatással volt, amit kiválóan illusztrál, hogy míg a határozat előtt évente összesen 6-8 cikk született az összes lapban a cigányokkal kapcsolatban, a határozat után megsokszorozódtak a megjelenések. A tudományos figyelem is hatott a médiaképre, Kemény István 1974-ben megjelentetett romatanulmányának (Kemény, 1974) eredményeit több lap átvette és ismertette.

Az 1960-as évek első felében egyértelműen a munka-lakás-iskola hármas uralta a sajtó romaképét, ekkor az összes cikk 88 százaléka, az 1970-es évek második felében pedig 79 százaléka foglalkozott a cigányok település- és lakásviszonyaival, munkába állításukkal és iskolázottságukkal. Ebben a hármas rendszerben a pozitív eredmények publikációja dominál, ahogy a Lendvay-tanulmány fogalmaz: „az elemzett cikkek alaphangulata optimista, sőt, túlzóan bizakodó” (Lendvay, 1978: 107). Ezt a témacsoportot követték a roma kultúra és cigányokat érintő nevelőmunka témái. Valamilyest az előítéletek, a deviancia és a bűnözés témakörei is jelen vannak ebben az időszakban, de a fentiekhez képest csekélyebb mértékben. A cigányokkal kapcsolatba hozott bűnözést az 1972–1976 között vizsgált cikkek 17 százaléka említi, ami kevesebb, mint a napjainkban jellemző, ugyanakkor Lendvay szerint a sajtó tapintata mindössze a cikkek mennyiségére értendő, hangvételük már nem bánt kesztyűs kézzel a kisebbségi csoport tagjaival. „Köztudott, hogy a cigányok között a legmagasabb a bűnözés” – idéz Lendvay az 1976. június 11-i Magyar Nemzet hetedik oldaláról, „Ne hallgassuk el azt sem, hogy a cigány bűnözők száma is emelkedett az elmúlt években, ha nem is rohamosan, de nem is jelentéktelen mértékben, hiszen két év alatt 2 százalékos volt az emelkedés” – idéz a Tolnai Megyei Népművelési Bizottság 1974. október 20-i lapszámában megjelent cikkéből (Lendvay, 1978: 110). Egy olyan írásból is idéz, amelynek szerzője, Baróti Géza részletesen kifejti, milyennek látja a bűnöző cigányt egy rendőrségi iratcsomóból kihulló fénykép alapján a Népszava 1963. május 8-i hasábjain:

„... a férfi ötvenéves lehet, s nyilván bűncselekményt követett el. Rendkívüli testi ereje van, erről tanúskodnak széles, leszegett vállai, gorillakarjai, feszesen karcsú dereka, melyben állati rugékonyságot sejtek. Arcán araszos, egymástól mintha egyszerre kétfelé figyelhetne. Fejtartásában gög és alattomoság, az egész arckoponyából sugárzó düh sugárzik” (Lendvay, 1978: 104).

² A roma és cigány szavakat szinonimaként használom.

Tíz évvel később, a két éven át, 1985–1986-ban zajló cigány sajtóképvizsgálat³ (Hegedűs, 1989) végkövetkeztetése valamelyest a mai médiaviszonyokra is megfeleltethető: „az újságok hangja csak egy-egy konfliktus, elsősorban bűnügy kapcsán válik élessé, agresszívvé, akkor lesznek a cigánysztereotípiák viszonylag gazdagok” (Hegedűs, 1989: 69). Ekkorra a sajtóra nagyban hatással voltak az 1970-es évek eleje óta megszorított szociológiai kutatások, a cigányságra gyakran hivatkoztak a lapok a „cigány” vagy „roma” kifejezések helyett a tudományos terminológiából átvett „etnikai csoport” kifejezéssel, és ezt rendre azzal az információval is párosították, hogy a társadalmi rétegződés legalján álló közösségről van szó. Hegedűs kiemeli, hogy nyíltan és egyértelműen cigányellenes írást nem találtak a korpuszban, de bújtatott, sejtető (értelmezésem szerint az új típusú rasszizmus diskurzusába illeszkedő⁴) újságírói technikákat annál inkább: példái szerint olyan esetek ezek, amikor az előítéletes véleményt a helyi hivatalnoktól vagy éppen egy becsületes cigány munkavállalótól „halljuk”, aki az ellen emel szót, hogy lopnak a cigányok a munkahelyén.

Az 1980-as évek végén már erőteljesen érzékelhető volt az a duális cigánykép a médiában, amely napjainkat is jellemzi: a skála egyik végén a cigányokat halmozottan hátrányos helyzetben mutató, gyakran kriminalizáló, dehumanizáló, parazitaként ábrázoló írások, a másik végén az olykor rajongásig túlfűtött, de legalábbis barátságos hangvételű cikkek állnak, amelyek a zenében jeleskedő cigányokról írnak. A romákkal foglalkozó hírcikkek az 1980-as évek végén leggyakrabban azokkal a követelményekkel foglalkoztak, amelyeket a többség a kisebbségtől vár el. A két leggyakoribb téma azokkal az elvárásokkal foglalkozott, hogy a cigányok iskolázottságuk gyerekeiket, illetve hogy illeszkedjenek be egy közelebről meg nem határozott társadalmi térbe. Ezekben a cikkekben a cigányság döntően passzív, a fejlődésük saját útjában – szándékosan vagy tudatlanságból – álló csoportként, a többségi társadalom pedig ebben „nem partnere, hanem mint elnéző, liberális tanítója” szerepel (Hegedűs, 1989: 74). A rendszerváltás közeledte, a politikai-gazdasági instabilitás, a cigányság helyzetének romlása vagy a romlás percepciója hatással volt a cigányok megítélésére, a ma is tapasztalható bűnbakképzés jelenségére. Erről ezt írja Hegedűs: „A hangvétel megváltozott: a válsághelyzetben lévő többségi társadalom nem támogatót lát a kisebbségben, hanem veszélyt, amelyet le kell győzni” (Hegedűs, 1989: 75).

A passzív láttatást támasztotta alá Messing Vera vizsgálata is, amelynek során egy roma családokat érintő, miskolci lakóhelyi szegregációs konfliktus 1988–89-es médiareprezentációját elemezte. Adatai szerint a város peremkerületeibe, csökkentett értékű, CS-lakásokba kiköltöztetett családok bemutatása minden individuális jegyet nélkülözött, sőt a sajtó arról sem volt hajlandó nyíltan megnyilvánulni, hogy cigány családokról van szó: „Egyetlen olyan ember, család sem jelent meg a sajtó tudósításaiban – sem közvetve, sem közvetlenül –, aki a kiköltöztetésben érintett lett volna” (Messing, 2003: 60). És habár kimondva semmilyen etnikai kategorizáció nem történt, Messing elemzése szerint a sajtóban nyilatkozó városi káderek egyéb nyelvi eszközökkel nyilvánvalóvá tették, hogy cigányokról van szó. Például marginalizált rétegről, a szocialista együttélés szabályait sértő csoportról, fekete egyénekről beszéltek a nyilvános térben. Ez a fajta ábrázolásmód jellemezte a pártállami rendszer médiáját, és egyben tükrözte a rendszer kisebbségekhez viszonyuló paternalista hozzáállását, amelyben a tisztviselők, káderek, intézmények döntései olyan szinten állnak az egyének felett, hogy saját ügyeiket tekintve meg sem nyilvánulhatnak. Ezzel az esettel kapcsolatban a médiában megnyilvánuló egyetlen forrás (a Miskolci Városi Tanács) egyéb témákkal keretezte az etnikai kisebbségekkel kapcsolatos híreket. Például:

„... A tanácselnök egyrészt úgy indokolta a Sajtó parti CS negyed építésének szükségességét, hogy nincs elegendő számú szociális bérlakás a városban, másrészt pedig úgy, hogy el kell különíteni a város magjától a »deviánsokat«, azokat, akik »megszegik az együttélés normáit«, vagy akik »munka nélkül lődörögnek« és »hajlamosak a bűnözésre«” (Messing, 2003: 69).

3 232 cikket vizsgáltak tartalomelemzéssel, vagyis minden cigányokkal foglalkozót 1985–1986-ban.

4 Az új típusú vagy modern, vagy felvilágosult rasszizmus a „régí”, a szegregációt, a rabszolgaságot, a szisztematikus diszkriminációt, a fehér felsőbbrendűséget nyíltan kommunikáló rasszizmussal szemben a kisebbségellenességet demokratikusnak igyekszik láttatni, és mindenekelőtt nyíltan tagadja, hogy rasszista lenne. Az új rasszizmus képviselői nem azt hangoztatják, hogy a kisebbségek alsóbbrendűek biológiai szempontból, alsóbbrendűségüket egyéb distinkciókkal fejezik ki. Például, hogy az adott kisebbségnek „más” a kultúrája, jelentős hiányosságai vannak a többséggel szemben, olyan patológiákat hordoznak vagy jelentenek ők maguk, amelyeket orvosolni kell. A terminus Martin Barker nevéhez fűződik, 1981-ben határozta meg az új rasszizmus fogalmát azzal a diskurzussal kapcsolatban, amely a brit nyilvános térben a Margaret Thatcher-éra idején a bevándorlókkal kapcsolatos beszédmódban terjedt el. (Barker, 1981)

A 1988–89-es elemzés a szegregációs üggyel egy időben megjelent, romákkal foglalkozó egyéb cikkekre is kiterjedt, amelyek hozzájárultak a romák reprezentációs gettósításához. A saját csoportot (többségiek, nem romák) és a külső csoportot (romák) diszkurzív megoldásokkal élesen elkülönítették. Messing Vera azt írja erről:

„...legszembeötlőbb megnyilvánulás a romákkal kapcsolatos fogalmak egybeírása: »cigány-család«, »cigánygyerek«, »cigánybűnöző« stb. Az ilyen szóösszetételek azt sugallják, hogy egy cigány gyerek, család vagy bűnöző alapvetően és belsőleg (inherensen) különbözik nem cigány társától. Az ilyen szóösszetételek gyakori használata erős kategorizációt és nyelvi diszkriminációt hordoz, már csak azért is, mert más csoportokkal kapcsolatban nem létezik hasonló kifejezések (»magyarcsalád«, »magyarbűnöző« stb.) ... Állami, önkormányzati vezetők nyíltan hangot adhattak annak a véleményüknek, hogy a bűnözés a romák örökletes tulajdonsága” (Messing, 2003: 60).

A média cigányképe az 1990-es években

Magyarország legnagyobb létszámú, társadalomtudományi becslések szerint a társadalom 6-8 százalékát jelentő kisebbsége a szocializmust követően – amikor is a cigánykérdés óvatos bemutatása, tabusítása volt jellemző – nagyjából az 1990-es évek közepétől vált láthatóvá a magyar médiában: 1995-ben még csak minden harmadik-negyedik nap jelent meg az országos napilapokban hír a cigánysággal kapcsolatban, de 1998-ra már minden második nap szerepeltek. Vicsek Lilla 1995 márciusában és júniusában, még a kereskedelmi televíziózás időszaka előtt, az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat megválasztásának idején elemezte az írott (politikai és bulvár) sajtó romaképét. Kvantitatív tartalomelemzéssel 339 cikket vizsgált meg (Vicsek, 1997). A felmérés idején a sajtó cigányképében a problémák domináltak mind az egyes témakörök kifejtésében, mind a szereplők bemutatásában. Elemzése szerint 1995-ben a cigány tematikájú cikkek kétharmada meglehetősen rövid hírcikk volt, ami Vicsek szerint a téma bagatellizálását jelenti, ugyanis értelmezések hiányában a rövid, felszínes híreket az olvasó maga kényszerül tágabb, értelmező keretbe foglalni, és – bár közönségvizsgálatot az elemzése nem tartalmazott – szerinte ez annak a veszélyét jelenti, hogy az olvasó a kontextus nélküli bemutatás alapján könnyebben juthat arra a következtetésre, hogy az említett negatív jelenségek pusztán etnikai eredetűek. A rendszerváltás körüli időszak romaképéhez hasonlóan az 1990-es évek közepén is jellemző volt a homogenizált bemutatás, amikor individuumokként nem, csak egybefüggő, „masszaszerű” csoportként ábrázolták a romákat. Ezt jól példázza, hogy az 1995-ös felmérés szerint mindössze egy írásban volt szó arról, hogy a magyarországi cigányság heterogén közösség, ebben a beás, romungró és oláh cigányokat külön említették (Vicsek, 1997: 139). 1995-ben a cikkek 35 százalékában kerül elő az előítélet, a diszkrimináció és az etnikai konfliktus kérdésköre, ezek voltak a cikkek leggyakoribb témái. A korpusz további egynegyedében a bűnözésről és egyéb deviáns viselkedéstípusokról írtak.

A problémaorientált bemutatás az 1990-es évek végére sem változott, ekkor készült az első igazán nagy és több forrásra támaszkodó, komplex vizsgálat a magyarországi média romaképéről (Bernáth & Messing, 1998). Ezt Bernáth Gábor és Messing Vera készítette, és három forrásra támaszkodva elemezték a romák helyzetét a többségi és a kisebbségi médiumokban egyaránt. Kutatásokat, közönségadatokat, nézettségi statisztikákat, jogszabályokat dolgoztak fel; tartalomelemzéssel vizsgálták⁵ a romák többségi médiaképét, és interjúkat készítettek roma közéleti személyiségekkel, a roma média szerkesztőivel, reklámszakemberekkel és a legnézettebb magyar szappanoperák rendezőivel. Az 1990-es évek közepéhez képest az évtized második felére megsaporodtak a romákkal kapcsolatos hírcikkek, a lapok ekkor már másnaponta, harmadnaponta írtak roma témában. Így a korábbi évtizedekkel szemben (amikor vagy nem jelent meg fontos témaként a médiumokban, vagy a média kvázioptimista képet adott a szocializmus dolgozó cigányairól) a roma tematika az 1990-es évek végére bekerült a társadalmi diskurzusba. Ekkorra a

⁵ Elemzésük 11 hónapot ölelt fel 1996 novembere és 1997 októbere között, két országos (Népszabadság, Mai Nap) és négy megyei napilapban (a Hajdú-Bihari Naplóban, a Dél-Magyarországban, az Észak-Magyarországban, a Kisalföldben) az összes olyan cikket megvizsgálták, amely a magyarországi etnikai, nemzeti, szexuális orientációja vagy mozgáskorlátozottsága révén kisebbségi helyzetben lévő emberekről említést tett.

romás cikkeknek csupán egyharmada volt rövidhír, „a cigánysággal jellemzően a mélyebb elemzést is lehetővé tevő híranalízisekben (21%), interjúkban (20%) foglalkoztak” (Bernáth & Messing, 1998: 9). Az elemzés alaptétele szerint a többségi média romaképe egybevág a sztereotípiákkal és a romák nem szerepelnek a magyar társadalom integráns részeként a sajtóban. A romákat ebben az időszakban konfliktusokkal övezett csoportként ábrázolták a médiumok, a cikkek egynegyede foglalkozott a többség és kisebbség közti helyi konfliktusokkal, további egynegyede a bűnözés témájával, egyötöde a szegénységgel, szociális ügyekkel. A cigányok megjelenítése a vizsgált időszakban kevés individualisztikus jegyet tartalmazott, az írások 60 százalékában mindenfajta szerepmegjelölés nélkül, általánosságban hivatkoztak a romákra. A jelentés szerint az 1995-ös eredményekhez hasonlóan a cigányokat említő cikkek szintén egynegyede dolgozta fel a bűnözés témáját (Bernáth & Messing, 1998: 10). Fontos megállapításuk az volt, hogy az etnikai címkézés a bűnügyi hírek esetében csak a cigányokra jellemző:

„Bár valószínűtlen, hogy ne történtek volna a vizsgált időszakban olyan bűnesetek, amelyek során az elkövető történetesen valamely kisebbséghez tartozott volna, a média nem tartotta fontosnak annak említését, ha egy bűnesetet kisebbségi követett el – hacsak nem roma volt az illető” (Bernáth & Messing, 1998: 10).

Mintájukban két olyan lap is volt, a Dél-Magyarország és a Mai Nap, amelyek a bűnözéssel kapcsolatos cikkek több mint felében csak cigányokról írt. Ezt a gyakorlatot alaposan megváltoztatta a Roma Polgárjogi Alapítvány panaszja, amelynek hatására az adatvédelmi és a kisebbségi ombudsman 1997-ben állásfoglalásban ítélték el a bűncselekményekkel kapcsolatban az etnikai hovatartozás nyilvánosságra hozatalát. Az állásfoglalást megfogadták és beépítették munkájukba a médiumok, mert már az 1997 második fél évében vizsgált mintán is jelentősen kevesebb olyan cikket (1997 első fél évéhez képest körülbelül harmadannyit) azonosítottak a kutatók, amelyben az elkövető cigány származását kiemelték a lapok.

Az 1996–1997-es Bernáth–Messing-vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy a cikkek háromnegyedében a cigányok egyáltalán nem is kaptak szót. Ezt a passzív bemutatást támasztotta alá az 1997 őszi zsidó székelyvári gettóügy⁶ médiareprezentációjának vizsgálata is. A sajtó által kitüntetett figyelemmel, vezércikkkel, terjedelmes helyzetelemzésekkel, főműsoridős riportokkal követett ügy médiareprezentációját Messing Vera vizsgálta a kvalitatív tartalomelemzés módszerével. Három hónapon át hét nyomtatott lap, hét tévéműsor és egy rádióműsor vonatkozó tartalmait vonta a kutatásba, és azt találta, hogy a cigányokat aktívan érintő ügyben maguk a cigányok a médiatartal- mak mindössze egyharmadában fejezhették ki véleményüket. Ráadásul a romákat képviselő szervezetek, személyek érveinek közel kétharmadát közvetve, az újságíró, a riporter, az önkormányzati dolgozók, a polgármesterek, egyszóval mások tolmácsolásában közölték a lapok.

A cigánykép a 2000-es évek elején a hírmédiában

Az 1990-es években folyamatosan egyre többet szerepeltek a romák a médiában, amely trend a 2000-es években folytatódott, de a bemutatás jellege nem változott jelentősen. Továbbra is a szegénység, a bűnözés, a politika és a kultúra témája uralta a képet. A 2000-es évek elején két kutatás vizsgálta az írott sajtó romaképét, ezek is a kvantitatív tartalomelemzés módszereivel éltek, de kvalitatív elemként az értelmező szövegfeldolgozás módszerét is alkalmazták: a szövegek által közvetített explicit és implicit üzeneteket is elemezték. Bernáth Gábor 2000 második felében hat országos napilap romaképét elemezte három hónapon át (Bernáth, 2003), Terestyéni Tamás pedig 2002 első négy hónapjában elemezte az összes országos és megyei (valamint néhány városi) napi- és hetilap cigányképét a 2002-es parlamenti választások idején (Terestyéni, 2004).

⁶ Ebben az ügyben a város önkormányzata egy bérházából tizenhárom cigány családot akart kiköltöztetni, miután közüzemi díjhátralékaik miatt jogcím nélküli lakáshasználóvá nyilvánították őket. Az önkormányzatnak több terve is felmerült: a város határán kívül eső telepre, majd fémkonténerekbe akarta költöztetni a családokat, akiknek családonként másfél millió forintot adott lakásvásárlás céljából. Erre a híre a környező települések lakossága felháborodott és tiltakozásokat szervezett az esetlegesen a közelükbe költöző romák miatt.

A Terestyéni-vizsgálat szerint ekkoriban átlagosan minden negyedik számban lehetett valamit olvasni a cigányságról, ami nem tekinthető gyakori bemutatásnak, pláne egy olyan hírgazdag időszakban, mint amelyet az országgyűlési választások időszaka jelent. A Bernáth-kutatás szerint az 1990-es évek második fele és a 2000-es évek eleje között talán az tekinthető egyetlen pozitív változásnak, hogy a korábbi „arctalan” romabemutatók ekkorra, ha nem is sokkal, de valamennyivel kevésbé jellemezték a sajtót. Bernáth Gábor vizsgálata szerint míg 1997-ben a cikkek 60 százalékában a romák általánosságban, homogén csoportként jelentek meg, 2000-re ez az arány 37 százalékra csökkent (Bernáth, 2003: 38).

A két kutatásban meglehetősen eltérő a bűnözés témájának kódolása. A Bernáth-vizsgálat szerint 1997-hez képest 2000-re csökkent, de még mindig magas arányú a cigányokkal kapcsolatos híradásokban a bűnözés témája, az általa vizsgált módon és mintában az összes megjelenés 21 százalékát teszik ki a romákat a bűnözéssel kapcsolatba hozó cikkek, de az 1997-es ombudsmani ajánlás betartását bizonyítja, hogy a vizsgálatok szerint 2000-re a magyar sajtóban már csak elvétve utalnak a gyanúsítottak, vádlottak roma származására. A másik vizsgálat szerint azonban a romákkal kapcsolatos összes elemzett hírnél mindössze hét százaléka foglalkozik a bűnözéssel, még úgy is, hogy a mintavétel időszakában zajlott a zámolyi gyilkosság⁷ nyomozása, bírósági tárgyalása, ítélethirdetése. A jelentős eltérés adódhat kódolási differenciákból vagy abból, hogy a vizsgált időszakokban nagyon eltérő volt a nagy sajtóvisszhangot kapó bűnesetek aránya.

A rendszerváltás előtti gyakorlathoz képest a romák valamivel több teret kaptak véleményük hangoztatására, de még mindig igen keveset: pusztán a velük foglalkozó cikkek egyharmadában szólaltak meg. A korábbi évekhez képest gyakrabban, a cikkek majdnem egyötödében esett szó roma sikerekről (Terestyéni, 2004): elsősorban kulturális teljesítmények, zenési kvalitások és rendezvények, valamint egyéni tanulási, továbbtanulási eredmények összefüggésében történtek ilyen jellegű említések. A vizsgált sajtóanyagban a romákra nézve kedvező említéseknél azonban jelentősen többször számoltak be kedvezőtlen (a szegénységet, elesettséget, kirekesztettséget, deviáns életmódlelmeket említő) tartalmakról (az összes említés 29 százalékában). „A végeredményt tehát úgy summázhatnánk, hogy a 2002. évi parlamenti választások kontextusában a sajtó negatív színezetű, de jelentős mennyiségű pozitív elemmel árnyalt képet festett a hazai cigányságról” – írja Terestyéni Tamás. (Terestyéni, 2004: 136)

A média figyelmének növekedéséről számol be a romák médiaábrázolását vizsgáló 2005-ös jelentés is, amelyet Zöld könyv címmel az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium megbízásából a Partners Hungary szervezet jelentetett meg (Zöld könyv, 2006). Ebben nem szerepelnek új kutatási eredmények, hanem a minisztérium által 2005-ben szervezett, többségi és kisebbségi médiszakemberek részvételével zajló négy szakmai kerekasztal észrevételeit és ajánlásait ismerteti, illetve gyakorlati tanácsokat fogalmaz meg a roma tematikával foglalkozó újságírók számára. Bár új eredményeket nem közöl, a Zöld könyv áttekinti azokat a tudományos eredményeket is, amelyek a témában 2005-ig születtek, és amelyeket fentebb én is ismertettem. A jelentés bevezetőjében Kis Péter akkori miniszter a romák médiareprezentációját illetően a korábbi évekhez képest pozitív eredményekről számol be, amikor azt írja:

„...jól kitapinthatóan nőtt a média figyelme a romák iránt. Az országos médiában gyarapodnak a közösség megszólalási lehetőségei, és az újságírók – a napilapok munkatársaitól a televíziók tényfeltáró anyagainak készítőiig – ma már kritikusabb hangot ütnek meg a diszkriminációs esetek kapcsán” (Zöld könyv, 2006: 5).

A nyílt rasszista megnyilvánulások aránya a médiában 1997 és 2006 között visszaszorult, hogy aztán az olaszliszakai lincselést követően minden korábbinál jobban előretörjön, elsősorban a cigánybűnözés kifejezés újbóli, mindennapos használatának elterjedésével.

⁷ A vád szerint 1999. augusztus 19-én egy csákvári fiatalembert agyonverték a zámolyi romák faházai előtt. A zámolyi romák története már a bűncselekményt megelőzően nyilvánosságot kapott, amikor 1997-ben a cigánytelep házait az önkormányzat életveszélyessé nyilvánította és leromboltatta. Több család a falu művelődési házába költözött, mire a helybeliek aláírásokat kezdtek gyűjteni a romák eltávolítása érdekében. A kisebbségi biztos 1998 nyarán közzétett jelentése szerint a helyi önkormányzat intézkedései sértették a zámolyi romák emberi méltóságához és a lakóhely szabad megválasztásához fűződő alkotmányos jogait. 50 zámolyi roma 2001-ben elhagyta az országot és politikai menedékjogot kért Franciaországban.

Romakép 2006-tól 2013-ig

A cigánybűnözés kifejezés az 1970–80-as években a rendőrségi-jogi-kriminológiai diskurzus aktív része volt, és szerepelt a híradásokban, bűnügyi hírekben is (Juhász, 2010). Használata 2005-ben került ki az elsősorban a kriminológiai szaknyelvben használatos terminusok sorából, és került át a médiába és a közbeszédbe, amikor Polgár Tamás, Tomcat blogger a Magyar Televízió A szólás szabadsága című műsorában az Olah Action számítógépes játékról beszélt, amelynek célja a cigányok kiirtása volt. Tomcat ezt követően hónapokig szerepelt a médiában a cigánybűnözéssel kapcsolatos nézeteit hangoztatva – rendszerint valamilyen aktualitással kapcsolatban⁸ –, a romák bűnözéssel kapcsolatos biológiai meghatározottságát hangsúlyozva. A cigánybűnözés kifejezés ekkor került a közbeszédbe, de nem ekkor vált látványos, sokat, a nagypolitikában is hangoztatott szlogenné, hanem amikor az olaszliszakai tragédiát⁹ és az azt övező társadalmi felháborodást követően a Jobbik és szervezete, a Magyar Gárda használni kezdte.

A brutális bűncselekményt övező társadalmi diskurzust fordulópontnak tekintem a média romaképének átalakulásában, és emellett érvelnek az olaszliszakai történések mediaképét és a cigánybűnözés kifejezés történetét vizsgáló kutatók is.

„Ekkor történt a következő jelentésváltozás: a médiában a cigányokról korábban alkotott, butaságot, munkakerülést, tyúktolvajlást, de összességében »ártalmatlanságot« sugalló sztereotípiák megváltozott, és a nyilvánosságban kibontakozott az agresszív, veszélyes, gyilkos cigány képe” (Juhász, 2010: 14).

Ugyanerre a konklúzióra jutott Pócsik Andrea is, aki a közvetlenül az eset napján és másnapján, illetve néhány héttel később sugárzott műsorokat elemezte¹⁰ és azt tapasztalta, hogy „az olaszliszakai eseményekkel kapcsolatos diskurzus legfontosabb jellemzője, hogy a cigányokkal kapcsolatos minden állítás, vélemény, okfejtés egy durva bűncselekmény kontextusába került.” (Pócsik, 2007: 61). Ez a jellemző még a közszolgálati televízió roma műsorában, a Roma Magazinban is megjelent, ahol Pócsik szerint a vágóképekkel, szerkesztési és képi megoldásokkal ugyanúgy a negatív sztereotípiákat erősítette az adás, mint a többségi tévéadásokban. Ha a média érdeklődésére számot tartó hírértékelemeket, mint például a negativitást, rendkívüliséget, valósidejűséget, konfliktust/normaszegést, érintettséget tekintjük (lásd például Angelusz, 1995: 7–24. vagy Bajomi-Lázár, 2008: 110–114), az olaszliszakai bűncselekmény több szempontból is a hírehséget csillapító alapanyag. Főként egy alapvetően cigányellenes társadalomban, mint a magyar (Bernát & Juhász & Krekó & Molnár, 2013). Ahogy arra elemzésében Pócsik Andrea is rámutat, a brutális bűncselekmény több olyan elemet tartalmazott, amelyre a romaellenes attitűdű olvasó és néző egyetértését fejezheti ki, és nézetei megerősítésre találhatnak. A tragédia képe már-már filmszerű: a becsületes, csaknem vétlen, de hibája után is segíteni próbáló tanárember drámája, akit megtámadnak a vadak. Ez a dramaturgia a média szempontjából alkalmasan felhasználható történeti ív:

„Az olaszliszakai tragikus bűncselekmény tartalmazott olyan sajátosságokat, amelyekkel az előítéletes gondolkodás alapjául szolgáló számos sztereotípiát »alátámasztható«: a cigányok »vadsága«, »barbársága«, »vak családszeretete«, a »cinkosságig menő közösségi összetartás«, a szegregált, frusztrált életmódból következő »erőszakosság, kontrollálatlan indulatok, az önbíráskodásra való hajlam, a többségitől eltérő viselkedési normák«. ... Mind az áldozat, mind a bűnelkövető szerepe könnyen kiterjeszhető társadalmi csoportokra, s ez a szerepmódot ad az egyik oldalon az azonosulásra, a másik oldalon az ellenség azonosítására” (Pócsik, 2007: 61)

8 Például a 21-es buszon a roma P. Józsefet egy szamuráj karddal átszúró, később saját bevallása szerint roma származású Mortimer néven szereplő fiatal fiú ügyével kapcsolatban.

9 Az eset 2006. október 15-én történt, amikor a Tiszavasváriban élő, nem roma Szögi Lajos egy roma kislányt az autójával kis híján elütött a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Olaszliszkán. Kiszállt az autóból, hogy meggyőződjön a kislány hogylétéről, és ekkor többen rátámadtak és brutálisan agyonverték. Az eset miatt nyolc személyt tartóztattak le, mindannyian romák. Egy személy életfogytiglani, öten 15 év, ketten 10 év fegyházbüntetést kaptak.

10 A Magyar Televízióban, a TV2-n és az ATV-n sugárzott híradásokat (a Híradókat, a Kétfény, az Este, a Roma Magazin, a Nap-Kelte, a Mokka és a Friderikusz Most című műsorok vonatkozó riportjait, összeállításait) vizsgálta meg.

– fogalmaz Pócsik, majd hozzát teszi, hogy a romló gazdasági helyzetben felerősödő létbizonytalanság a bűncselekménytől függetlenül is a romákra osztotta a bűnbak szerepét, amit a gyilkosság fel- és megerősített.

A 2000-es évek második felére a nyíltan rasszista, elsősorban cigányellenes rasszista beszéd széles körben elfogadottá vált. Juhász Attila vizsgálatai szerint egy nagyon széles réteg számára a cigánybűnözés kifejezés az igazság kimondásának szimbólumává vált, és visszatérő eleme lett minden olyan híradásnak, amely cigányok és nem cigányok konfliktusáról szólt. „A médiában elterjedtek olyan tudósítások, amelyek az olaszliszkai ügghöz hasonló esetekről számoltak be, és a legkisebb atrocitások kapcsán is a gyilkosság emlékét idézték fel” (Juhász, 2010: 13). Aztán egy újabb emberölés okán még inkább elhatalmasodott a cigányokkal szembeni nyíltan rasszista beszéd a médiában, amikor 2009. február 8-án a népszerű kézilabdázót, Marian Cozmát egy veszprémi szórakozóhelyen kitört verekedés közben meggyilkolták. A Cozma-gyilkosság minden korábbinál nagyobb gyűlölet- és felháborodáshullámot indított, és a média napirendjét is meghatározta. Egy vizsgálat szerint a közönség számára is kiemelt jelentőségű volt: Karácsony Gergely és Róna Dániel tanulmánya (Karácsony & Róna, 2010) a Medián 2006 októberétől 2009 júniusáig tartó közvélemény-kutatásaira támaszkodva azt írja, hogy amikor a válaszadókat a legfontosabb ügyekről kérdezték, a Cozma-gyilkosságot, valamint az olaszliszkai lincselést többen tartották fontos ügynek, mint például az európai parlamenti választást (Karácsony & Róna, 2010: 51).

Ugyanakkor – bár a médiában fontos téma volt – nem határozta meg ennyire a közbeszédet az a 2008-ban és 2009-ben lezajlott, hat halálos áldozatot követelő gyilkosságsorozat, amely kifejezetten cigányok ellen irányult. Ezek közül az egyik, a tatárszentgyörgyi romagyilkosság¹¹ médiareprezentációját elemezte 2009 első negyedévében az Országos Rádió és Televízió Testület (ORTT) Műsorelemző osztálya, a Cozma-gyilkosság médiareprezentációjával párhuzamban. A magyarországi televíziós hírműsorok romaképéről azért készítettek vizsgálatot¹² (amelyről két tanulmány készült ORTT 2010a; 2010b), mert, mint írják, 2009 első negyedéve a cigányellenes közbeszéd eszkalációját hozta Magyarországon:

„A miskolci rendőrkapitány »cigány bűnözőkre« vonatkozó kijelentései, Marian Cozma meggyilkolása és az azt követő romaellenes megnyilvánulások, valamint a tatárszentgyörgyi gyilkosság és az arra adott reakciók új minőséget hoztak a többség-kisebbség konfliktusát érintő nyilvános közlésekben” (ORTT, 2010b: 1).

– fogalmaz a tanulmány bevezetője. Eredményeik szerint bár a vizsgált híradók a médiatörvény vonatkozó rendelkezéseit nem sértették, mégis „többnyire negatív képet mutattak a cigányságról és esetenként visszaigazolták a többségi társadalomban élő cigányellenes előítéleteket” (ORTT, 2010b: 1).

A vizsgálat készítői elsősorban a Cozma-gyilkosság ábrázolását tartották kifogásolhatónak. A népszerű kézilabdázó tragédiájában a kutatás szerint ugyanis a híradók összemosták a konkrét elkövetőket a teljes cigánysággal: „(minden híradóban) aggályos volt, hogy a romákról szinte minden a bűnözés-bűncselekmények kontextusában jelent meg, mivel nem (vagy nem csak) a konkrét gyanúsítottakról, hanem »a cigányokról« folyt a diskurzus.” Az elemzés kiemeli, hogy egyik hírműsorban sem utaltak arra, hogy a konfliktusnak etnikai okai lettek, mégis, a híradók mindegyike cigányként definiálta az elkövetőket, „annak ellenére, hogy ezt a hatóságok nem erősítették meg, illetve az érintettek sem nyilatkoztak az identitásukról”, fogalmaz a szöveg. Eltértek a szerkesztőségi gyakorlatok abban, hogy miként tették nyilvánvalóvá az elkövetők származását. Az Echo TV-nél és a Hír TV-nél explicit módon kimondták és hangsúlyozták is, hogy romákról van szó. A TV2 és az RTL Klub híradásaiban hangsúlyozás nélkül, de explicit módon jelent meg a származás, ám „a leggyakoribb szerkesztői gyakorlat azonban az volt, hogy az elkövetők származására való direkt hivatkozásokat kerülték, ugyanakkor a kapcsolódó anyagokból, bejátszásokból, interjúkból kiderült, hogy a gyanúsítottak romák.” (ORTT, 2010b: 8). Az elemzés arról is beszámolt, hogy a közszolgálati televíziókban tapasztalattal szemben a kereskedelmi csatornák kevésbé voltak felelősségteljesek, de megállapításaik szerint például az

11 A tatárszentgyörgyi gyilkosság 2009. február 23-án történt, a romákat célzó gyilkosságsorozat egyik tragédiájaként egy 27 éves férfit és ötéves fiát lőtték agyon vadászpuskával.

12 Hét tévécsatorna hírműsorait elemezték a két gyilkosságot követő egy-egy hétben, és hatóságként szakmai elvárásokat támasztottak a csatornák híradóival szemben. Ennek megfelelően vizsgálták a szerkesztői gyakorlat korrektségét, a bemutatásoknak a hazai és nemzetközi etikai kódexeknek való megfelelését, illetve hogy az ábrázolásmód milyen cigányképet közöl.

ATV-nél, az RTL-nél és a TV2-nél a negatív cigánykép nem egy tudatosan felépített cigányellenes narratíva eredménye, hanem a híverseny diktálta szenzációkeresés és a kisebbségi tematika felületes ismerete volt. A tatárszentgyörgyi gyilkosságot a Cozma-gyilkossághoz hasonlóan eltérően, de összességében sokkal érzékenyebben mutatták be a híradók. A műsorok mindegyikében romaként jelentek meg az áldozatok, ami a tanulmány szerint ebben az esetben indokolt, és újságíró-szakmailag korrekt is volt, mivel a konfliktus hátterében azonnal felmerült a rasszista indíték. Érdekes azonban, hogy az elemzés szerint a híradók legfontosabb momentumnak a gyerekgyilkosságot is magába foglaló üggyel kapcsolatban nem magát a támadást tartották, leghosszabb terjedelemben a helyszínelésnél a rendőrök, orvos, tűzoltók által elkövetett szakmai hibákkal foglalkoztak.

„Tipikusak voltak az áldozatok bemutatása közötti konceptuális különbségek: míg a nem roma áldozatot társadalmi státusza, foglalkozása alapján ismerhettük meg, a roma áldozatok individuális szerepmegjelölés nélkül, kizárólag etnikai hovatartozásuk alapján lettek bemutatva. Ez a fajta különbségtétel problémás, mivel ezáltal a kisebbséghez tartozó szereplő fő »tulajdonságát«, mintegy esszenciáját nem az egyénisége, hanem az etnikai csoporttagsága határozza meg” (ORTT, 2010a: 338).

A 2000-es évek elején tapasztalható átmeneti és csekély, feltehetően csak a politikai korrektség eszméje elterjedésének köszönhető javulást követően 2006 után tehát egyre élesebb lett a romák médiaképében a rasszista retorika. Érdekes azonban, hogy a társadalomtudományi kutatások szerint ezzel nem áll párhuzamban a romákkal kapcsolatos társadalmi attitűdök jellege. Magas ugyan Magyarországon a cigányellenesség, de ez a jellemző konstansnak mondható, s bár a médiából úgy tűnhet, nagyot romlott a helyzet, valójában nem lett durvább 2006 óta. A kisebbségi csoporttal kapcsolatos attitűdök negatívnak mondhatók, de az 1990-es évek közepétől lényegében nem változtak, legalábbis erre utal a Tárki 2011-es, 3000 személy bevonásával végzett reprezentatív vizsgálata:

„...ha tehát a teljes, 1994 és 2011 közti időszakot tekintjük át, akkor összességében magasnak és stabilnak tekinthető a cigányokkal kapcsolatban negatív attitűdökkel rendelkezők aránya. Ezt jól illusztrálja a legutóbbi, 2011-es kutatás eredménye is: tízből egy magyar szerint kell a cigányoknak több támogatást adni, míg tízből nyolcan vélik úgy, hogy *ha »végre« munkába állnának a romák, akkor a gondjaik megoldódnának*. Emellett tízből hatan értenek egyet az a nyíltan szélsőséges állítással, hogy *a cigányok vérében van a bűnözés és négyen helyeslik, hogy léteznek még szórakozóhelyek, amelyek diszkriminálják a romákat*” (Bernát & Juhász & Krekó & Molnár, 2013: 357, kiemelés az eredetiben).

Az emberek cigányokkal kapcsolatos véleménye tehát nem változott jelentősen, azonban a cigányokról való beszéd a nyilvános térben az olaszliszakai gyilkosság után és a Jobbik erősödésével megváltozott. Míg a 2000-es évek elején a politikai korrektség határozta meg a romákkal kapcsolatos nyilvános diskurzust, addig a 2000-es évek második felében, egészen 2013 elejéig (a tanulmány befejezésének időpontjáig) a romaellenes diskurzus jelen van a politikai és közbeszédben. Ezt a jelenséget két friss vizsgálat is alátámasztja. A Bernáth–Messing kutatópáros újabb átfogó, 2011-es adatokon nyugvó roma médiareprezentációs vizsgálata¹³ az egyik (Bernáth & Messing, 2012), és a Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság 2012 első fél évét érintő hírmédia-elemzése¹⁴ a másik (NMHH, 2013). A roma téma 2011-ben mindennaposá vált, átlagosan négyből három nap volt olyan tudósítás, amelyben szerepeltek romákkal kapcsolatos témák, a hírműfajok romaképét a bűnözés és a politika témakörei uralták (Bernáth & Messing, 2012). Habár a romák minden eddiginél gyakrabban szerepelhettek a médiában a saját kisebbségi csoportjukat érintő tudósításokban

13 A minta két országos, két vidéki nyomtatott napilap, két internetes hírportál, két bulvárlap és négy televízió esti híradóit tartalmazta, amelyeket öt hónapon át – 2010. november 1. és 2011. március 31. között – vizsgáltak. A kutatásba bekerült médiumok: Népszabadság; Magyar Nemzet; Origo; Index; Blikk; Vasárnapi Blikk; Index-Velvet; Új Dunántúli Napló; Észak-Magyarország; illetve az MTV, az RTL Klub, a TV2, a HírTV esti főműsoridős híradói voltak.

14 A fél év alatt vizsgálták az MTV1: Híradó (esti), Ma reggel, Este; Duna TV: Híradó, Közbeszéd; MR1 180 perc, Déli Krónika, Esti Krónika, Ütköző; TV2: Tények, Mokka; RTL Klub: Híradó; Class FM: Hírek; Neo FM: Hírek; ATV: Híradó, Egyenes beszéd; Hír TV: Híradó 21, Rájátszás; Echo TV: Híradó műsorokat, minden megjelenésük alkalmával.

(40 százalékukban jelentek meg), és minden korábbinál individualisztikusabb ábrázolásmóddal mutatták be őket, ezeken a pozitívumokon kívül a Bernáth–Messing-elemzés rendkívül sötét képet fest. A romaképet túlzóan sztereotipizálónak, előítéletesnek tartja:

„Mára a szélsőjobb oldali retorika szóhasználata, tematizációi bekerültek a nyilvánosság főáramába. Előítéletes kijelentések azonban korántsem csak a szélsőjobb oldali csoportokra jellemzőek – jóval szélesebb kör nyilatkozataiban figyelhetőek meg a hamis általánosítások, sztereotípiák és előítéletek” (Bernáth & Messing, 2012: 83).

Adataik szerint a rendszerváltás óta ebben az évben volt a legmagasabb a romákat a bűnözéssel kapcsolatba hozó tudósítások száma, az összes elemzett tudósítás 37 százaléka volt ilyen (2000-ben 25%, 1997-ben 16% volt). Ebben az arányszámban szerepelnek azok a tudósítások is, amelyek olyan bűncselekményekről szólnak, amelyekben romák voltak az áldozatok (a vizsgálat időpontjában zajlott például a romagyilkosságok tárgyalása), de ezeket szűrve is magas a romákat a kriminalitással összehozó anyagok aránya (az összes romás tudósítás 31%-a) (Bernáth & Messing, 2012). Ezenkívül elsősorban a szegénység kontextusában volt szó 2011-ben a romákról, valamint a roma sztárokat mutatták be gyakran (a teljes minta 11%-ában). Az 1990-es években a mégoly jelentősnek tekinthető témakörök, mint a jogvédelem és a diszkrimináció is teljesen eltűnt a romák médiaképéből, és a romákat ért előítéletek kérdését sem tárgyalta a média, holott korábban ez is a jellemző témák között volt. Az NMHH vizsgálata a többi magyarországi kisebbség médiareprezentációját is vizsgálta, így helyezi kontextusba a romák médiaképét. Eszerint a romák egyfelől sokkal többet szerepelnek a médiában, mint a többi kisebbségi csoport,¹⁵ másfelől másként, más témákkal kapcsolatban mutatják be őket. Az elemzés szerint „Leggyakrabban (23,7%) a bűnözés kontextusában tűntek fel, de viszonylag sokat szerepeltek a balesetekről, természeti katasztrófákról (12,7%), valamint az egészségügy helyzetéről szóló beszámolóknak is (12,1%)” (NMHH, 2013: 12). A bűnözés témájának gyakorisága az előző negyedévhez képest is jelentősen nőtt, akkor ugyanis (2011 második fél évében) „csupán” a romákat érintő tudósítások 19 százalékában fordult elő ilyen jellegű tartalom.

Összegzés

Írásomban az 1960-as évektől 2012-ig vettem sorra azokat a kutatásokat, amelyek a romák médiaképét érintették a hírmédiában. A rendszerváltást megelőző időszakban a cigánytéma alig-alig szerepelt a sajtóban, ha mégis, akkor egyfelől a kép túlzóan optimista volt, főként a romahelyzettel (a leggyakrabban a romák munkavállalásával, lakhatásával és iskoláztatásával) kapcsolatos megoldásokra, eredményekre vagy eredményeknek látszó intézkedésekre, kormányzati beszámolókra korlátozódott. Másfelől azonban a „cigánybűnözés” kérdésköre is jelen volt: a tudósítások rendszeresen közöltek a bűnözés inherens jellegével kapcsolatos írásokat. Ahogy ma, úgy a rendszerváltás előtt is polarizált volt a romakép olyan szempontból, hogy az egészen durva cigányellenes hangok nem folyamatosan, hanem a nagyobb, a romákat érintő ügyekkel kapcsolatban kerültek elő és cirkuláltak a médiában. A rendszerváltás előtti többségi társadalom paternalista, a romákat felülről, hierarchikus pozícióból támogató, tanítói képpel szerepelt, a romák pedig olyannyira passzív szereplőkként, hogy még a saját etnikai közösségüket, vagy még ennél is konkrétan, a saját életüket komolyan érintő ügyekben sem kaptak szót. Az 1980-as évek végétől jellemző lett az a duális cigánykép, amelynek két pólusa egymástól egészen távol álló, mintha nem is állna kapcsolatban: a hátrányos helyzetű, passzív, olykor bűnözőként ábrázolt, és a zenész, szórakoztató cigány arca.

A rendszerváltást követően, az 1990-es évekre a roma tematika látható lett a médiában, eleinte felszínes rövidhírekkel, majd mélyebb elemzések, interjúk formájában is. Az ábrázolást ekkorra a probléma- és konfliktusorientált megközelítés uralta, az előítéletek, a szegénység, a diszkrimináció témái mellett komoly hangsúlyt kaptak a bűnözéssel kapcsolatos hírek (a tudósítások harmada-negyede volt ilyen). A 2000-es évek elején pár évig a hírmédia

¹⁵ A magyarországi nemzetiségeket, vallási közösségeket, hátrányos helyzetben lévő csoportokat, fogyatékkal élőket, a határon túli magyar kisebbségeket vizsgálták.

valamivel kevésbé kezelte mostohán a romákat, vagy legalábbis egyre több, elsősorban a művész, sportoló, zenész romákkal kapcsolatos pozitív tudósítással árnyaltabb képet adott, amit a témával foglalkozó médiaszakemberek is érzékeltek, és óvatosan, de tanulmányaikban hangoztattak is. Valamelyest csökkent a bűnözéssel kapcsolatos tudósítások aránya is, amely egyfelől a politikai korrektség beszédmódja valamilyen szintű elterjedésének, illetve annak az 1997-es ombudsmani állásfoglalásnak köszönhető, amely elítélte, hogy a média beszámoljon a bűncselekményeket elkövetők etnikai származásáról. Ezt a helyzetet a 2006-os olaszliszakai gyilkosság változtatta meg, majd a gazdasági válság eszkalálódása, a szélsőjobboldali politikai erők megerősödése és a 2009-es Cozma-gyilkosság mélyítette el. Innentől a nyíltan rasszista megnyilvánulások aránya megszorodott a médiumokban, ám ezzel párhuzamosan érdekes módon a romákkal kapcsolatos attitűdök nem változtak (Bernát & Juhász & Krekó & Molnár, 2013). A 2006 óta kialakult helyzetet szintén árnyalja az az adatokkal alátámasztott tény is, hogy a romáknak a korábbi éveknel individualisztikusabb a megjelenítése, sokkal nagyobb arányban hallatják hangjukat a médiában. A hírek témáinak köre szűkült (a szegénység, a politika, a bűnözés témáira), az egy évtizeddel korábban még jelentősnek tekinthető témakörök, mint a jogvédelem és a diszkrimináció teljesen eltűntek, és a romákat ért előítéletek kérdését sem tárgyalta hangsúlyosan a hírmédia a legutóbbi években.

Irodalom

- Angelusz Róbert (1995): *Kommunikáló társadalom*. Budapest: Ferenczy Könyvkiadó.
- Barker, Martin: (1981): *The new racism: conservatives and the ideology of the tribe*. London: Junction Books.
- Bajomi-Lázár Péter (2008): *Média és társadalom*. Budapest: Antenna Könyvek.
- Bernáth Gábor (2003): Hozott anyagból. *Beszélő*/6: 38. oldal.
- Bernáth Gábor & Messing Vera (1998): *Vágóképként, csak némában. Romák a magyarországi médiában*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
- Bernáth Gábor (2012): Bulvár – A média romaképének változása. *Beszélő*/4–6: 48–58.
- Bernáth Gábor & Messing Vera (2012): Szélre tolva. Roma médiakép 2011. *Médiakutató*/1: 71–84.
- Bernát Anikó & Juhász Attila & Krekó Péter & Molnár Csaba (2013): A radikalizmus és cigányellenesség gyökerei a szélsőjobboldal szimpatizánsai körében. In: Kolosi Tamás and Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2012*. Budapest: TÁRKI: 355–376.
- Bertrand, Ina & Hughes, Peter (2005): *Media Research Methods*. New York: Palgrave.
- Császi Lajos (2008): Médiakutatás a kulturális fordulat után. *Médiakutató*/3: 93–108.
- Hegedűs T. András (1989): A cigányság a sajtóban. *Kultúra és Közösség*/1: 68–79.
- Hegedűs T. András (1987): Szociális klíma – A cigányság képe a sajtóban. In: *Tanulmányok a cigányság beilleszkedéséről*. Budapest: Országos Pedagógiai Intézet: 80–148.
- Juhász Attila (2010): A „cigánybűnözés”, mint „az igazság” szimbóluma. *anBlok*/4: 12–18.
- Karácsony Gergely & Róna Dániel (2010): A Jobbik titka – A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*/1: 31–66.
- Lendvai Judit (1978): A cigánykérdés sajtóvisszhangja. *Rádió és Televízió Szemle*/1: 100–113. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Kemény István (1974): A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*/1: 63–72.
- Ligeti György (2007): Kisebbségek és bevándorlók a médiában. *Médiakutató*/3: 27–40 http://www.mediakutato.hu/cikk/2007_03_osz/02_kisebbssegek_bevandorlok_media/.
- Messing Vera (1998): Nemzeti és etnikai kisebbségek képe a magyar sajtó híreiben. *Jel-Kép*/4: 77–92.
- Messing Vera (2003): Változás és állandóság. Kiköltöztetési konfliktus médiabemutatója a rendszerváltás előtt és után. *Médiakutató*/2: 57–73. http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_02_nyar/04_valtozas_es_allandosag.
- Munk Veronika (2007a): „Húzd rá cigány!” (A magyarországi roma sztárok reprezentációja). *Ezredvég*, 17 (2), 83–89.
- Munk Veronika (2007b): „Play to Me Gypsy!” How Roma Stars’ Image Change in Hungarian Media. In: Kallioniemi, K.,

- Kärki, K., Mäkelä, J., & Salmi, H (eds): *History of Stardom Reconsidered*. Turku: International Institute for Popular Culture. 84–89.
- Munk Veronika (2009): Sztárság, elméletben. *Médiakutató*, 10 (1), 7–16.
- Munk Veronika & Morvai Judit & Szabó Kitti (2012): Cigány csillagok – Roma sztárok médiareprezentációja. *Médiakutató, tél*: 101–116.
- Myat Kornél (2010): Médiaelméletek és a késő-modern médiakörnyezet. Miért nem jók a modernista megközelítések a késő-modern médiakörnyezet vizsgálatához? *Médiakutató*, 11 (2), 47–63.
- NMHH (2013): *A társadalmi sokszínűség a hír- és politikai magazinműsorokban*. http://nmhh.hu/dokumentum/155664/tarsadalmi_sokszinuseg.pdf.
- ORTT (2010a): A televíziós hírműsorok romaképe a konfliktusok tükrében. In: ORTT: *Beszámoló az Országos Rádió és Televízió Testület 2009. évi tevékenységéről*. Budapest: ORTT. 320–339.
- ORTT (2010b): A magyarországi televíziós hírműsorok romaképe a konfliktusok tükrében. http://mediatanacs.hu/dokumentum/1856/magyarorszag_i_televizios_hirmusorok_romakepe_20100421.pdf.
- Pócsik Andrea (2012): Volt egy török, Mehemed. *Community.eu*, 2012. 05. 07. <http://www.community.eu/2012/05/07/volt-egy-torok-mehemed/>.
- Pócsik Andrea (2007): Köszolgáltatóság és diskurzus: Az olaszlisztkai tragédia a médiában. *Beszélő/5*: 60–69.
- Terestyéni Tamás (2004): A sajtó roma vonatkozású tartalmi a 2002-es parlamenti választások kontextusában. *Médiakutató/5*: 117–136. http://www.mediakutato.hu/cikk/2004_02_nyar/08_sajto_roma.
- Vicsek Lilla (1997): Cigánykép a magyar sajtóban. *Szociológiai Szemle/3*: 139.
- Zöld könyv. A romák médiaábrázolása* (2006): Budapest: Partners Hungary Alapítvány.

Lisányi Endre

Médiumtudatos terápia *Zelig. Írta és rendezte: Woody Allen, 1983¹*

Az áldokumentumok és a dokumentumok nem oltják ki egymást, hanem egymás mellett léteznek. Mindkettő annak a jelenünkön túlnyúló, kulturális térnek, az „emlékezet terének” (Todorov, 2003: 19), a részeseleme, amelyben – többek között – önmagunk megfejtésére vállalkozhatunk. Ezt az együttléteezést különös módon áthangolhatja (modulálhatja) és fölhasználhatja a lélek tudattalan mélysége felé terjeszkedő film és fotográfia, ezért esetükben a fikció, a valóság és a dokumentumérték új megvilágításba kerülhet, használhatóságuk vagy haszontalanságuk átértelmeződhet. A világba vetett ember számára a fotó és a film nem véletlenül válik egyszerre narkotikummá, protézissé és – ritkább esetben – az önanalízis terápiás eszközévé. Az arányokon, az időzítésen és – mindezek előtt – a felhasználás célján múlik, hogy a gyógyterápia átfordul-e afféle hatalmi ellenterápiába, ami már nem a valóság megértését szolgálja, hanem segít életre kelteni és valóságként mozgatni fikciókat! A *Zelig* című film elemzésének háttérében, akarva-akaratlanul – mint képen a negatív forma – megjelenik ez utóbbi felhasználási lehetőség rajzolata.

Woody Allen *Zelig* című alkotása kitűnő példa arra, hogy dokumentumok, áldokumentumok, múlt, jelen és jövő egymásba szövésével és újrendezésével miként lehet kiterjeszteni – filmen – az önmegértést-önmegismerést segítő ábrázolás lehetőségeit és határait. Az eredetitől részben eltérő, másként bemutatott – ál- és valódi dokumentumokból újraalkotott – játéktérben láthatóvá, értelmezhetővé és értékelhetővé válhatnak – mint egy pszichoterapeuta vizsgálati lapjain – az individuumnak eddig láthatatlan, föltáratlan, valóságra vonatkozó kapcsolatai és kapcsolathányai, „a neurózis [...] alapja a múlthoz fűződő viszony különös zavarára” (Todorov, 2010: 21).

A *mockumentary* kognitív – és áttételesen terápiás – funkciójának alapja a néző médiumtudatossága.

„Fenntartom, hogy a moziban a néző lehet úgy médiumtudatos, hogy a képet mégis illúzióként tapasztalja [...] Bizonyos esetekben azonban a filmkészítők használhatnak dokumentumfilm technikákat, hogy dramatikai megfontolásból művük fikciós jellegét álcázzák [...] Felismerjük, hogy játékfilmről van szó, amely témáját – a film és a valóság közti zavart – úgy mutatja be a nézőnek, mintha a film fikciós megrendezése dokumentumfilm aktualitás lenne. A film nyugtalanító hatása így örömforrássá válik, noha egészen a végefőcímgig nem lehetünk biztosak abban, hogy a film valóban játékfilm-e.”²

„Egész életemen át mindenféle depresszióval, félelemmel és rémülettel küzdöttem. Ha nem filmezek, nincs semmi, ami elvonná a figyelmemet ezekről a szorongásokról”³ – nyilatkozta Woody Allen. Ha az ismert rendező számára valóban hasznos segítségnek bizonyult a film, akkor a mozi közönsége is reménykedhet abban, hogy a megfelelő film – jókor alkalmazva – sikeresen használható bizonyos típusú lelki görcsök, szorongások kezelésére és gyógyítására. A hatásos filmterápia legfontosabb és legkényesebb mozzanata az ábrázolás, azaz a „modern szorongó”⁴ ember megmutatása és játékba hozása.

1 Woody Allen (1935–) amerikai filmrendező, producer, író, színész, zenész, humorista. „Alapélménye: az értelmiségi lét, a szorongás, a szexuális bizonytalanság, a zsidó identitás, New York szépségei és rettenete, a mozi. [...] Morális alkat. A két fő emberi dolognak a szerelmet és a halált tartja, s leplezetlenül, sőt gátlástalanul szövegeibe önéletrajzi elemeket” (Csala & Veres, 1994: 15).

2 Allen, Richard: Reprezentáció, illúzió és a film. <http://emc.elte.hu/~metropolis/9804/ALL2.html> (utolsó letöltés: 2013. május 1.).

3 Allen, Woody: http://magyarnarancs.hu/film2/szomoru_ember_vagyok_-_woody_allen_filmrendezo_szinesz-64274 (utolsó letöltés: 2013. május 1.).

4 Az idézőjel – ennél a szókapcsolatnál – azt jelzi, hogy a „modern szorongó” szorongásának oka-okai, valamint a szorongás átélése és annak minősége nem azonos előző korok szorongóinak szorongásélményével. Találój Georges Minois fejezetcíme, amelyben a XX. század kapcsán „az életfájdalom kultúrájáról” beszél. „A XX. század kultúrája tömegméretűvé vált pesszimista kultúra” (Minois, 2005: 273).

Nehéz pontosan megmondani, hogy mikortól beszélhetünk „modern szorongó” emberről. Talán azóta, amióta az „egzisztencializmus az undor és a szorongás fogalmain nyugszik” (Minois, 2005: 281), vagy amióta „a XX. századi értelmiségiek elődeiknél mélyebben szállnak le világban-való-létünk ködös régióiba” (Minois, 2005: 277). Az időbeli meghatározás a „modern szorongás” általános jellegzetességeire és áttételesen a szorongó lélek tudományos elemzésére és megértésére alapozott, korszerű kezelésére is utal; Woody Allen és filmjeinek értelmiségi figurái rendszerint pszichoanalitikushoz járnak. Érthető, hiszen ott azonnal a páciens problémás énje kerül a figyelem középpontjába. Természetesen nem a patinás gnóthi szeautón értelemben, aminek felszólítása túlságosan enigmatikus és kényelmetlen, ezért egy jóléti társadalom polgára számára fogyaszthatatlan, hanem egy kényelmes és kíméletes terapeuta–páciens dialógus centrumába helyezve. A modern rendelőszentélyekben Freud után (Freud, 1920: 119–134)⁵ az élet már nem a teremtés műve és a halál nem a bűn következménye, hanem furcsán paradox, pszichénkbe kódolt, kérlelhetetlen természeti törvény: életösztön, amely ugyanakkor rejtett halálvágy is egyben. Igaz, a freudi gondolat sem jelenthet a „modern szorongók” számára végleges, biztos megoldást, de némileg mégis megnyugtató, mert legalább nem vádolja a túlérzékeny, sebezhető és sebzett ént, nem kelt az emberben bűntudatot saját halála és élete miatt. Ellenkezőleg: mintha fölmentené! Lényegében újabb nevet kap a régi félelem, ám ez korántsem lebecsülendő változás, hiszen az átnevezés – mint tudjuk – modernizálást és birtokbavételt jelent, ami a felülkerekedés életmentő illúzióját keltheti, vagy másképpen: az élet újraálmódolásának és újrendezésének lehetőségét teremti meg. Akárcsak a film.

A jelenvalólét (*Dasein*) mint halálhoz viszonyuló lét (*Sein zum Tode*) szorongás az élettől, szorongás az elmúlástól, vagy még inkább: szorongás önmagában (*Angst*), amely szembesíti az embert a semmivel. Emlékezteti arra, hogy létezése világbavettség, és ebben a helyzetben a jelenvalólét feladata az, hogy megtalálja (megvalósítsa) önmagát. Az előző gondolatsor egyszerre lehetne Woody Allen Zelig című filmjének rövid, tartalmi összegzése és – az értelmezés hiányosságai és a töredékességből adódó pontatlanságok miatt – felszínes Heidegger-paródia is. Mindkettő énfilozófia, de – sok minden más mellett – abban különböznek, hogy Woody Allen önanalízise, Zelig története filmen bemutatva elsősorban a szorongás enyhítésére használt terápia, amelynek során megkísérli a lehetetlent, megpróbálja voltaire-i mosollyal túlélni azt, amit nem lehet: a halált. Vagy legalábbis megpróbálja kiterjeszteni az életet az időben annyira, amennyire csak lehetséges annak reményében, hogy a mesterségesen széthúzott életidőben kinyújtózó fiktív egzisztenciából vissza lehet majd következtetni a valódira, a valódi szorongásainak megértésére és kezelésére! Ez a mágikus operáció – úgy tűnik – a fotográfiának feszülő film segítségével valósítható meg.

A fényképben nincs élet, mondják. A fotográfia csupán tartósítja – André Bazin sokat idézett, népszerű meghatározása szerint – „mumifikálja” (Bazin, 2002: 16–20) a tovasuhanó pillanatot. Roland Barthes a fényképet halottnak, az idő vereségének, a fotográfusokat pedig egyenesen a „halál ügynökeinek”⁶ (*agents of death*) tartja (Barthes, 1982: 92–96). Minden kattintás ugyan megfogja és tárolja a kép tárgyát, de csak a múlt időt ismeri. „Az élet, az igazság, a jelenlét elvből elérhetetlennek vannak kikiáltva egy olyan gépezet számára, amely csak a látszatok, az üres burok csapdába ejtésére képes” – teszi hozzá Eduardo Pontremoli (Pontremoli, 2010: 55). Azonban a tudat mélyére történő alászállás⁷ első szakaszát mégiscsak a fénykép tette meg, éppen azért, mert igen szoros összefüggésbe került az elmúlással.⁸

Köztudott, hogy a mozgókép lesz az, ami áttöri a fotó időkorlátait, és – mint jó terapeuta – „egyrészt szaporítja a létezésünket kormányzó kényszerűségek felismerését, másrészt hatalmas, nem is sejtett játékteret biztosít számunkra! [...] Az optikailag tudattalanról⁹ csak általa szerzünk tudomást, mint ahogy az ösztönösen-öntudatlanról a pszichoanalízis által” (Benjamin, 1969: 301–334). Walter Benjamin a játéktér felbecsülésekor és az optikai tudattalan feltételezésekor még nem számolhatott a digitális képalkotással!

A pergő képek tehát megnyújtják a pillanatot, ezért a filmre átírt életnek mindig lesz a jelenben aktualizálható, múlttal-jövővel áttetsző átfedésben szemlélhető, eleven része. Susanne K. Langer szavaival: „A mozi megjelenésé-

5 Tudomány és vallás szembenállásáról ír Freud a Rossz közérzet a kultúrában (Freud, 1982: 329–405) című esszéjében.

6 A szerző fordítása.

7 Az alászállás jelképes iránya ellentétes az abszolútumtól segítséget remélők gondolatainak és tekintetének irányával, és ennek megfelelően – mintegy ehhez az irányhoz stílusosan hozzáigazítva – bukkan föl a fénykép.

8 A fotográfia és a múlt idő, a halál és a személytelenség összekapcsolásával foglalkozik többek között a Zeligben szereplő Susan Sontag is. Fontos megjegyezni, hogy a fényképre vonatkozó „szigorú” megállapításait később fölülvizsgálta. Továbbá Richard Allen Barthes néhány, fényképekre vonatkozó, megjegyzésének helyességét vonja kétségbe (lásd: Reprezentáció, illúzió és a film, <http://emc.elte.hu/~metropolis/9804/ALL2.html> utolsó letöltés: 2013. május 1.), továbbá a szövegben is idézett Eduardo Pontremoli A fotográfia és fenomenológia, valamint a Fotogenetikusság című írásában (Pontremoli, 2010: 53–77), a fénykép módszeres újraelemzésével, mintha ismét a fotóra kívánná visszairányítani a figyelmet.

9 Az optikai tudattalan gondolata később Fredric Jameson politikai tudattalanjában folytatódik!

ben álomszerű: virtuális jelent, közvetlen megjelenések sorát hozza létre¹⁰ (K. Langer, 1953: 411–415). És ebben az értelemben, mint modern – még inkább posztmodern – orvosság, alkalmasnak látszik a haláltól és az élettől való szorongásaink enyhítésére, hiszen az „álmodó mindig jelen van” (K. Langer, 1953: 411–415).

Woody Allen legtöbb filmjében önmagát alakítja, önmaga pszichoanalitikusa, önmagát írja át filmmé. Folyamatosan váltogatja a különböző szerepeket: íróból rendezővé, rendezőből szereplővé, majd nézővé, aztán ismét íróvá vagy rendezővé alakul át. Amikor a filmekben nevet és szerepet változtat, nem vagy csak részben bújjik el az új név mögé. Az új név (részben új személy) segítségével saját tulajdonságai közül erősít föl néhányat. A Zeligben esetlen, ügyefogyott, kisebbségi komplexussal bajlódó szorongót alakít, aki sem a hollywoodi, sem a köznapis férfinépszerűségkánonnak nem felel meg, és akinek leghőbb vágya, hogy végre elfogadja őt környezete, hogy beilleszkedjen a társadalom valamely rétegébe, hogy szeressék, vagy legalább ne bántásák! A maga módján boldog szeretne lenni. Georges Minois írja, hogy a modern társadalmakban élő ember számára a legnyomasztóbb teher, hogy boldognak lenni kötelező, s ha nem sikerül, akkor a sikertelenség miatt érzett szorongás és büntudat éppen elég ok arra, „hogy a kirekesztettség, a száműzetés, az elértéktelenedés érzése felerősödjön benne” (Minois, 2005: 307). Annak érdekében, hogy ezt az elviselhetetlen érzést orvosolja, Zelig mindig olyanná változik át – csodálatos módon –, mint amilyenek a körülötte lévő emberek. Ideig-óráig mássá válik, így szeretne ő maga lenni. Természetesen amikor az irracionális (nevettető) álcázó-átváltzó képessége segítségével felveszi az aktuális társadalmi csoport formai és viselkedési sajátosságait, ezzel kritizálja, sőt már-már nevetségessé teszi azt a csoportot, hiszen az átalakulás, az azonosulás azért válik lehetségessé, mert léteznek karikírozható csoportátlagok, amelyek azért alakulhattak ki, mert a csoportalkotók részben elvesztették egyéniségüket, csoportban léteznek, átlagcsoportemberré, afféle pseudoegzisztenciává váltak. Mindez arra is utal, hogy végső soron a valódi, a hiteles egyéniség, a szabad ember az, aki vagy nem tartozik semmilyen csoporthoz, vagy szinte valamennyi társadalmi réteg vagy népcsoport az életközege lehet, vagyis Zelig maga az átváltozások közötti pillanatokban a változások felé haladva és az átváltozások összességében. Ő az egyetlen, sokáig – gyógyulásáig – nem rögzített pont, ő a film, azonban az egyén függetlensége, hitelessége és a sehova nem tartozás szabadsága, valamint az ezzel járó szomorúság vagy melankólia csak a valahová tartozás – fotográfiához hasonlóan rögzített – háttérdiszletei előtt, azokkal szembeállítva értelmezhető.

A külsejét változtató kaméleonember története – elvileg – a régmúlt bármely időszakában eljátszható lenne, ám, ha túlságosan visszamennénk az időben, akkor elvesztenénk a történet modern technikai eszközökkel történő, hiteles hatású dokumentálhatóságát, a pszichológiai reflexiókat és az időbeli folyamatosság élményét. Zelig története jórészt abban a korban játszódik, amely közvetlenül megelőzi Woody Allen saját korát. Tehát a rendező közvetlenül a saját születése előtti eseményekhez köti a film főhősének sorsát, amely erősen összeszőődik az akkori történelmi eseményekkel, majd az 1920-as, 1930-as évek történelméből észrevétlenül, szakadás nélkül csúszunk át a rendező jelen idejébe.

A jelen meghatározható a közvetlen múltból, egy előző kor megalapozza, nem túlzás azt mondani, hogy létrehozza a következőt. Tehát a jelen pillanataival – annak jellegzetességeivel, eseményeivel, szereplőivel stb. – viselős a múlt. A megszülető jelen jellegzetességeiért (akár személyről, akár politikai döntések következményéről van szó) a szülő múlt „genetikai állománya” felelős. A Zelig játékidője és tere szüli meg a jövő Woody Allenjét. Ez a játékidő és -tér Woody Allen szüleinek tényleges életjátékidőjével azonos. Végső soron egy megnyújtott életidőhöz jutunk, amely a jelenben élt életet összemosza a születés előtti idővel.

A rendező mindent elkövet, hogy a múlt furcsa figurája, Zelig a megtévesztésig valódi létezőként álljon előttünk. Létezésének valódisága hiteles és hitelesnek látszó dokumentumok bemutatásával biztosítható. A korabelinek látszó újságcikkek, a korabelinek látszó fotók és amatőr filmfelvételek kreálása, elegyítése és összedolgozása a kor valós dokumentumaival (*mockumentary*) nem egy nem létező, álkort hoz létre, hanem a ténylegesnek egy más nézőpontú változatát mutatja meg. A megszólaltatott „szavahihető tanúk” szakértőként kommentálják a jelenből a múltat, és ezzel kialakítanak a két idő között egy közös, szellemi vérkeringést. Például Saul Bellow regényíró (tehát történet-szövegkonstruáló), aki amúgy is előszeretettel foglalkozott az amerikai értelmiség sorsával, magánéleti és beilleszkedési problémáival (például Bellow, 1967), vagy Susan Sontag esszéista, aki a fotózást – szemben a filmmel – a személytelenné tétel eszközének látta (Sontag, 2007: 247). Íme, most „személyesen”, mozgó képen, „élő”, helybéli szemtanúként halálukig hitelesítik a történetet, és így tovább. Fontos felfigyelni arra, hogy a filmben megszólaltatott

10 A szerző fordítása.

szakteknitelyek Zeliggel szinte egyidősek, azonban mégsem a zeligi korban nyilatkoznak rángatózó, fekete-fehér képkockákról, hanem – mint szemtanúk és túlélők – immár színesben, a rendező jelenében, amely azonos a zeligi életidő utáni (postmortalis) korral, azaz a zeligi jövővel.

Egy dekonstrukciós játékot figyelhetünk meg. „A dekonstruktív diskurzus aláaknázza [...] kérdéssé teszi és demisztifikálja a szöveget, a kontextust, a szerzőt, az olvasót, a történelem szerepét” (Pethő, 1992: 43). Lebontással és újra összerakással találkozunk a filmben is. A rendező dekonstruálja a múltat, de ennek következménye nem egy másik, minden ízében fiktív jelen-jövő lesz, hanem az, amelyben ma Woody Allen, a neves rendező-színész él. Vagyis önmagához, önmaga jelenéhez ér el, önmaga lelki alkatához igazítja a múltat, tehát a zeligi múlton keresztül, annak segítségével egy szubjektív jelent mutat be, amely olyan, amilyenek ő érzékeli, amilyenek ő éli meg. A bemutatás sikere ezért nem a történelmi események hiteles, változtatás nélküli reprodukcióján, hanem azok hiteles újrafelhasználásán múlik. A múlt átrendezésével megépíti a jelent, és a jelenből visszaigazolja ezt a dekonstruált múltat, ami természetesen egy dekonstruált múlt-jelen összefüggéshez vezet. Belefésüli Zeliget (magát) a történelembe, így – legalább látszólag, de ez ebben az esetben éppen elég – a zárványszerű létezés helyett megszerzi a szabad mozgás lehetőségét.

A szabad mozgás és időbeli kiterjesztés velejárója és eszköze az ironikus hangvétel. A rendező által sokszor idézett Kierkegaard szavaival: „Minél inkább valami belső végtelenség szeretné kiszabadítani művét minden önmagához fűződő véges viszonyból szabadnak tudni magát [...] annál jelenvalóbb az irónia” (Kierkegaard, 2004: 256). Ezt a szabadságot nevezi Kierkegaard az iróniában megjelenő szubjektív szabadságnak, „amely minden pillanatban rendelkezik a kezdés lehetőségével, és nem jön zavarba a régebbi körülményektől” (Kierkegaard, 2004: 257). Zelig 1936-ban még – barnaingesként! – részt vett a müncheni pártkongresszuson, majd kalandos hazatérés után, a jó ideje változó sikerrel alkalmazott pszichoterápiának köszönhetően meggyógyult. A gyógyulás az álomnak és a filmnek a végét jelzi. Az alakváltó képességének elvesztése bevezeti néhány év múlva bekövetkező halálát, a „gyógyulás” kiírja őt a történetből, pontosabban átírja egy másik történetbe. Az 1940-es években (1942-ben) Woody Allen néven újra megszületik, hasonló helyen, hasonló családban. Tegyük hozzá, hogy a mai Woody-jelenséghez már Zelig halála előtt, annak gyógyulása pillanatában eljutunk, tehát átfedéssel folytatódik a történet.

Igaz, Woody Allen nem változtatja külsejét, de – mintegy a terápia mellékhatásaként – megmaradt a folyamatos önelemzés és az emberekkel való kapcsolatának módszeres vizsgálata – ismét Kierkegaard szavait idézve – az „elmélkedő irónia által, már csak azért is, mert valóban úgy tűnik, hogy [...] az irónia a biztos nézőpont mindenhez, ami hamis, felemás, hiú a létezésben” (Kierkegaard, 2004: 260).

Irodalom

- Barthes, Roland (1982): *Camera Lucida*. New York: Hill and Wang.
- Bazin, André (2002): *A fénykép ontológiája*. In: Bazin, André: *Mi a film?* Budapest: Osiris.
- Bellow, Saul (1967): *Herzog*. Budapest: Európa.
- Benjamin, Walter (1966): *Kommentár és Prófécia*. Budapest: Gondolat.
- Csala Károly & Veres József szerk. (1994): *Filmllexikon*. Budapest: Totem.
- Freud, Sigmund (1982): *Esszék*. Budapest: Gondolat.
- Freud, Sigmund (1920): Életöszön és halálöszön. In: Adamik L. & Jelenczki I. & Sükösd M. (szerk. 1987): *Mauzóleum. „Halállal való foglalkozás.”* Budapest: Bölcsész Index Centrál Könyvek.
- K. Langer, Susanne (1953): A Note on the Film. In: K. Langer, Susanne: *Feeling and Form A Theory of Art Developed from Philosophy in a New Key*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Kierkegaard, Søren (2004): *Az irónia fogalmáról*. Pécs: Jelenkor.
- Minois, Georges (2005): *Az életfájdalom története*. Budapest: Corvina.
- Pethő Bertalan, szerk. (1992): *A posztmodern*. Budapest: Gondolat.
- Pontremoli, Eduard (2010): *Fenomenológia és fotográfia*. Kellék, 41. sz.
- Sontag, Susan (2007): *A fényképezésről*. Budapest: Európa.
- Todorov, Tzvetan (2003): *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Budapest: Napvilág.

Szűts Zoltán

Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*

Takács Róbert *Politikai újságírás a Kádár-korban* című munkája fontos vállalkozás, mivel egy jelentős médiaelméleti adósságot kíván törleszteni. A Napvilág Kiadó gondozásában megjelent kötet a mai kor paradigmájától merőben eltérő sajtórendszert mutat be. „Egy olyan korszakba kalauzol a könyv, amikor a sajtóról alapvetően másképp gondolkodtak, mint manapság” – írja a szerző (7. o.). A könyv célja az államszocializmus eszméi szerint szerveződő magyar tájékoztatáspolitikai sajtójáról, sajtószabadságról és cenzúráról alkotott felfogásának bemutatása.

A kötet olyan rendszerezett tudást ad kezünkbe, amely képessé tesz minket, hogy árnyaltabb képet alkothassunk a szocialista nyilvánosság működéséről, a tartalmak ellenőrzésének és szűrésének mechanizmusairól, illetve az ezeket működtető politikai vezetők és médiamunkások szerepéről. A mindennapi olvasó számára az eligazodást a kötetben felvonultatott példák jelentik, amelyek segítik megérteni a „kádári” médiapolitika miértjeit is, illetve észrevenni az elsöre talán homogén korszakban megfigyelhető igenis jelentős változásokat.

A szerző, aki a Politikatörténeti Intézet munkatársa, nem csupán elméletben mutatja be a kádári sajtó mechanizmusait, hanem gyakorlati példákon, magyar napi- és hetilapok cikkein keresztül illusztrálja is azokat. Egy ilyen vállalkozás sikerében fontos szerepet játszik a források körültekintő és következetes használata. Ha meg kellene ítélnünk a munkát, és ez alapján javasolni az olvasónak használatra, akkor mindenképpen a tetszett/javasolt kategóriába sorolnánk, ugyanis a precíz hivatkozási rendszer és a korabeli cikkeket felsorakoztató kiegészítő bibliográfia alaposágról árulkodik. Egy ilyen vállalkozás esetében azonban figyelembe kell vennünk azt is, hogy egységes szemlélet és stabil médiaismeretek jellemzik-e a munkát. A kötet ebben az esetben is jelesre vizsgázott, ráadásul előzékeny azon olvasókkal szemben, akik nem bírnak empirikus ismeretekkel a korról.

Az persze nem újdonság a fiatalabb olvasók, médiaszakos hallgatók számára sem, hogy az 1956-tól a rendszerváltásig hatalmon lévők alapvetően másként gondolkodtak a tömegtájékoztatás funkcióiról, mint ma: „Meggyőződésük volt, hogy Nyugaton a politika és a nagytőke ugyancsak felhasználja a médiát céljai érdekében”. (7. o.)

A szerző egyik fontos megállapítása, hogy a politikai elit inkább kezelte a médiát, mintsem tudatos felhasználója-irányítója lett volna. Céljai megvalósítására sokkal inkább a párt belső kommunikációs rendszerét használta, és csupán döntéseit kommunikálta. Figyelme csak részben terjedt ki a sajtó által közvetített üzenetek hatásának elemzésére. A könyvből kiderül, hogy a szerkesztők rövid távon, gyakran saját érdekeiket szem előtt tartva kívánták működtetni és ezzel együtt ellenőrizni a rájuk bízott sajtótermékeiket.

A kötetből egy olyan médiairányítás képe rajzolódik ki, amelyben a rendszer a lapokat nyomott áron és hatalmas példányszámban adta ki, figyelmen kívül hagyva minden racionális gazdasági szempontot. Ezen gyakorlat változása az 1970-es évektől figyelhető meg, amikor elindult egyfajta belső rivalizálás a szerkesztőségekben, és verseny alakult ki az olvasókért is. Ez persze nem jelentett változást az üzenetek politikai tartalmában, az agitáció, a propaganda és a pedagógia maradt a követendő irány.

A sajtószabadság kérdését vizsgáló részekből világossá válik, hogy míg a szocializmus alapjait megkérdőjelező cikkeket tiltották, addig az egyes alternatív nézeteket tűrték, elvárás volt azonban, hogy ezeket a marxista kritika helyére tegye, ezzel is erősítve a nevelés, a pedagógia gyakorlatát. Bár nem beszélhetünk a sajtó szerepe körüli jelentős elméleti vitákról, a Kádár-rendszernek világos nyilvánosságképe volt. A szocialista nyilvánosság különbözött a Habermas interpretációjából megismert polgári nyilvánosságtól, és magasabbrendűsége megkérdőjelezhetetlen volt. A szerző ennek okát abban látja, hogy „a szocializmusban maga az állam is a társadalmi nyilvánosság keretében tevékenykedő tömegek produktumaként jön létre, másrészt azzal, hogy az egyén az információfelvétel és véleményformálás cselekvő alanyává, tényleges megvalósítójává válik” (25. o.). A kötetből kiderül, hogy a tömegbefolyásolás hegemoniáját idővel megtörte a közvéleményre való odafigyelés, a kétoldalú információáramlást a hangulatjelentések és a közvélemény-kutatások jelentették.

A szocialista nyilvánosság ideológiai alapjai mellett megismerhetjük a lapkiadás vertikális és horizontális szerkezetét is, egy korszakot, amelyben a napilapok profit szempontokat figyelembe nem véve százezres példányszámban

jelentek meg. A korban jelentős szerepet játszottak a megyei lapok is, és egyes sajtótermékeket azért hoztak létre, hogy például a vallásos vagy kapitalista világnézettel szálljanak harcba. Ebben a korszakban a lapok leosztása folyt, kapott újságot a munkásság (Népszava), a parasztság (Friss Újság) és a gyanakvással figyelt értelmiség is (Magyar Nemzet). A kötetből kirajzolódik a lokális sajtó megerősödésének és egyes lapok tematizálódásának folyamata is, aminek következménye volt például a Szabad Föld, az Élet és Irodalom, a Képes Újság, az Új Tükör vagy éppen a Kritika profiljának megtisztítása. A korszakban bulvárt nyomokban az Esti Hírlap tartalmazott.

A sajtóirányítás konkrét szervezetének és mechanizmusának bemutatása hozzásegíti az olvasót annak megértéséhez, miért nem alakult ki jól működő, hatékony sajtórendszer. A Kádár-korszak minden szintjét átható antagonizmusára jellemző, hogy hivatalosan nem létezett cenzúrahivatal, a politikai ellenőrzés mégis működött ön- vagy utólagos cenzúra formájában. Ennek szerves része volt az újságírók tudatos kiválasztása és nevelése, illetve a bonyolult, az önkritikát megkövetelő és a bizonytalanság légkörét fenntartó értékelési rendszer. A legfelsőbb vezetés észrevételeit így jelezhetette azonnali visszacsatolás, K-telefon útján, az Agitációs és Propaganda Osztály, illetve Tájékoztatási Hivatal közvetítésével, vagy a főszerkesztői értekezleteken. A kötet választ ad azon kérdésekre is, hogy kiket és milyen elv alapján választottak ki újságírónak a korszakban, illetve milyen összefonódás volt az újságírói és politikai elit között. Ebből a leírásból kirajzolódik egy egyre műveltebb és persze már a szocializmusban iskolázódott újságírói társadalom képe, szemben az 1955 előtti viszonyokkal, amikor az újságírók 20 százaléka csupán általános iskolai végzettséggel rendelkezett. Ennek az iskolázottságdeficitnek az okait persze a társadalmi osztályokból való származásban és a politikai feltételekben kell keresni.

Érdekes részlet, hogy az 1980-as évektől a magyar tömegtájékoztatás irányítói, de elemzői is az egyik legveszélyesebb ideológiai bomlasztót már a műholdas televíziózás határokön átívelő technológiájában látták. Takács Róbert rámutat, hogy a terjedőben lévő ARPANET-nek, majd az ebből kialakult internetnek nem szenteltek figyelmet. Igaz, ez a hálózat tömegkommunikációs eszközzé csak az 1990-es évek elején, a világháló létrehozásával vált, mégis Nyugaton számtalan elemzés már korábban vizsgálta az új hálózat információtovábbításban betöltött lehetséges szerepeit.

A kötet végén már felsejlik a rendszerváltás képe, mely először az újságírásba beszivárgó alternatív normákban, illetve a szerkesztőségeken belül megjelenő ideológiai vitákban fedezhető fel. (Napvilág Kiadó, Politikatörténeti Intézet, Budapest 2012, 376 oldal)

Takács Róbert Politikai újságírás a Kádár-korban című kötete értékes munka. Fontos olvasmány a média- és kommunikációtudomány szakosok számára is, különösen a sajtótörténet, a médiaszabályozás és a médiapolitika tárgyak esetében, de nyugodtan forgathatják azok is, akik nem tekintik hivatásuknak a média elméletével és történetével való behatóbb foglalkozást.